

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Double

TØNDER GENNEM TIDERNE

SKREVET AF DANSKE FORFATTERE

REDIGERET
AF
M. MACKEPRANG

2. HALVBIND

SKRIPTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND,

NR. 3

TØNDER GENNEM TIDERNE

II

Bortskæres ved Indbindingen.

KIRKE OG SKOLE 1920-43

AF

ERIK CHRISTENSEN, NICOLAI SVENDSEN
OG J. RANDRUP

KIRKEN OG DET KIRKELIGE LIV

DEN gamle Christkirke er noget af det første, Øjet standser ved, naar man nærmer sig Tønder By og kan begynde at skimte dens Omrids. Den er ved sin Størrelse og endnu mere ved det høje, ejendommelige Spir, hvori dens Taarn afsluttes, i meget høj Grad med til at præge Byens Billede.

Den store Istandsættelse i 1894 havde sat sit Præg paa den for hele dette Tidsrum. Udvendig gjorde den i 1920 et noget forsømt Indtryk med de mange Cementklatter, hvormed man havde erstat-
tet forvitrede Sten i Stedet for at erstatte dem med nye Sten. Det hørte maaske i nogen Grad med til Følgerne af Krigsaarenes Mangel paa Midler til den Slags Arbejder. Men et nærmere Eftersyn fik Øjet til at standse ved forskellige andre Ting, som mere havde med Smagen og hele Skønhedsindtrykket at gøre. Der var den brogede Blanding af smaa og store, maskinstrøgne og haandstrøgne Sten, de kedelige Cementbaand omkring Vinduerne i Koret og de glaserede Sten omkring Kirkens Hovedindgangsdør. Efterhaanden viste det sig, at flere af Støttestøtterne var sunkne fra og revnede. Afvandingen har vel nok bidraget til at forværre dette. Men allerede inden den maalte en af Pillerne ommures. Og et Par af de andre blev efterhaanden saa medtagne, at det var det aarlige Kirkesyns staaende Spørgsmaal, hvor længe det kunde blive ved at gaa, inden man blev nødt til at foretage et større Istandsættelsesarbejde. Men man veg tilbage for Udgiften, fordi Kirken paa andre Punkter havde faaet en ret betydelig Gæld, og dens Formue i de forskellige Fonds var anbragt i Krigslaan. Den Tanke arbejdede sig ogsaa mere og mere frem hos dem, som havde med den Sag at gøre, at man skulde prøve at faa Staten til at træde til og saa faa det hele Arbejde med den udvendige Istandsættelse gjort paa én Gang.

Indvendig gjorde Kirken paa dem, som ikke havde set den før

og vænnet sig til den, et noget mørkt og meget broget Indtryk med den graabrune Farve og de store, rigt udstyrede Epitafier og de store Provstebilleder. Men de fleste af os vænnede sig efterhaanden til det og kom til at holde af den gamle Kirke, som tidligere Slægter havde udstyret saa usædvanlig rigt, selv om vi nok engang imellem kunde ønske, at det hele havde været noget mindre broget og Provstebillederne ikke saa unødvendig store. Men ogsaa alt dette rigt udstyrede Inventar blev ganske naturligt i Aarenes Løb mærket af Tidens Tand ved Ormeangreb i Træværket. Ogsaa Spørgsmaalet om Fremdraging af de overmalede Apostelbilleder paa Orgelpulpiturets Felter blev taget op til Forhandling. Nationalmuseet var interesseret i Arbejdet og lod Konservator Andersen foretage en Prøve med et af Billederne. Derefter lod Menighedsraadet to afdække, og Konservator Andersen afdækkede yderligere et. Resten er først blevet det ved den store Istandsættelse.

Den 7. Juli 1920 afsløredes 8 Mindetavler over de i Verdenskrigen 1914-18 faldne; Provst Steffen talte. De er udførte af Kunst-Genarbejde-Fachschule i Flensborg efter Tegning af Regeringsbygmester Eggeling. De indeholdt opr. 153 Navne; der er senere føjet et Par til.

I Efteraaret 1921 modtog Kirken fra de Smithske Jernstøberier i Aalborg to nye Kirkeklokker til Erstatning for de to, som var blevne afleverede til Krigsbrug. Det var en Gave fra »Nationalfondet af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker i Sønderjylland«.

Og i 1926 modtog Kirken et Billede af Hans Adolph Brorson, en Kopi af den svenske Kunstner J. Hörners Maleri paa Frederiksborg Slot. Det var en Gave fra nogle Mænd i København, som vilde, at der skulde være et synligt Minde i Tønder Kirke om den store Salmeligter, som var dansk Præst ved Kirken 1729-37 og der skrev og udgav sine Julesalmer i 1732. — I 1933 blev dertil føjet en Buste af Brorson paa en høj Stensokkel udenfor Kirkens sydvestlige Hjørne. Den er en Gave fra Ny-Carlsberg-Fondet, givet til Tønder By, hvis Raad derefter overgav den til Kirken. Den er modelleret af Billedhugger Gunnar Hammerich og blev afsløret 17. September 1933.

I November 1920 sprang Kirkens Varmekedel. Den blev foreløbig istandsat. Men i 1922 blev der indlagt et nyt Varmeværk, som blev leveret af Firmaet Hess i Vejle. Udgiften, som ialt beløb sig til c. 15.000 Kr., blev afholdt ved et Laan fra Sjællands Stifts offentlige Midler paa 15.000 Kr.

Og efter en Del Forhandling blev Orgelet istandsat og betydelig udvidet i 1926-27. Arbejdet udførtes af Firmaet Marcussen i Aabenraa. Udgiften dækkedes i det væsentlige ved, at Kirken fik Lov til at faa udbetalt de 17,685 Kr., som var dens Del af den paa Finansloven bevilgede Sum til delvis Erstatning til de sønderjydske Kirker for tabte Markkapitaler, mod at Summen blev tilbagebetalt i Løbet af 15 Aar.

Endnu skal det tilføjes, at Kirken i 1930 lod opføre en ny Bolig til Kirkegaardsgartneren. Udgiften, 12.500 Kr., blev betalt ved et Laan paa det nævnte Beløb fra Ribe Stifts offentlige Midler, at forrente og afbetale i 41 Aar med 5% aarlig.

Der havde saaledes været nok at tage fat paa. Og da man nødigt vilde, at Kirkeskatten skulde stige for meget, stræbte man at klare sig med Laan paa billige Vilkaar. Dertil kom endnu i December 1927 et Laan paa 13.500 Kr. fra Ribe Stifts offentlige Midler, som tjente til at afvikle en Kassegæld, Kirken havde faaet i Overgangstiden, da Indtægterne betaltes i Mark, som efterhaanden sank stærkt i Værdi, medens Udgifterne skulde betales i Kroner.

Man vil efter dette forstaa, at Tanken om Statens Hjælp til den store Istandsættelse arbejdede sig mere og mere frem. Og da Finansudvalget i 1929 kom til Tønder i Anledning af det store Afvandingsarbejde i Marsken, fik Provst Christensen gennem fhv. Kirkeminister Thorvald Povlsen Forbindelse med det og modtog den Besked, at man var opmærksom paa, at Kirken trængte til en større Istandsættelse paa hele det udvendige Murværk, og at man indrømmede, at det maatte blive Statens Opgave at træde til. Man henstillede dernæst, at den kongelige Bygningsinspektør skulde foretage et Eftersyn og gøre et Overslag. Kongelig Bygningsinspektør Lehn-Petersen i Odense foretog da et grundigt Eftersyn af Kirkens Murværk og udarbejdede et Overslag, som kom til at lyde paa c. 45.000 Kr. Han benyttede Lejligheden til at se ogsaa paa det indvendige af Kirken og dens Inventar, som han ogsaa fandt trængte til en grundig Istandsættelse. Det nævnte Overslag blev derpaa indsendt til Kirkeministeriet med Andragende om, at der maatte blive søgt Bevilling dertil paa Finansloven. Daværende Kirkeminister Dahl var imidlertid uvillig dertil. Og det endte derfor med, at der kom Svar tilbage, at man var villig til at hjælpe Menighedsraadet til et Laan til Arbejdet. Men det turde Menighedsikke inklade sig paa, som Kirkens Formuesforhold laa. Sagen blev

derfor foreløbig henlagt for at tages op ved en senere Lejlighed. Da Johs. Hansen var bleven Kirkeminister, blev en Ansøgning igen indsendt. Og da Kirkeministeren i November 1936 besøgte Tønder, fik han Lejlighed til at se, hvor nødvendig en Istandsættelse var. Men ogsaa han henviste nærmest til at søge Arbejdet gjort ved Hjælp af Laan. Endelig lykkedes det ved Pastor Magles og Menighedsraadets Initiativ og nogle af vore sønderjydske Rigsdagsmænds Støtte at vinde saadan Interesse for Sagen hos Kirkeminister Fibiger og i Finansudvalget, at Menighedsraadet fik Anmodning om at lade udarbejde en ny samlet Plan for Istandsættelsen baade udvendig og indvendig. Det blev derefter overdraget Arkitekt Mundt i Sønderborg at udarbejde et saadant samlet Overslag. Det kom til ialt at lyde paa c. 180,000 Kr. Og efter en Del Forhandlinger blev der paa Finansloven bevilget 85,000 Kr. til Arbejdet, paa Betingelse af at Menigheden vilde skaffe Resten. Der er gjort et stort Arbejde, ikke mindst af Pastor Magle, for at rejse disse Penge (Basar, Lodsedler, Gaver fra offentl. Institutioner og private). Og der er sat megen Kraft ind paa at faa det mest mulige færdigt i 1943.

Ved Kirken var der 1920 kun én Præst, Provst Wilhelm H. O. Steffen (f. 1864), der havde været her i omtrent 10 Aar. Andenpræsteembedet, Compastoratet, stod ledigt siden Pastor Grubes Bortrejse i 1919. Provst Steffen havde udtrykkeligt faaet overdraget at passe begge Embeder, da der ikke kunde skaffes nogen Præst til det ledige Embede. Nogen Hjælp fik han dog, f. Ex. fra Pastor Hansen i Hostrup, som betjente Bedehuset i Emmerske. I min Bog »Fra min Virksomhed i Tønder« S. 16 har jeg omtalt det Forsøg, som fra Kirkeforstanderskabets og Kirkekollegiets Side blev gjort for at beholde Provst Steffen i Embedet, i hvert Fald de første 5 Aar. Det siger, hvad han forøvrigt heller ikke lagde Skjul paa, at han gerne vilde blive, og at den tyske Befolkning gerne vilde beholde ham. Det Svar, som Biskoppen i Ribe gav paa Henvendelsen: »Den danske Regering har til Hensigt at imødekomme Menighedernes Ønske om at beholde deres Præster«, viser i hvilken Betydning det var muligt for ham at blive. Han kunde faa Lov at blive som Præst for den tyske Menighed. Men Provsteembedet maatte ganske naturligt overgaa til den udpegede danske Provst, hvis Opgave netop skulde være at omlægge det kirkelige Styre efter de danske kirkelige Love.

Den 24. Februar 1920 kom Provst Erik J. Christensen, som var udpeget til at være Provst i Tønder Provsti, paa et foreløbigt Besøg for at se paa Forholdene og sætte sig lidt ind i dem. Det var ikke paa Forhaand fastlagt, hvor han skulde bo og have sin Præstegerning. Han havde faaet Lov til at vælge mellem de Embeder, som var ledige eller vilde blive det. Men allerede ved dette sit første Besøg bestemte han sig til at blive i Tønder, hvor Andenpræstens Embede jo var ledigt. Den 29. Februar kom han til at medvirke ved en dansk Gudstjeneste i Christkirken, som var ordnet af »Kirkeligt Samfund af 1898«. Der havde da ikke været danske Gudstjeneste i Christkirken i lang Tid. Den maanedlige danske Gudstjeneste (Aftensang eller Morgengudstjeneste), som Andenpræsten ellers havde holdt, var paa det Tidspunkt helt indstillet. Efter at Andenpræsten Albert Petersen var død 11. Marts 1917, havde Kirkekollegiet vedtaget (18. Maj 1917), at den danske Gudstjeneste i Tønder skulde bortfalde, »fordi den ikke finder tilfredsstillende Deltagelse, og fordi man ikke kan finde en dansktalende Præst dertil«. Den svigtende Deltagelse havde utvivlsomt sin Grund i den voxende nationale Spænding og i Præstens stærke Udfald mod Englænderne, efter Sigende ogsaa ved Gudstjenesterne. Den anden Vanskelighed kunde man nok have overvundet. Provst Steffen havde i hvert Fald tidligere prædikeret paa Dansk i Løgumkloster og i Adsbøl-Graasten.

Ved sit andet Besøg i Tønder holdt Provst Christensen den 18. April den første almindelige Søndagsgudstjeneste paa Dansk. Den holdtes som sædvanlig om Eftermiddagen Kl. 2 og med særlig Tilladelse fra Kirkeforstanderskabet efter indgiven Ansøgning. Efter at Provst Christensen den 3. Maj var flyttet til Byen, fortsatte han de danske Gudstjenester 5. Søndag efter Paaske og derefter med Kirkekollegiets Tilladelse af 27. Maj fra Pinsedag regelmæssigt hver Søndag Eftermiddag Kl. 2. Og saaledes blev det ved, til Genforeningen havde fundet Sted.

Den 26. Maj blev Provst Christensen officielt konstitueret som Provst i Tønder Provsti. Det var et Led i Forberedelserne til, at de danske Myndigheder kunde træde i Virksomhed, saa snart Genforeningen traadte i Kraft. Den Dag, da det skete, Fredag den 9. Juli, blev der ringet med Kirkens Klokker fra Kl. 11 til 12, i Overensstemmelse med det udsendte Cirkulære, som Indledning til den Genforeningsgudstjeneste, som skulde holdes i alle Landets Kirker. Ved Gudstjenesten i Tønder Kirke prædikede Provst Christensen.

Alleret var smukt pyntet med Blomster og med en ny Allerdug, som en Kreds af Damer i Aalborg havde skænket i den Anledning. Og Kirken var trods et stærkt Regnvejr fyldt med Mennesker, deriblandt de danske Soldater (Se nærmere »Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 22).

Den følgende Søndag holdtes den danske Gudstjeneste endnu som Eftermiddagsgudstjeneste Kl. 2. Men Søndagen efter, den 18. Juli, holdtes den som Højmesse-gudstjeneste Kl. 10. Og ved Kirkeforstanderskabets Møde den 23. Juli var Maskinbygger J. C. Rasmussen, Smedemester Andreas Dideriksen, Fru Bankdirektør Andresen og Provst Christensen tilstede som Repræsentanter for den danske Menighed for at forhandle om den fremtidige Gudstjenesteordning. Det blev dér vedtaget, at der indtil videre skulde skiftevis holdes dansk og tysk Gudstjeneste, skiftevis Højmesse og Eftermiddagsgudstjeneste.

Det kneb for Provst Steffen at forlige sig med en saadan Ligestilling af de to Menigheder. Han var vant til at regne med et stort Flertal af Tyskere og at regne med dem som de regerende. Men netop under Synspunkt af to Menigheder var det i Virkeligheden ikke let at gøre Indvendinger mod den nævnte Ordning. Desuden var Forskellen i Henseende til Antal allerede udjævnet en Del, ved at adskillige Tyskere var rejst bort og adskillige Danskere flyttet til. Og denne Forandring har fortsat sig i de følgende Aar, saa at den danske Del af Befolkningen efterhaanden blev den største. Det var derfor uden Tvivl et baade retfærdigt og hensynsfuldt Forslag. Det blev da ogsaa i det nævnte Møde vedtaget uden nogen Vanskelighed. Senere blev det, da der var sket Nyvalg til Kirkekollegiet, godkendt af dette og derefter stadfæstet af Kirkeministeriet. — Det viste sig forøvrigt ved senere Samtaler med andre Tyskere, at at man havde tænkt sig Muligheden af, at man fra dansk Side vilde stille større Krav, og at man fandt sig fuldt tilfredsstillet ved den trufne Ordning. (Se »Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 24).

Den 22. Juli blev Provst Christensen konstitueret som dansk Præst i Tønder. Og Provst Steffen blev efter afgiven Erklæring bekræftet som tysk Præst i Tønder, indtil den i Loven foreskrevne Afstemning kunde finde Sted eller Provst Steffen meddelte, at han ikke ønskede at blive. I den følgende Tid deltog Provst Christensen i Kirkeforstanderskabets og Kirkekollegiets Møder. Og den 13. Oktober overgav Provst Steffen Formandspladsen til ham. Den 3.

November rejste Provst Steffen til Læk for at overtage Embedet som Sognepræst og Provst dér. Allerede Dagen før var Pastor Carl Jürgen Johannes Beuck (f. 1887), som var bleven beskikket til Vikar i det tyske Præsteembede, kommen. Ved en særlig Afstemning i den tyske Menighed blev han i April 1921 indstillet til fast Ansættelse i Embedet uden egentlig Valg, og den 1. Juni blev han udnævnt til Sognepræst for den tyske Menighed i Tønder. Den 15. Juni afløstes Provst Christensens Konstitution af fast Ansættelse som Sognepræst for den danske Menighed i Tønder. Man havde opnaaet Kirkeministeriets Godkendelse af, at de to Præster ikke skulde være Førstepræst og Andenpræst, men to ligestillede Sognepræster med hver sin Menighed, selv om disse ikke i det udvortes var afgrænsede fra hinanden.

Ved Nyvalget til Kirkekollegiet i November 1920 blev man efter nogen Forhandling enig om en Fællesliste med 6 tyske og 5 danske valgte Medlemmer. Og ved Valget til det nye fælles Menighedsraad i November 1922 enedes man paa lignende Maade om en Fællesliste med 6 tyske og 5 danske valgte Medlemmer. Ved Menighedsraadets første Møde, valgtes Provst Christensen til Formand og Pastor Beuck til Næstformand, og det vedtoges, at Protokollen skulde føres paa Dansk, men at Medlemmerne havde Ret til at bruge det Sprog, som faldt dem lettest.

Den i tysk Tid ansatte Degn, pens. Lærer Jes Bang, vedblev at føre Kirkebøgerne og Kirkens Kontor: Kirkebøgerne skulde føres paa Dansk og være fælles for begge Menigheder. Han skulde desuden være tilstede ved begge Gudstjenester og udføre den nødvendige Tjeneste, deriblandt at bede Indgangs- og Udgangsbøn ved den danske Gudstjeneste efter sædvanlig dansk Skik. Paa samme Maade Maade besørgede den i den tyske Tid ansatte Organist Broder Brodersen Orgeltjenesten ved begge Gudstjenester. I November 1921 blev derimod Kirkesangertjenesten delt saaledes, at Lærer Roust fik overdraget den for den danske Gudstjenestes Vedkommende og Lærer Lammers for den tyske. Efter Organist Brodersens Død i Oktober 1922 valgte Menighedsraadet Organist Harald Knudsen fra Nyborg, som derefter overtog Stillingen.

I sin Bog »Erlebnisse und Beobachtungen«, Kiel 1924, S. 141 har Generalsuperintendent Theodor Kaftan skrevet, at det kirkelige Liv i Tønder, da han kom til Byen i 1885 som Provst og Første-

præst, ikke var meget levende. Han skildrer det nærmest som gaact i Staa. Men han er tydeligt nok glad og taknemlig ved at kunne føje til, at Kirkebesøget i hans Tid tog ret stærkt til. Og selv om hans Virksomhed i Tønder kun blev kort, idet han allerede i April 1886 blev udnævnt til Generalsuperintendent, har den aabenbart sat Spor i Kirkelivet i Tønder. I hvert Fald mødte jeg det i 1920 i en Udtalelse af en af de gamle Kirkeældste, hlv. Rektor Siemonsen. Han sagde, at Kirkegangen var bleven meget bedre siden Kaftans Tid. Der ligger tydeligt nok deri et Minde om et kirkeligt Fremskridt. Men der maa vel ogsaa ligge deri, at det dog i nogen Grad havde holdt sig ogsaa i den følgende Tid. Provst Steffen havde neppe i særlig Grad den vækkende Evne. Men der var netop i hans Tid med Krigen og al dens Nød og Sorg saa meget, som kunde kalde ad Menneskers Sind. Og der var i hans Forkyndelse noget klogt og mandigt og stærkt ethisk betonet, som nok kunde være noget for dem, som var nationalt enige med ham. — Der var ansat to Diakonisser fra Flensborg til Sygepleje og anden Hjælp i Menigheden. Og der var en Søndagsskole, som havde været ledet af Rektor Kardel og senere af Pastor Grube. Der var ogsaa et Arbejde blandt de unge Piger, »Jungfrauenverein«, som lededes af den ene af de to Diakonisser.

Det var kun i meget begrænset Betydning, at man kunde tale om et dansk Menighedsliv. Andenpræsten, Pastor Petersen, havde ikke taget nogen egentlig Del i det ud over at holde den maanedlige danske Gudstjeneste. Og efter hans Død var ogsaa den falden bort. Enkelte af de mest udpræget danske Familier havde nogen Forbindelse med de grundtvigske Kredse i nogle af de omliggende Sogne og deltog af og til i de Møder og Gudstjenester, som Pastor Jørgensen fra Skærbæk holdt i Visby Kirkesal og en Gang imellem i Rørkær. Andre var med i den, i national Henseende ret blandede, Kreds, som samledes i Missionshotellets Sal og var præget af Indre Mission, som den havde formet sig under Ledelse af Præsterne Nicolai Nielsen og Hans Tonnesen. Byens Præster tog ikke Del i deres Møder. Derimod kom Pastor Hansen fra Hostrup der regelmæssigt og var en af de ledende. Blandt Lægfolkene maa især nævnes Indre-Missionær, Gaardejer Martin Lorenzen fra Lille Emmerske. Man brugte ved Møderne det danske Sprog. Men det kunde ogsaa ske, at en af dem, som tog Ordet, benyttede det tyske Sprog. De allerfleste forstod begge Sprog. Og man holdt af at betone, at

Christendom var og skulde være hævet over de nationale Modsætninger. Da der i 1912 kom Spaltning mellem Pastor Tonnesen og »det gamle Budskab«, satte det sit Spor ogsaa i denne Kreds, idet Martin Lorenzen stod paa Tonnesens Side, medens Pastor Hansen hørte til »det gamle Budskab« (»Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 16 f.),

Det vil efter det anførte forstaas, at 1920 blev et betydningsfuldt Aar for det kirkelige Liv i Tønder. Der begyndte i det Aar at udforme sig et selvstændigt dansk Menighedsliv og Menighedsarbejde ved Siden af det tyske. I den tyske Menighed fortsattes det hidtidige Liv og Arbejde, ikke blot med de regelmæssige Gudstjenester, men ogsaa med Søndagsskole og Arbejde blandt de unge Piger og det Arbejde, som de to Diakonisser udrettede i Menigheden ved Sygepleje og paa anden Maade. Da Pastor Beuck var kommen, og især efter at han var bleven fast ansat, overtog han Ledelsen deraf. Men nu begyndte paa tilsvarende Maade et Arbejde indenfor den danske Befolkning i Tilslutning til de regelmæssige Gudstjenester. Sekretær for K. F. U. M. Svend Henriksen var allerede kommen til Byen i April 1920 og havde saa smaat begyndt et Arbejde for K. F. U. M. i Byen og Omegnen. I Oktober samledes i den danske Præsts Hjem den første lille Kreds af unge Piger, som senere blev til den danske K. F. U. K. (stiftet 29. November 1921). Sexagesima Søndag, 30. Januar, 1921 begyndte den danske Søndagsskole i Seminariet. Og 27. Oktober 1921 oprettedes en Afdeling af »Frivilligt Dreng-Forbund«, F. D. F., som efterhaanden fik god Tilslutning. Allerede i August 1920 begyndte man at drøfte Oprettelsen af en dansk Menighedspleje og et dansk Menighedsarbejde. I Maj 1921 kom den første danske Diakonisse fra den danske Diakonissestiftelse for at tjene i den danske Menighedspleje. Det blev hurtigt til to Søstre, som vi har det endnu. Og fra 1. April 1925 overtog tre Søstre fra den danske Diakonissestiftelse Ledelsen af Sygeplejen paa Tønder Amts og Bys Sygehus, en Oversøster og to Afdelings-søstre.

Ved Omtalen af dette Arbejde paa at udbygge den danske Menighed i Tønder bør Seminarieforsøger Albeck mindes med Tak. Han var ikke blot levende interesseret deri, men altid rede med sin rige Erfaring fra en lang Præstegerning til at give baade Tilskyndelse og gode Raad og selv at tage Del i Arbejdet (»Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 108). Det kan tilføjes, at adskillige af

Lærerne og Lærerinderne ved Seminariet og dets Øvelsesskole i god Sammenhæng dermed har været med til at sætte Arbejdet i Gang og præge det i de forskellige Arbejdsgrene.

Fastelavns Mandag, 27. Februar, 1922 holdtes der et kirkeligt Møde for Tønder Provsti. Det var især beregnet for Menighedsraadsmedlemmer. Men alle kirkeligt interesserede havde Adgang. Det blev gennem en Aarrække et aarligt tilbagevendende Møde, som gennemgaaende havde god Tilslutning. Det begyndte med en Gudstjeneste i Christkirken. Og bagefter samledes man i Seminariets Festsal til et Foredrag om et af Tidens kirkelige Spørgsmaal. Mange af den danske Kirkes gode Mænd, baade Præster og Lægfolk, har dér ført Ordet og derved været med til at knytte Forbindelsen med den danske Folkekirkes Liv og Arbejde paa de forskellige Omraader.

Paa denne Maade og ved andre Lejligheder paa tilsvarende Maader lærte den danske Menighed i Tønder det danske Kirkeliv og Kirkearbejde at kende og kom efterhaanden med i det. Mange af dem, som var komne hertil fra andre Dele af Landet, kendte det i Forvejen og kunde saaledes være med til at føre ind i det. Den danske Diakonissestiftelses Arbejde blev hurtigt kendt gennem Søstrenes Arbejde blandt os. Og efterhaanden blev ogsaa det danske Hedningemissionsarbejde kendt. Fra tidligere Tid havde det været den tyske Breklum-Mission og Brødremenighedens Mission fra Christiansfeld, som havde optaget Sindene hos de missionsinteresserede. Nu dannedes der efterhaanden smaa Kredse for Det danske Missionsselskab, Sudanmissionen og Østerlands-Missionen. Den danske Indre-Mission ansatte en Missionær i Byen, saa at ogsaa dette Arbejde kom ind i dansk Skikkelse. Og »Kirkeligt Samfund af 1898« har gennem Aarene holdt enkelte Møder.

Det bør endnu anføres, at det ved Kirkekollegiets Beslutning af 19. Februar 1921 blev tilladt at indføre »Salmebog for Kirke og Hjem«. Det havde sin Grund i, at »Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« næsten var udsolgt, saa at det var vanskeligt at skaffe det tilstrækkelige Antal Exemplarer til de forholdsvis mange, som kom til Tønder fra andre Egne af Danmark. Og der var ingen Udsigt til at faa den optrykt i nyt Oplag i nogen nær Fremtid, idet der tænktes paa en Forandring ved den for at faa en Del Salmer fra »Kirke og Hjem« med. Dette Arbejde blev først færdigt i December 1925 (»Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 76).

Allt dette betød Udvikling af et selvstændigt dansk kirkeligt Liv. Det havde sine Vanskeligheder og maatte tage sin Tid, fordi der i de fleste Tilfælde maatte begyndes nogenlunde paa bar Bund. Det gjorde vel ogsaa noget i det Stykke, at den danske Menighed var sammensat af meget forskellige Dele, som skulde have Tid til at leve og voxe sig sammen. Men det var ikke blot interessant at være med i denne Udvikling. Det var ogsaa berigende. Man lærte i de to Menigheder ikke blot at respektere hinanden; man lærte ogsaa af hinanden. Det gælder vist begge Menigheder, at man netop under Modsætningen lærte at skønne paa, hvad man havde modtaget fra sin Moderkirke og bedst følte sig hjemme i, fordi det paa saa mange Maader stemte med Hjerternes Natur og havde været med til at præge dem. Men der er Grund til at mene, at den tyske Menighed f. Ex. lærte noget af den danske Menigheds stærkere Betonning af Sakramenterne baade i Forkyndelsen og i Gudstjenesten. Til Gengæld lærte den danske Menighed maaske noget mere at agte paa sin lutherske Arv.

Især i den første Tid var der en Del af dem, som var fortrolige med begge Sprog, der deltog i begge Gudstjenesterne. Grundpræget i dem var jo det fælles evangelisk lutherske baade i Forkyndelsen og i Salmerne. Men efterhaanden som Udviklingen skred frem, tabte det sig noget med denne Deltagelse i begge Gudstjenester. Man følte sig alligevel bedst hjemme i sin egen Menigheds Gudstjeneste. Og især efter det politiske Systemskifte i Tyskland i 1933, hvor de nationale Skillelinier blev trukket skarpere op, svandt Deltagelsen i den anden Menigheds Gudstjeneste i det væsentlige bort.

Der vil i denne Sammenhæng være Grund til at nævne et Par Lejligheder, hvor det lykkedes at holde en fælles Mindefest. Den ene var Festen til Minde om Ansgars Komme her til Landet med det christne Evangelium i Aaret 826. Vi fejrede den Pinsedag 1926 paa den Maade, at vi havde en fælles Gudstjeneste paa Dansk og Tysk. Den første Halvdel bestod af tre danske Salmer og den sædvanlige danske Allertjeneste (Fællesbøn, Skriftlæsning og Trosbekendelse) og Prædiken. Den sidste Halvdel bestod tilsvarende af tre tyske Salmer, Prædiken og den tyske Slutningsliturgi. Provst Christensen og Pastor Beuck besørgede hver sin Del af Tjenesten. Og det hele forløb harmonisk og i god Forstaaelse.

Den anden Lejlighed var den Mindefest, som blev holdt den 4. December 1932 i Anledning af, at det var 200 Aar, siden Hans

Adolph Brorson udgav sine Julesalmer. Det var naturligt, at det var den danske Menighed, som havde taget Sagen op og havde indbudt til Festen. Forstander ved den danske Diakonissestiftelse Dr. theol. L. J. Koch prædikede ved Festgudstjenesten. Om Aftenen holdt Professor Dr. theol. Oskar Andersen et kirkelivshistorisk Foredrag, og Provst Christensen sluttede med nogle Ord om den store Betydning, som Brorsons Salmer har haft for vort Folk. I Dagens Anledning var det lille Salmehæfte fra 1732 blevet optrykt efter Originalen og uddelt til Deltagerne i Gudstjenesten. Og vi sluttede med, at den store Forsamling efter det lille Hæfte sang de tre sidste Vers af »Her kommer dine arme smaa«. Her kunde ogsaa mange Tyskere være med. De af dem, som har nogen Forbindelse med det danske Sprog og kender en lille Smule til dansk Kirkeliv, plejer at holde af Brorsons Julesalmer.

Derimod var man fra tysk Side noget tilbageholdende med Hensyn til Festen i Anledning af 400 Aars-Dagen for Reformationens Indførelse i Danmark. Den mindedes ved Gudstjenesterne den 1. November 1936. Men desuden afholdtes der den 18. November, efter Initiativ af Borgmester Dr. phil. Kaper i København, en Kirkefest i Christkirken. Den var formet som en Mindegudstjeneste i Reformationstidens Stil. Der var indlagt en Allegori over de ti Brudejomfruer. Borgmester Kaper holdt en Mindetale, og Sanginspektør Wöldike ledede Kor og Orkester. Man fandt fra tysk Side, at det hele for bestemt kun tog Sigte paa Danmark. Men der var alligevel adskillige Tyske, som var med til Festaftenens Koncert og Mindegudstjeneste (»Fra min Virksomhed i Tønder«, S. 112 f).

I det fælles Menighedsraad kunde der naturligvis komme Gnidninger. Fra dansk Side mødte vi sikkert helt igennem med en god Vilje til at vise Retfærdighed og Hensynsfuldhed. Men vi følte det paa den anden Side som vor Pligt at hævde den danske Menigheds fuldstændige Ligestilling og at gøre vort til, at de danske kirkelige Love og Ordninger kunde faa deres Gyldighed. Og det var maaske ikke altid saa let for dem, som var vante til at være de raadende med det store tyske Rige bag sig, at indrette sig efter de nye Forhold.

Med Hensyn til Sammensætningen ordnede man sig, som det ovenfor er anført, ved Fredsvalg med 5 danske og 6 tyske valgte Medlemmer. Da Tallet af valgte Medlemmer i 1926 forhøjedes til 12 i Overensstemmelse med det voxende Folketal, blev Sammen-

sætningen 6 fra hver Menighed; Socialdemokraterne havde ganske vist forlangt at blive betragtet som en særlig Gruppe, men var gaaet med til, at der valgtes 2 fra den danske Menighed og 1 fra den tyske. Da man i 1934 forhandlede om en Fortsættelse af dette Forhold, nægtede man fra tysk Side at gaa med. Ved det derefter følgende Valg, hvor Valglinien blev mellem Tilslutning til den danske eller til den tyske Menighed, blev der valgt 7 danske og 5 tyske Medlemmer. Det fik til Følge, at Stillingen som Kirkeværge og Regnskabsfører gik over paa danske Hænder, nu fordelt paa to, medens de før havde været forenede. Men ellers beholdt de tyske Medlemmer ikke blot deres Pladser, men ogsaa deres Formandspladser i de nedsatte Udvalg.

De økonomiske og rent praktiske Spørgsmaal angaaende Kirkens og Præsteembedernes Jorder, Bygningernes Vedligeholdelse, Kirkegaarden og lignende voldte i Reglen ingen Vanskeligheder. Og med Hensyn til eventuelt Præstevalg var man enig om, at der skulde den paagældende Menigheds Repræsentanter have Lov til at træffe Afgørelsen. Men vanskeligere var det, naar det drejede sig om Valg af Mænd til de Stillinger, som var fælles for begge Menigheder. Fra først af var disse Mænd alle tyske. Ved Valget af Organist i 1923 enedes man om den danske Organist Knudsen fra Nyborg. Og paa lignende Maade gik det ved Organistskiftet i 1933, hvor man enedes om Organist Toft fra Frederiksværk. Paa tilsvarende Maade enedes man i 1927 om Valget af en Kirketjener, der hørte til den tyske Menighed. Derimod kunde man i 1936 ikke enes om Ansættelsen af en Arbejdsmand ved Kirkegaarden og om Valget af Kordegn efter Degn Bang. Den danske Gruppe mente da at maatte bruge sit Flertal til at vælge to danske Mænd. Ved det senere Valg af Kirkegaardsgartner i 1938 enedes man om en tysk Mand.

Et Spørgsmaal, som gennem Aarene voldte en Del Vanskeligheder, var Brugen af det tyske Sprog ved Forhandlingerne i Menighedsraadets Møder. I den første Tid lempede man sig nogenlunde igennem ved at hjælpe de enkelte, som ikke forstod saa meget af det andet Sprog, at de kunde følge med i Forhandlingerne. Men efterhaanden, især efter Valget i 1926, blev det for Tyskerne et Principspørgsmaal at ville hævde det tyske Sprogs Ligestilling med det danske. Man ønskede desuden at føre en særlig tysk Protokol. Dette modsatte man sig ikke fra dansk Side, saa længe det kunde

betragtes som en privat Indretning til Brug ved den tyske Grupper egne Forhandlinger. Men da man anmodede om at faa den underkrevet, nægtede man det fra dansk Side, idet man ikke vilde være med til at give den noget som helst Skin af juridisk Gyldighed. Sagen blev længe forhandlet frem og tilbage. Men man kunde ikke finde nogen tilfredsstillende Løsning. Den blev derfor indsendt til Kirkeministeriets Afgørelse. Denne lod længe vente paa sig. Men endelig kom den ved Skrivelse af 20. Marts 1936 og fastslog, at der kun skal føres én Protokol, og at denne skal føres paa Dansk, og at det maa forventes, at Forhandlingen som Regel foregaar paa Dansk, ligesom det findes naturligt, at Ledelsen foregaar paa Dansk, og at alle Forelæggelser sker i det danske Sprog, naar vedkommende Ordfører er dette Sprog mægtig, men at man vilde finde det rettest, om man ikke i Forretningsordenen optog detaljerede Bestemmelser om Benyttelsen af det tyske Sprog ved Forhandlingerne.

Fra Oktober 1934 var Pastor Waage Beck bleven ansat som Landssekretær for K. F. U. M. og K. F. U. K. med Nordslesvig som sin særlige Arbejdskreds og med Bolig i Tønder. Allerede i den første Vinter hjalp han af og til Provst Christensen med en Guds-tjeneste. Og fra April 1935 blev han med Ministeriets Tilladelse Medhjælper hos Provst Christensen for Resten af hans Embedstid, til 31. Oktober 1936, da han faldt for Aldersgrænsen. Den 19. Oktober 1936 modtog Provst Christensen sin Afsked fra Udgangen af Oktober Maaned. Og omtrent samtidig, den 28. Oktober, blev Pastor Beuck udnævnt til Sognepræst for den tyske Menighed i Aabenraa. Under Vakancen besørgede Provst Christensen med nogen Hjælp af Pastor Waage Beck det danske Præsteembede og Pastor Jacobsen i Udhjerg med nogen Hjælp af Pastor Rühmann i Daler det tyske Præsteembede. Den 18. Februar 1937 udnævntes 2. residerende Kapellan ved Skt. Knuds Kirke i Odense, Hans Hansen Magle (f. 1891) til Sognepræst for den danske Menighed i Tønder. Og den 28. Marts, Paaskedag, indsatte Provst Christensen ham i hans Embede og tog med det samme Afsked fra det for sit Vedkommende. Den 9. April udnævntes Sognepræst Gustav Nicolaus Rühmann (f. 1888) i Daler til Sognepræst for den tyske Menighed i Tønder. Og den 2. Maj indsatte Provst Christensen ogsaa ham i hans Embede. — Menighedsraadet havde ønsket og haabet, at Provsteembedet, i Overensstemmelse med den gamle Tradition,

skulde blive i Tønder, altsaa nu ved det danske Sognepræsteembede. Men under 15. Juli 1397 udnævntes Sognepræst i Løgumkloster Herman Poul Schülein til Provst for Tønder Provsti.

De to nye Sognepræster gik hver paa sin Vis i Gang med at fortsætte Arbejdet i de to Menigheder. Men det ligger saa nær og blev præget af saa store Begivenheder, at det bør overlades til en kommende Tid at sige noget nærmere derom. Den skarpe nationale Modsætning, som allerede kom til Udtryk i de foregaaende Aar, blev endnu skarpere, naturligtvis især efter 9. April 1940. Det betød en endnu stærkere Afgrænsning af de to Menigheder og deres Liv og Arbejde. Hele det folkelige og nationale Liv kom til at spille saa stor en Rolle. Og ogsaa det kirkelige Liv og Arbejde maatte paa mange Maader tage Stilling dertil.

I December 1942 var man naaet saa vidt med Arbejdet paa Kirkens Istandsættelse, at man den 20. December kunde tage den i Brug igen ved en Festgudstjeneste. Biskop Dr. phil. Scharling holdt Genindvielsestalen over Zach. 14, 7: »Og det skal ske ved Aftens Tid, at der skal blive Lys«, og Pastor Magle prædikede over Dagens Evangelium, Joh. 1, 19 ff. Om Aftenen holdt den tyske Menighed en tysk Festgudstjeneste, hvor Pastor Rühmann prædikede, og Lærer Gläser holdt Foredrag om Kirkens Historie. Menighederne har ikke blot været glade ved igen at kunne samles i deres gamle Kirke. Men de allerfleste glæder sig ogsaa over, at den er bleven dejlig lys med de hvide Mure, Buer og Hvælvinger. Og den Del af det rige Inventar, som er blevet istandsat, viser, hvad vi har Lov til at vente, naar Arbejdet er blevet helt gennemført.

Til Slutning skal der tilføjes nogle Tal, som viser Udviklingen i disse Aar. I 1921 var af 148 Daab i Tønder By og Landsogn de 72 danske, deraf 8 fra Emmerske og 5 udensogns, og 76 tyske; af 96 Konfirmander de 30 danske, deraf 1 fra Emmerske og 2 udensogns, og 66 tyske, deraf 2 fra Emmerske og 6 udensogns; af 47 kirkelige Vielser (kirkelig Velsignelse af borgerligt Ægteskab) de 22 danske, deraf 3 fra Emmerske, og 25 tyske; af 64 Begravelser de 22 danske, deraf 3 fra Emmerske, og 42 tyske. Af 1189 Altergæster var 645 danske i Byen og 96 i Emmerske og 448 tyske. — I 1936 var de tilsvarende Tal: 110 Daab, 63 danske, deraf 2 fra Emmerske og 2 udensogns, og 47 tyske, deraf 2 fra Emmerske og 4 udensogns; 149 Konfirmander, 91 danske, deraf 71 fra Byen, 5 fra Emmerske og 15 udensogns, og 58 tyske deraf 3 udensogns; 33 kirkelige Vielser

+ 4 kirkelige Velsignelser af borgerligt Ægteskab, 19 + 1 danske, deraf 1 fra Emmerske, og 14 + 3 tyske; 68 Begravelser, 29 danske, deraf 3 fra Emmerske, og 39 tyske; 1310 Altergæster, 929 danske i Byen og 58 i Emmerske og 383 tyske. — Og i 1942: 136 Daab, 86 danske, deraf 4 fra Emmerske og 6 udensoogs, og 50 tyske, deraf 2 fra Emmerske og 5 udensoogs; 93 Konfirmander, 59 danske, deraf 4 fra Emmerske og 6 udensoogs, og 34 tyske; 30 kirkelige Vielser + 4 kirkelige Velsignelser, 25 danske, deraf 1 fra Emmerske, og 5 + 4 tyske deraf 1 fra Emmerske; 67 Begravelser, 27 danske og 38 tyske og 2 uden præstelig Medvirken.

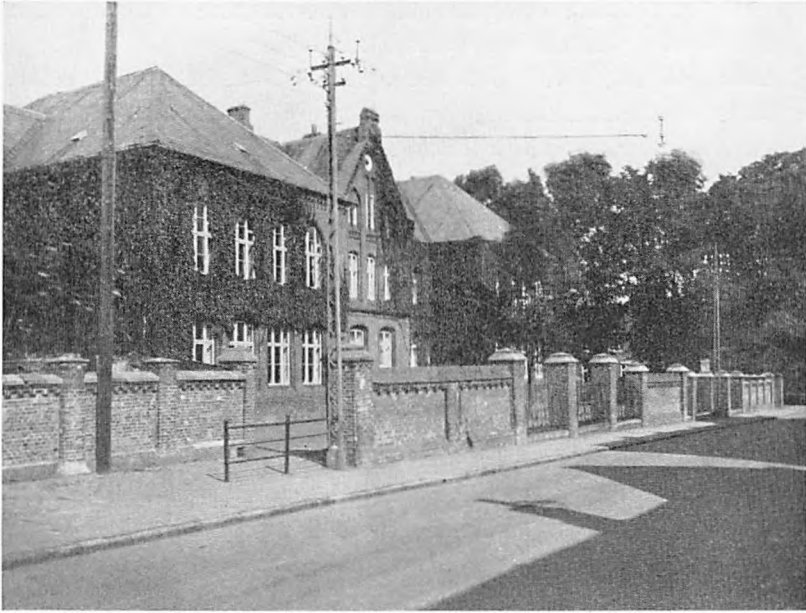
Man maa naturligvis ikke overvurdere Betydningen af disse Tal. De kan svinge fra det ene Aar til det andet. Men naar vi lægger Mærke til, at Udviklingen har været nogenlunde jævn, tør vi vist mene, at den er Udtryk for den virkelige Stilling. Den tyske Menighed har under de danske Kirkeloves rummelige Frihed kunnet udvikle sig efter de den iboende Kræfter. Men ved Siden af er der voxet en dansk Menighed frem med sit eget kirkelige Liv og Arbejde og voxende Tilslutning.

Erik Christensen.

SKOLEVÆSENET I TØNDER EFTER 1920

DEN TYSKE SKOLE

DET var en Selvfølge, at Overgangen fra tysk til dansk Styre i 1920, som paa saa mange andre Omraader, ogsaa maatte blive af indgribende Virkning med Hensyn til Skolevæsenet i Tønder Købstad. Her dannedes det overleverede Grundlag for Ordningen, ligesom i det øvrige Slesvig med Undtagelse af de saakaldte danske Enklaver og de nordlige Distrikter af Øen Als, stadig af den almindelige Skolelov af 24. August 1814 for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, udarbejdet efter Tilskyndelse af den daværende Generalsuperintendent Georg Christian Adler. Denne Lov var imidlertid nu kun en ydre Ramme, medens Indholdet for vigtige Afsnits Vedkommende var blevet ændret flere Gange baade i den danske Tid indtil 1864 og under tysk Styrelse i Tiden, der fulgte efter. Dette gjaldt saaledes med Hensyn til Undervisningssproget, Skolens Tilsyn, Opgave, Maal og Indretning, Indførelse af udvidet Undervisning i Form af Mellemskole m. m.

*Fig. 70. Den tyske Borgerskole i Richtsensgade.
Hegnsmuren nedbrudt 1938.*

Af de Skoleformer, som fandtes i Byen ved Overtagelsen i 1920, bør først nævnes den til Seminarieret knyttede Øvelsesskole, der udelukkende besøgt af Drengene, og som i 1874 var oprettet ved Kontrakt mellem Regeringen i Slesvig og Tønder Købstad og derefter stadfæstet af det preussiske Kultusministerium.

Denne Skole, som midlertidigt indrettedes i Vajsenhuset, bestod oprindeligt af en treklasset Skole. I 1874 skete der i det hele taget en Nyordning af Byens Skolevæsen. Aaret efter paabegyndtes Opførelsen af den store Bygning til højre for Indgangen til Seminarieret med Lokaler for den flerklassede Øvelsesskole, der senere blev udvidet til at omfatte seks Klasser. Undervisningen lededes af en Seminarislærer. Under hans Vejledning og Kontrol arbejdede ældste Aargang af Seminaristerne her paa egen Haand, hvorved de fik en god Forberedelse til deres senere Virksomhed. Fast ansatte Lærere fandtes ikke ved Skolen. Desuden sendtes Seminaristerne i et Par Aar til Emmerske Skole, hvor de under Lærerens raadgivende Tilsyn lærte den eenklassede Skole at kende. Dette Forhold varede fra 1888 til 1891, da en eenklasset Skole indrettedes i Forbindelse med

Vajsenhuset. I denne Skole gik i de første Aar alle Børn, hvis Forældre ønskede gratis Undervisningsmidler.

Denne Ordning kom i det hele og store til at danne Grundlaget for Undervisningen af Drengene indtil 1920. I 1870 var der i Nærheden af den gamle Banegaard ud mod Richtsensgade taget en nyopført rummelig Skole i Brug. (Fig. 70). Den var delt i en Mellemskole for Drengene og en Pigeskole. For Drengenes Vedkommende var Byens Skolespørgsmaal derefter saa vidt løst indtil videre, eftersom den egentlige Folkeskoleundervisning nu blev givet i Øvelsesskolen og Mellemskoleundervisningen i Richtsensgades Skole. Mellemskolen blev senere omdannet til en højere Skole, først kommunal og derefter Stats-Realskole, og indrettet i en særlig Bygning ved Popsensgade, bygget 1909-10, den nuværende Statsskole (Fig. 75). I Richtsensgades Skole etableredes derpaa almindelig Folkeskoleundervisning, og med Hensyn til Drengenes Skolebesøg deltes Byen nu i en østlig og en vestlig Del. Skellet dannedes af en Linie fra »Svinemarkedet« over Kobbergade, Lillegade til Uldgade, saaledes at Børnene fra den østlige Del var forpligtede til at sende deres Drengébørn i Seminariskolen, medens Drengene fra den vestlige Del skulde sendes til Skolen i Richtsensgade.

Pigerne havde indtil Aarhundredskiftet Lokale tre forskellige Steder, de mindste i Vestergades Skole, Mellemlklasserne i Vajsenhuset og de ældste i Richtsensgade. I 1909 samledes Pigeundervisningen i en Bygning, der blev opført bagved Skolen i Richtsensgade, den saakaldte »Kommode«.

Efter flere forberedende Forhandlinger oprettedes i 1904 en privat højere Pigeskole. Den holdt foreløbig til i forskellige lejede Lokaler og fik derpaa et blivende Sted i en Nybygning, som Kommunen i 1915 lod opføre ved Nørregade. Den døbttes Alexandrineskolen efter det daværende tyske Kronprinspars ældste Datter (Fig. 71).

Ved Landsdelens Overdragelse til Danmark blev det i Henhold til de paa Forhaand givne Tilsagn og i Overensstemmelse med dansk Tankegang de nye Myndigheders Opgave at drage Omsorg for, at Skolen i Fremtiden tog Hensyn til danske Forældres berettigede Krav, og at man samtidig søgte at imødekomme den indfødte tysk-sindede Befolknings Ønsker i Retning af tysk Undervisning. Dette maatte i Særdeleshed skønnes at være en Nødvendighed i Byen Tønder, hvor det tyske Element var saa stærkt repræsenteret, og hvor

Fig. 71. Alexandrineskolen.

man maatte vente en betydelig Tilflytning nordfra, navnlig af danske Tjenestemænd.

Ved »Lov om nogle Bestemmelser med Hensyn til en midlertidig Ordning af Folkeskolens Administration i de sønderjydske Landsdele« af 30. Juni 1920 søgtes den nævnte Opgave løst. I Bemærkninger til Lovforslaget henvises der til, at man fra alle Sider havde erkendt Nødvendigheden af, at der samtidig med Overtagelsen af de slesvigske Distrikter ved Lov blev truffet en midlertidig Ordning af Folkeskolens Forhold, indtil det Tidspunkt var naaet, da den almindelig danske Skolelovgivning i sin Helhed vilde kunne gennemføres i de indlemmede Amter. Hovedhensynet var herved tillige den sønderjydske Befolknings stærke og velbegrundede Ønske om, at der saa hurtigt som muligt blev givet dem samme afgørende Bestemmelsesret ved Styrelsen af Skolens Anliggender, som Befolkningen havde i det øvrige Land.

Der er blandt andet i denne Forbindelse Anledning til at nævne de i Loven indeholdte Bestemmelser, der tog Sigte paa de i national Henseende blandede Egne, hvor der efter nærmere fastsatte Regler kunde aabnes Undervisning paa det tyske Sprog. For Købstædernes Vedkommende skulde Folkeskolen straks deles i to Afdelin-

Fig. 72. Lærer Alfred Torp.

ger, hvoraf den ene fik dansk, den anden tysk Undervisningsprog. For saa vidt skete der ikke noget Brud med Fortiden i Tønder, hvor de tysksindede Forældre nu som tidligere efter Ønske kunde sende deres Børn i tysk Skole. Lokalteterne i Richtsensgade blev, saa vidt Forholdene tillod det, indrettede som tysk Borgerskole, — som den stadig kaldes — og her fortsatte de Lærere, der havde ønsket at blive ved Skolen, nu deres Virksomhed. Et mindre Antal, deriblandt Skolens Leder, var flyttet sydpaa. Af Hensyn til den ny Lovgivning og til

hele Nyordningen blev det dog nødvendigt i Forsommeren 1920 at afskedige alle Folkeskolens Lærere. De, der søgte Genansættelse, blev senere uden Undtagelse atter ansatte i deres Embeder. De Fraflyttede erstattedes ved nye Ansøgere. Paa et tidligt Tidspunkt antog det tyske Byraad saaledes den unge Alfred Torp fra Nørre-Sundby som Lærer i Dansk (Fig. 72). Det blev ham forbeholdt i Tidens Løb at skabe sig en smuk Stilling baade som Skolemand og Medlem af Tønder Byraad.

I Sommermaanederne dannedes derefter Skoledirektioner og Skoleraad. Der valgtes Skolekommissioner og udarbejdedes Udkast til Skoleplan og Undervisningsplan for Tønder Bys tyske Skolevæsen. Den 1. September 1920 kunde den tyske Borgerskole begynde sin Virksomhed i den ny Skikkelse. »Neue Tondersche Zeitung«, som den Gang lededes af den senere Folketingsmand og Dr. theol. Pastor Johannes Schmidt, gav bl. a. af denne Begivenhed følgende oplysende Skildring, der nu nærmest har historisk Værdi: »Efter ni Ugers Ferie aabnedes i Dag Dørene til Skolebygningen i Richtsensgade for at optage Tønder tyske Ungdom. Denne Kendsgerning vil vel blive hilst med Glæde af alle Forældre; thi en regelmæssig Skolegang har sikkert ingen Sinde været mere nødvendig end netop nu. Bagved os ligger de lange Krigsaar, som ogsaa kastede deres

Skygge over Skolen. I lang Tid maatte Undervisningen begrænses stærkt paa Grund af manglende Lærerkrafter. Derpaa fulgte Bolignøden, hvorved Halvdelen af Lokalerne blev unddraget Skolen, idet der indrettedes Kontor for Brød- og Kødforsyningen og for Arbejdsanvisning m. m. Til sidst maatte man ogsaa give Plads til Seminariet. Der havde sikkert været faa Skoler, som i samme Grad har lidt under Tidernes Ugunst, og de mange Klager, som lød fra Forældrene, syntes kun alt for berettigede. I Ferien var der endnu lang Tid Fare for, at Dragonerne skulde tage Skolen i Brug. Kun ved de største Anstrengelser fra de paagældende Myndigheders Side er det lykkedes at forhindre dette. Man maatte rigtignok give Plads til Infanterivagten; men den flytter en af Dagene til Svendehjemmet. Nu har Skolen endelig faaet alle sine Lokaler til Raadighed. Ved den Omstændighed, at Forældre er rejst sydpaa, har Skolen i alt mistet 130 Elever. Efter at der er sket nye Indmeldelser beløber Elevtallet sig nu til 442 Dreng og Piger«. Skildringen slutter med en Henviſning til, at alle Lokaliteterne er blevet istandsatte i Ferien, og med at fremsætte Haabet om, at Forældrenes Krav med Hensyn til et ordnet Skolevæsen nu maa komme til deres Ret.

Henimod Aarets Slutning var alt forberedende Arbejde vedrørende Skolens endelige Ordning gennemført. Allerede saa tidligt som fra 1. Juli 1920 konstitueredes en af Skolens Lærere, C. P. Hansen, efter et fremsat almindeligt Ønske og efter eenstemmig Indstilling som Overlærer ved den tyske Skole (Fig. 73). Aaret efter modtog han kongelig Udnævnelse til Embedet. Overlærer Hansen var født i Tønder og ved Hjem, Opdragelse og Uddannelse nøje knyttet til denne By. Han forestod den efter Omstændighederne meget krævende Stilling som Skoleinspektør for Købstadens tyske Skolevæsen med stor Dygtighed og Takt indtil sin bratte Død i 1941.

Nyordningen var sket gnidningsløst. Skoleplanen og Undervisningsplanen godkendtes uden Vanskeligheder. Det bør dog her bemærkes, at man maatte begynde med en midlertidig Skoleplan, da der de første tre Aar fandtes et uløst Spørgsmaal vedrørende den paatænkte Mellemskole. For øvrigt tog Skolen Sigte paa 8 særskilte Klasser, baade for Dreng og Piger. I de 3 nederste Klasser var der dog Fællesundervisning. Børn af tysksindede Forældre fra de omliggende Sogne kunde oplages, for saa vidt der var Plads til dem. Ved Skolen var foruden Overlæreren den Gang ansat 7 Lærere og 7 Lærerinder. For øvrigt adskilte den tyske Skoles Pla-

Fig. 73. Overlærer C. P. Hansen.

ner, bortset fra Sproget, sig ikke væsentligt fra tilsvarende danske. Ifølge Loven skulde der i Skoler med tysk Undervisningssprog efter det tredje Skoleaar gives Børnene 4-6 Timers ugentlig Undervisning i Dansk. Om dette Fag hed det i den tyske Borgerskoles Undervisningsplan bl. a.: »Formaalet er, at Eleverne ved Siden af deres tyske Skoleopdragelse naar at beherske det danske Sprog mundtligt og skriftligt, saa de er i Stand til at hjælpe sig selv under Forhold, hvor Brugen af Dansk kræves. Det maa endvidere siges at være

ønskeligt, at Eleverne gennem denne Undervisning lærer at agte det danske Sprog og faa Øjet opladt for de Værdier i Litteraturen, der er frembragte paa dette Sprog. Derfor gøres Eleverne efterhaanden bekendte med de betydeligste danske Digterværker, som i Overensstemmelse med Barnets Udvikling er tilgængelige for dem«.

Da det viste sig, at den ved Skolen ansatte danske Lærer ikke formaaede at overkomme Arbejdet, blev i 1921 efter Skolekommissionens Indstilling en af Skolens Lærere sendt over paa Statens Lærerhøjskole for her at gennemgaa et Aarskursus, idet man henstillede til Byraadet at yde Vedkommende et Tilskud paa 1000 Kr. til Dækning af Omkostningerne. Det bør endnu tilføjes, at Undervisningen i Dansk ikke var tvungen, idet Børn efter Begæring derom til Skolekommissionen fra Forældre eller Værger kunde fritages for den paagældende Undervisning. Eleverne skulde da i disse Timer sysselsættes med andre Fag. Kun i ganske enkelte Tilfælde og i de første Aar har Forældre gjort Brug af denne Bestemmelse.

Skolelokalerne udvidedes straks ved Opførelse af en moderne Gymnastiksal og Indretning af et Værelse til kvindelig Haandarbejde. For øvrigt gik Undervisningen nu fra Aar til Aar sin rolige Gang. Der arbejdedes med Flid, og Lærerne drog Fordel af deres

Kendskab til Udviklingen baade indenfor tysk og dansk Skolevæsen. Forholdet mellem Skole og Hjem har været godt, og det er yderligere blevet fæstnet ved Forældremøder og Skolefester. Lærerne har paa forskellig Maade dygtiggjort sig til deres Gerning ved Studierejser, tyske og danske Kursusophold og lignende. I den første Tid var Lærerskifte sjældent. Det har ikke kunnet undgaaes, at Alder, Svagelighed, Død og dalende Elevelt efter 24 Aars Forløb har tyndet ud indenfor Lærerkollegiet og hidført nogen Forandring og Fornyelse.

Ved kongelig Udnævnelse af 7. April 1942 er efter Indstilling den fra tysk Side udpegede Lærer Thomas Jacobsen, der har virket ved Skolen siden 1. December 1920, bleven ansat som Overlærer ved Borgerskolen.

Men den Omstændighed, at den sonderjydske Skolelov i Aarens Løb flere Gange er bleven ændret, har ikke haft nogen Indflydelse paa selve Undervisningen. I Henhold til Bestemmelsen i Lov af 15. Marts 1939 skal der ved hver Skole — eller i Skoler, der er delt i Afdelinger med dansk og med tysk Undervisningssprog — ved hver Skoleafdeling oprettes et Skolenævn paa 5 Medlemmer. Dette har i denne Forbindelse været en Fordel i Sammenligning med det tidligere Forhold med en Skolekommission, der bestod af baade danske og tyske Medlemmer, medens Skolenævnets Medlemmer fra nu af vælges af de Forældre, der sender Børn i den paagældende Skole.

Med Hensyn til Elevers Overflytning fra tysk til dansk Skole eller omvendt indeholder Undervisningsplanen en Bestemmelse, hvorefter et saadant Skifte kun kan finde Sted ved Skoleaarets Begyndelse. Undtagelser fra denne Regel tillades dog, naar begge Skolers Ledere giver deres Samtykke. Hele dette Forhold er imidlertid af meget underordnet Betydning, da disse Overflytninger er foregaaet i forholdsvis faa Tilfælde.

Paa den tyske Borgerskoles Grund ligger endelig en kommunal Pøgeskole, som har sin Oprindelse i det 1857 paa daværende Fysikus Ulriks Foranledning oprettede Børneasyl.

Efter at der saaledes hurtigt var etableret et velordnet og fra Begyndelsen tilfredsstillende offentligt tysk Folkeskolevæsen i Tønder By, opstod der snart i tyske Kredse Ønske om at faa den private Alexandrineskole, der efter 1920 fortsatte som Realskole efter rigstysk Mønster, og som faldt et meget betydeligt Elevelt af begge

Køn, omdannet til Mellemskole i Overensstemmelse med dansk Lovgivning. De mange Drøftelser, som i de to første Aar fandt Sted vedrørende denne Sag, baade indenfor det paagældende private tyske Skoleudvalg, i Byraadet og i Pressen, førte omsider til et praktisk Resultat.

Efter en Forhandling i Tønder Byraad den 26. Januar 1923 maatte Spørgsmaalet betragtes som løst, og paa et nyt Møde den 6. Marts samme Aar godkendtes Forslaget med de 8 tyske Stemmer. De borgerlige danske og socialdemokratiske Medlemmer afholdt sig fra at stemme. Endelig vedtoges, efter at der var opnaaet Enighed om Enkeltheder, paa Byraadsmødet den 7. Juli et Forslag til en for Tønder By samlet ny Skoleplan, som bl. a. med Hensyn til Mellemskolen indeholdt følgende Bestemmelse: »Til 1. Oktober oprettes som en Del af Byens kommunale Skolevæsen en eksamensberettiget Mellemskole med tysk Undervisningssprog. Der oprettes straks en 1. og 2. Mellemskoleklasse. De to følgende Aar udvides Skolen med 3. og 4. Mellemskoleklasse«. Denne Skoleplan, som blev endelig stadfæstet af Undervisningsministeriet den 8. September 1934, bestemmer desuden bl. a., at den Optagelsesprøve, der i Henhold til Loven afholdes i Skolens almindelige Fag, under Hensyn til Skolens Karakter som tysksproget, afholdes særlig i Tysk, men saaledes, at der ogsaa prøves i Dansk. Den daglige Ledelse udøves af en Viceskoleinspektør.

Under disse Forhold afvikledes efterhaanden Alexandrineskolen, som endnu i 1921 talte 167 Elever. I 1922 var Tallet dalet til 147 Elever, og i 1923, da Mellemskolen begyndte, sank det til 32 Elever og 1924 til 2 Elever. En Del Aar vedblev Skolens hidtilværende Leder, Dr. Tilse, med Undervisningen i en privat Realklasse, ligeledes efter rigstysk Mønster, som for en Del Elevers Vedkommende dannede Fortsættelsen af Mellemskolen.

I 1926 blev den tyske Mellemskole anerkendt som eksamensberettiget, efter at Skolen var helt udbygget. Der er siden da efter Omstændighederne opnaaet særdeles gode Resultater. En Del af den private Skoles Lærerkrafter overgik til den nyoprettede Mellemskole. 1. Maj 1925 ansattes den nuværende Viceskoleinspektør Christen Elholm ved Skolen. Samme blev i 1939 beskikket til Skolekonsulent for de kommunale Skoler og Skoleafdelinger med tysk Undervisningssprog, men staar stadig som Skolens ansvarlige Leder, hvem Eksamensretten er overdraget.

I 1938 gaves der Tilladelse til, at Realklassen som tysksproget ligeledes omdannedes paa Grundlag af dansk Lovgivning. I 1939 holdtes for første Gang Realeksamen ved denne Skole, som i alle Henseender arbejdede tilfredsstillende.

Hele denne Del af den tyske Undervisning, altsaa i Melleskolen og i Realklassen, er henlagt til Alexandrineskole-Bygningen.

I de senere Aar er der truffet en Ordning, hvorefter tyskunderviste Børn fra Omegnen, som har bestaaet Optagelsesprøven, kan henvises til Melleskolen med Tilskud fra Staten efter de for Statskolerne gældende Regler.

Foranstaaende Redegørelse turde i store Træk give et Billede af Udviklingen indenfor det tyske Skolevæsen i Tønder siden 1920. Den er tillige et Eksempel paa, hvorledes den danske Mindretalsordning virker i Praxis.

Nicolai Svendsen.

DEN DANSKE SKOLE

ME D E N S den tyske Folkeskole i Tønder uden større Vanskeligheder kunde nyordnes i 1920 paa Overleveringens Grundlag og ved Hjælp af Lærerkrafter, som hidtil havde virket ved Skolen, maatte Byens danske Folkeskole ved Genforeningen begynde paa bar Bund. Siden 1864 havde al offentlig Undervisning i denne Købstad været tysk, og nu skulde der i Løbet af nogle faa Uger skabes en forsvarlig Ordning for Undervisningen af de danske Børn, som der maatte regnes med, straks efter at Genforeningen var sket. Der bestod kun den Mulighed, at den danske Folkeskole da blev oprettet i nær Tilknytning til Seminariet i Form af en Øvelsesskole for dette. I Slutningen af Juli Maaned 1920 modtog den nyudnævnte Seminarieleærer H. P. H. Novrup, som var udsat til at være Skolens Leder, sammen med Overlæreren ved den tyske Skole tre Dage i Træk i samme Lokale og paa samme Tid Indmeldelser. Til den danske Skole indmeldtes i Løbet af disse tre Dage kun ca. 70 Elever, men Skolen kom dog til at begynde med ca. 130 Elever, fordelt i 7 Klasser, da den aabnedes den 1. September.

Der var gaaet forud et omfattende Arbejde med Istandsættelse af Lokalerne. En stor Del af Seminariets Bygninger var under Verdenskrigen bleven benyttet som Lazaret. I Afstemningstiden havde de været Kaserne, først for de engelske Besættelsestropper og senere for de danske Soldater. Men da Skolen aabnedes, var alle Forbe-

Fig. 74. Parti fra Seminariets Øvelsesskole.

redelser trufne til en foreløbig forsvarlig dansk Undervisning. Foruden Lederen ansattes ved Skolen 2 Lærere, 1 Lærerinde og 2 Timelærerinder.

Om Skolens Aabning, der jo dog var en ret betydningsfuld Begivenhed i Byens Historie, indeholdt »Vestslesvigs Tidende« kun en kort Beretning, optaget i Bladets Spalte for lokalt Stof. Det hedder deri, at foruden Børnene var mødt deres Forældre og et stort Antal Skoleinteresserede. Festsalen var pyntet med nationale Farver. Klokkeren 8 bød Forstander Albeck velkommen, hvorefter Folkeskolens Leder, Novrup, holdt den egentlige Indvielsestale, der var baaret af en dyb Forstaaelse og Ansvarsfølelse overfor det Arbejde, her skulde udføres.

Undervisningen foregik, som den til Dels foregaar den Dag i Dag, i den i 1915 som en Udvidelse af Seminariet opførte gode og velgennede Skolebygning (Fig. 74). Ved Overenskomst af 28. Maj 1921 overgik denne Bygning fra Tønder Købstad i Statens Eje, idet Undervisningsministeriet forpligtede sig til at drage Omsorg for gratis Undervisning af indtil 250 Børn, saaledes at der for hvert

Barn, der udover dette Antal søgte Seminariets Øvelsesskole, skulde udredes en Afgift af 25 Kr. Kvartalet. Sidstnævnte Bestemmelse blev Aaret efter udvidet til ogsaa at gælde for danske Børn fra nærmeste Omegn. Fra 1. April 1921 indrettedes ved Skolen en 8. Klasse med en Slags Fortsættelsesundervisning, i hvilken navnlig optoges Børn, der var ude over den skolepligtige Alder. Til denne Klasse blev der ligeledes givet Adgang for Elever fra Nabokommunerne, som ønskede en fortsat Undervisning.

Seminariets Øvelsesskole var gennem flere Aar den eneste Statsfolkeskole i Danmark. Den stod under Seminarieforstanderens Overledelse og var til at begynde med ret uafhængig af de stedlige Myndigheder. Fra 1922 virkede dog et frivilligt valgt Forældrenavn paa 7 Medlemmer som Bindeled mellem Skolen og Hjemmet. Det viste sig snart, at dette Forhold udviklede sig efter Ønske, og at Børnetallet steg fra Aar til Aar med Byens danske Befolkningsstilvækst og samtidig med, at det lykkedes at knytte et Antal dygtige Lærerkæfter til Skolen. Flere Seminarielærere havde desuden Timer ved Skolen, blandt dem Claus Eskildsen, der her fik Lejlighed til at udføre et banebrydende og vejledende Arbejde paa Smaabørnsundervisnings Omraade.

Efter ti Aars Forløb, i Aaret 1930, naaede Børnetallet op paa 330. Denne stærke Stigning medførte bl. a., at de største Klasser blev delte i Parallellklasser, og at en Nyordning af den danske Folkeskoleundervisning maatte tages under Overvejelse. Allerede ved Slutningen af Aaret 1926 henledte Tønder Amts Skoledirektion Undervisningsministeriets Opmærksomhed paa dette Forhold, idet der kunde henvises til et i Forældrekredse udbredt Ønske om at undersøge Muligheden for Oprettelse af en særlig dansk kommunal Folkeskole i den vestlige Del af Byen. I Januar 1928 meddelte Undervisningsministeriet Direktionen, at man var sindet at rette Henvendelse til Tønder Magistrat om at ville undersøge, »hvorledes der vil være at forholde med Undervisningen af de Børn, hvis Undervisning Staten i Henhold til den i sin Tid afsluttede Kontrakt ikke er pligtig til at drage Omsorg for«. Pressen begyndte nu ogsaa at sysselsætte sig med Forholdene, og dermed var dette Emne i tre Aar sat paa Dagsordenen for baade offentlig og privat Diskussion i Tønder. Man kan paa en Maade sige, at Skolens Skæbnetime var inde. Til Tider opstod der i denne Forbindelse

stærke Brydninger, og Bølgerne gik meget højt. Forskellige Interesser gjorde sig gældende for dem, der skulde tage Standpunkt og træffe Afgørelsen. Disse Drøftelser og Forhandlinger kan ikke forbigaa, naar denne nye Skoles Historie skal skrives, selv om det er paakrævet her at begrænse Redegørelsen til det nødvendigeste.

Ved en Betænkning af 17. Juli 1928, som Seminarieforstander Albeck efter Anmodning sendte Skoledirektionen, henviste han til, at den Udvikling, som havde fundet Sted, gjorde en Udvidelse af Rammerne, baade med Hensyn til Lokale og indre Drift, til en Nødvendighed. Forstanderen fremsatte i denne Forbindelse flere Forslag for at raade Bod paa Forholdene ud fra den Opfattelse, at den danske Folkeskole vedvarende skulde være knyttet til Seminariet. Blandt andet nævnte han Muligheden af, at Byen stillede et Klasseværelse i Alexandrineskolen til Raadighed. Endvidere gjorde han opmærksom paa, at der maatte ske en Forandring med Hensyn til Skolens Tilsyn og Ledelse.

Der førtes samtidig Forhandlinger med Repræsentanter for Kommunalbestyrelsen og for den offentlige Skole i Tønder. Det viste sig herved, at de politiske Partier saa meget forskelligt paa Løsningen af dette Spørgsmaal. Da Afgørelsen trak ud, bifaldt Undervisningsministeriet engang hen paa Sommeren, at der for Skoleaaret 1929-30 blev truffet en foreløbig Ordning paa Betingelse af, at der fremkom Indstilling fra Direktionen efter Forhandling med Tønder Byraad, Skolekommission og med Forstanderen for Tønder Statsseminarium om en endelig Ordning af Forholdene inden Begyndelsen af Skoleaaret 1930-31.

I det følgende Aar drejede disse Forhandlinger sig om to Muligheder: Tønder Seminarium skulde paatage sig indtil videre at modtage til Undervisning i Øvelsesskolen samtlige danske Børn i Tønder og sørge for, at denne Skole blev udvidet saaledes, at den var i Stand til at opfylde dette Krav. Dette kunde ske i Forbindelse med den foreslaaede nye Seminarieordning og kom som et direkte Tilbud fra Undervisningsministeriet. Man var villig til at indrømme Skolekommissionen Tilsynet med Skolen. Hvis dette Tilbud ikke kunde modtages, maatte Tønder Kommune selv drage Omsorg for Undervisningen af alle de Børn udover de 250, der efter Cverenskomsten skulde undervises i Øvelsesskolen, og derfor træffe Foranstaltninger til, at der indrettedes en dansk Kommuneskole i

den vestlige Bydel. Denne kunde dog ikke foreløbig blive fuldt udbygget som købstadordnet, men maatte begynde med 5 Klasser, og Ministeriet oplyste, at man ikke maatte vente noget særligt Tilskud til Opførelse af en saadan Skole. Omkostningerne paahvilede alene Byen. Den fremtidige Ordning af Skoledirektionens Stilling til Øvelsesskolen skulde træffes ved en senere Forhandling.

Byens Skoleudvalg besluttede at anbefale Ministeriets Tilbud til Vedtagelse. Paa fire kort efter hverandre følgende Byraadsmøder i Efteraaret 1930 viste der sig dog stor Meningsforskel med Hensyn til Løsningen af det for den danske Ungdom saa vigtige Spørgsmaal. Under Henvisning til de gode Erfaringer, man hidtil havde gjort med Skolen, og de lempelige Vilkaar var de dansk-borgerlige Medlemmer stemte for at modtage Ministeriets Tilbud, men med den Forudsætning, at Skolekommissionen fik Tilsynet med Undervisningen m. m. ligesom ved Landsdelens øvrige Skoler. Den socialdemokratiske Ordfører ønskede oprettet en særlig dansk Folkeskole i den vestlige Bydel. Der regnedes indenfor denne Gruppe med flere Muligheder i denne Sammenhæng, f. Eks. at indrette det nedlagte Viktoria-Bryggeri til dansk Skole. Fra tysk Side udtaltes der, at man ønskede, at der blev skabt de bedste Skoleforhold for de danske Medborgere. For øvrigt agtede man ikke at blande sig i Afgørelsen.

Først efter at Sagen var vist tilbage til ny Behandling i Skoleudvalget, og efter at en Deputation paa tre Mand havde foretaget en Rejse til København for at drøfte de forskellige Forslag og Meninger, der var fremsat, med Undervisningsministeren, blev Afgørelsen truffet paa Byraadsmødet den 17. Oktober. Dagen efter meddelt Borgmester Johs. Thomsen Undervisningsministeriet og Skoledirektionen, at Kommunalbestyrelsen med 5 mod 2 Stemmer af de tilstedeværende 13 Medlemmer havde besluttet at vedtage Ministeriets Tilbud, hvorefter Staten paatager sig indtil videre i Statsseminariets Øvelsesskole at undervise samtlige Børn fra Tønder med dansk Undervisningssprog og sørge for, at Skolen udvides tilsvarende. I Fremtiden skulde Tønder By derefter betale 100 Kr. aarlig for hvert Barn udover et Antal af 250, der besøger nævnte Skole. Stemmeafgivningen viser, at dette Resultat er naaet med de 5 dansk-borgerlige Stemmer, medens de tyske Byraadsmedlemmer har afholdt sig fra at deltage i Sagens Afgørelse.

Dette er i korte Træk Tønder danske Skoles Tilblivelseshistorie.

Selv om Udviklingen saaledes i de første Aar var foregaaet under Brydninger, viste det sig dog snart, at den endelige Løsning skabte almindelig Tilfredshed. Dertil kom den Omstændighed, at det efter Indførelsen af den 4-aarige Seminarieuddannelse med dens øgede Krav til de vordende Læreres Evner i praktisk Skolegering er af Betydning, at der staaer en forholdsvis stor Øvelsesskole til Raadighed. For øvrigt maa Øvelsesskolen, som det er blevet fremhævet af dens første Leder, opfattes som en almindelig dansk Folkeskole. Al Undervisning ydes af de ved Skolen ansatte Lærerkræfter. Seminaristerne underviser ikke selvstændigt som i den tyske Tid. De deltager kun i Undervisningen, og de modtager Vejledning og Kritik af de Lærere, der har Ansvaret for den enkelte Klasses Undervisning i den paagældende Time. For Børnenes Vedkommende er denne Ordning at foretrække for den tyske, og det er vel Hovedsagen. Derimod gav den tyske Form maaske nok Seminarieeleverne større Øvelse i at undervise og mere Sikkerhed, naar de senere skulde begynde deres egen Virksomhed. Der er yderligere med Hensyn til de nuværende Forhold med Rette henvist til den Betydning, som det kan have, at Børn og Voksne paa Tønder Seminarium daglig færdes mellem hverandre, for saa vidt som dette skaber Muligheder for et godt og sundt Skoleliv. Dette kan give de Unge, som modtager deres Uddannelse her til Lærere i den danske Folkeskole, Indtryk af blivende Værdi.

Ved Begyndelsen af det nye Skoleaar 1931-32 gennemførtes den paatænkte Nyordning. Øvelsesskolens Leder, H. P. H. Novrup, modtog kongelig Udnævnelse som Overlærer, medens Seminarieforstanderens Forhold til Skolen begrænsedes til den Side af Arbejdet, som er vendt mod Seminariet, nemlig Elevernes Uddannelse i praktisk Undervisningsfærdighed.

Som en Følge af Skolens stadige Vækst blev der i Forbindelse med den nævnte Nyordning i samme Aar opført en Nybygning med 4 nye Klasselokaler, Skolekøkken og Lægeværelse, som kom Øvelsesskolen til gode. Torsdag den 7. April 1932 indviedes denne Nybygning, som havde kostet 133.000 Kr., og i den følgende Maaned udstedte Ministeriet Retningslinierne for Øvelsesskolens Forhold til Byens Skolekommission. Derefter har Skolekommissionen det nærmere Tilsyn med Skolen og dens Undervisning. Derfor skal

ogsaa Undervisningsplanen forelægges Kommissionen til Erklæring, og Skolekommissionen bør have Lejlighed til at udtale sig om alle Forhold, der ved kommunale Skoler optages paa Skoleplanen, forinden den endelige Afgørelse træffes af Ministeriet. Skoledirektionen er ikke som ved Amtets øvrige Folkeskoler et administrativt Bindeled mellem Øvelsesskolen og Ministeriet; men den har fuld Tilsynsret med Skolen og kan udøve denne ligesom overfor andre Skoler. Det bør tilføjes, at det for Samarbejdets Skyld betyder et Fremskridt og en Behagelighed baade for den danske og den tyske Skole, at Skolekommissionen, der var blandet i national Henseende, nu, efter at Loven er bleven revideret i 1939, vælges af de Forældre, der sender Børn i den paagældende Skole, og at Nævnet, som Skolekommissionen nu hedder, som Følge deraf er nationalt ensrettet.

Af Hensyn til Anstaltens stadige Vækst overtog Seminariet i 1939 det gamle Hospitals og Vajsenhusets Bygninger (Fig. 24), hvor der bl. a. indrettedes Overlærer- og Pedelbolig, Bibliotek og et stort Lokale, der benyttes ved Praktikundervisningen. Naar den danske Folkeskole i Tønder for øvrigt har haft en rolig og god Udvikling gennem Aarene, skyldes det ikke mindst den Omstændighed, at den er bleven ledet med fremragende Dygtighed, saa den med fuld Føje kan kaldes en Mønsterskole. I 1937 udnævntes Overlærer Novrup til Amtsskolekonsulent for Sønderborg og Aabenraa Amter og efterfulgtes af Th. Roust, som siden Genforeningen havde virket ved Skolen. — Da denne i 1941 udnævntes til Amtsskolekonsulent for Haderslev Amt, kaldedes hidtilværende Førstelærer ved Ovre Skole paa Fyn, Erling Brahm, til Overlærer. Siden 1942 er der desuden oprettet et Viceinspektørembede ved Øvelsesskolen, som for Tiden beklædes af den mangleaarige Lærer ved Skolen, S. C. Brejl.

Ved Slutningen af Aaret 1943 var der ved den danske Folkeskole i Tønder foruden Overlæreren og Viceskoleinspektøren ansat 14 Lærerkrafter i fast Embede og 2 i Timelærerstilling samt 3 Vikarer. Endvidere gav 4 af Seminariets Lærere Timer. Skolen besøgte paa dette Tidspunkt af 409 undervisningspligtige Elever.

I Henhold til den nye Folkeskolelov af 18. Maj 1937 indrettedes fra Skoleaaret 1938-39 de tre ældste Klasser som eksamensfri Mellemskole. Den 8. Klasse, som bl. a. har haft Betydning ved, at den

besøges af et Antal Unge fra Omegnen, tæller for Tiden 41 Elever, deraf er 23 fra Oplandet. I flere Aar har den været delt i to Klasser. Her mødes altsaa Elever fra Land og By i et Aars Tid til en samlet fortsat Undervisning. Dette Forhold giver denne Afdeling sit værdifulde Særpræg.

Ind under Jul 1937 afgik Seminarieforsøger Albeck ved Døden; hans utrættelige Indsats for den danske Folkeskoles Tilblivelse og Udvikling er et betydningsfuldt Led i den ærværdige gamle Anstalts Historie. Arbejdet fortsættes derefter af hans Efterfølger mag. art. Morten Bredsdorff paa et fast Grundlag og ved den sunde Tradition, som er skabt i et forholdsvis kort Aaremaal.

Til Slut følger en statistisk Oversigt over det skolepligtige Elevantal i alle Skoler i Tønder for Aarene 1921—43, hvortil dog bemærkes, at Tallene fra Statsskolen kun omfatter de skolepligtige Børn, altsaa ikke det samlede Elevtal, der fremgaar af det følgende Afsnit.

Skolens Navn	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Tønder danske Folkeskole	235	290	274	265	269	268	273	295	319	330	356
Tønder Statsskole	161	167	191	203	143	138	99	96	84	93	91
Ialt i danske Skoler	396	457	465	468	412	406	372	391	403	423	447
Tønder tyske Borgerskole	386	393	387	357	330	320	329	344	342	331	330
Tønder tyske Mellemkole	—	—	55	55	66	74	50	46	50	48	60
Den private tyske Italklasse	167	149	32	2	—	1	—	—	—	—	—
Ialt i tyske Skoler	553	542	474	414	396	395	379	390	392	379	390
I samtlige Skoler i Tønder	949	999	939	882	808	801	751	781	795	802	837

Skolens Navn	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Tønder danske Folkeskole	364	367	388	374	363	365	374	379	394	389	377	346
Tønder Statsskole	109	139	152	143	108	125	117	133	130	112	105	98
Ialt i danske Skoler	473	506	540	517	471	490	491	512	524	501	482	444
Tønder tyske Borgerskole	345	363	335	321	292	248	230	209	191	207	193	200
Tønder tyske Mellemkole	62	69	70	60	54	46	53	75	82	83	87	71
Den priv. tyske Italklasse	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ialt i tyske Skoler	407	432	405	381	346	294	283	284	273	290	280	271
I samtlige Skoler i Tønder	880	938	945	898	817	784	774	796	797	791	762	715

Nicolai Svendsen.

TØNDER STATSSKOLE 1920-43

DEN Bygning, der tidligere havde huset den kgl. Realskole (jfr. S. 358), gik ved Genforeningen i Arv til Tønder Statsskole (Fig. 75), som samtidig blev Ejer af en Kommunen tilhørende Grund øst for Rektorboligen, »den grønne Plads«.

Det var oprindelig Meningen, at den preussiske Realskole skulde gaa over til at blive en dansk Realskole, men der fremkom snart Ønsker om at faa et Gymnasium i Stedet. Rektoren for den nye danske Skole A. J. West arbejdede herfor, og Tanken støttedes af danske Mænd i Tønder By og Amt, som indsendte et Andragende herom til Ministeriet. Ogsaa Undervisningsinspektør Dr. Bertelsen — der var de sønderjydske Gymnasieskoler en overmaade god Mand — samt Undervisningsministeriet blev vundet for Planen, og det lykkedes at faa de bevilligende Myndigheders Tilslutning. I Maj 1920 blev der givet Tilladelse til at oprette et nysprogligt Gymnasium i Tønder.

Efter at den nødvendige Islandsættelse af Bygningerne var foretaget, aabnedes Tønder danske Statsskole den 25. August 1920.

Paa denne Dag samledes de indmeldte Elever, Skolens Lærere samt mange af Forældrene i Skolens Festsal, hvor der nu for første Gang lød dansk Sang og dansk Tale. Det var Grundtvigs Omdigtning af den gamle Dagvise, som klang i den hvælvede Sal:

Saa rejse vi til vort Fædreland,
der ligger ej Dag i Dvale.

Nationalt set gav Rektor West i sin Aabningstale Udtryk for Skolens Program i Ordene: »Vi er danske, og vi vil have Lov til at bekende dette, vi vil have Lov til at elske vort Land og føle os solidariske med vort Lands Historie, med vore fælles Minder, med vort Folks Skæbne gennem Tiderne. Men vi vil gøre det ved at bekende og fremme Kærligheden til Danmark og det, der er dansk, og ikke ved at opdyrke Hadet til det, der ikke er dansk«.

Det var en lille og broget Flok Elever, som mødte i Skolens Festsal den 25. August. Ialt var der 88, de fleste selvfølgelig fra Tønder og Omegn, men fra hele Landet var der kommet Elever til den nye Skole: Fra Flensborg og København, fra Silkeborg og Nyborg, fra Thisted og Lolland. Det var vanskeligt at faa disse saa forskellige Børn arbejdet sammen, navnlig fordi de sønderjydske Børn

Fig. 75. Tønder Statsskole.

hidtil var blevet undervist i tyske Skoler. Det blev derfor nødvendigt at træffe visse Overgangsforanstaltninger, som dog alle igen blev ophævet i Aarene indtil 1926.

Paa Grund af Elevernes yderst forskellige Standpunkt i Tysk og Dansk blev de Børn, der havde et Forspring i Tysk, men til Gengæld maaske havde Vanskeligheder i Dansk — altsaa væsentlig Sønderjyder — i disse Fag undervist for sig.

For at forberede sønderjydske Børn til Mellemskolen fik Tønder Statsskole i de to første Aar Lov til at beholde de to Underklasser, Sexta og Quinta, som fandtes i den tyske Realskole. (Eleverne i disse Klasser er ikke medregnet i det tidligere opgivne Elevtal, 88). I 1922 ophævedes Sexta, medens Quinta bevaredes til 1926. Disse

Klasser gjorde deres store Nytte, men efter seks Aars Forløb kunde Eleverne uden denne Særforberedelse gaa fra Folkeskolen over i Mellemskolen. Fra 1926 er Tønder Statsskole stillet som ethvert andet dansk Statsgymnasium.

Ved Statens højere Almenskoler i det gamle Land var der i 1918 blevet oprettet Skolenævn, bestaaende af Repræsentanter baade for Forældrene og Lærerne, og ligeledes var der blevet indført Forældremøder. Bestemmelserne herom udvidedes i 1924 til ogsaa at gælde Nordslesvig, og i 1925 valgtes det første Skolenævn og afholdtes de første Forældremøder ved Tønder Statsskole.

En Overgangsforanstaltning af særlig Art var Ministeriets Tilladelse til, at de tre øverste Klasser i den tyske Realskole fik Lov til at fortsætte, indtil de havde taget deres Afgangseksamen, hvilket for den sidste af Klasserne skete i Foraaret 1923.

Tønder Statsskoles Elevtal voksede hurtigt, og den 15. Maj 1924 var det naaet op paa 267. Derefter var Tallet — som Følge af det af Verdenskrigen foranledigede synkende Børnetal — dalende til 1932, da der kun gik 195 Elever i Skolen. Saa begyndte Tallet atter at stige, og Skolen havde den 30. April 1941 311 Elever. Derefter har Tallet igen været dalende, og for Tiden (30. 4. 43) er det 279.

Tønder Statsskole er selvfølgelig ikke udelukkende en Skole for Elever med Hjemsted i Tønder By, men i lige saa høj Grad en Skole for Oplandet. Forholdet mellem Tallene paa Elever fra By og Opland har svunget noget i Aarenes Løb. Flere Gange har de to Tal været nøjagtig lige store, men som Regel har Eleverne fra Oplandet været i Overtal — mest udpræget i Skolens første Aar. I Maj 1922 var saaledes 76 af Eleverne fra Tønder, modens 121 kom udefra. For Tiden er de tilsvarende Tal 138 og 141.

I 1920 var der 13 Lærere ved Skolen, og af dem var i Foraaret 1942 endnu de 9 tilbage: en var død, og tre var efter Ansøgning blevet forflyttet, blandt dem Rektor West, som i 1930 efterfulgtes af Rektor Randrup. Saa døde to af de ni Lærere i Løbet af et halvt Aar, men endnu er syv af den oprindelige Lærerstab tilbage — en Vagt om Skolens gode Traditioner. For Tiden har Skolen tyve Lærere.

Som nævnt begyndte Tønder Statsskole som nysprogligt Gymnasium, men i 1936 gav Undervisningsminister Jørgen Jørgensen Tilladelse til ogsaa at oprette en matematisk Afdeling ved Skolen. Den nødvendige Forudsætning herfor var en Nybygning, som ikke

alene skaffede os fysiske og kemiske Lokaler for Matematikerne, men bl. a. ogsaa en Pige-gymnasialsal med tilhørende Omklædningsrum og Bad. I 1939 fik Skolen de første matematiske Studenter. Ialt er der ved Tønder Statsskole (fra 1923 og til 30. 4. 1943) blevet dimitteret 225 Studenter, heraf 183 nysproglige og 42 Matematikere. Svarende til Forholdet overalt i vort Land er det matematiske Gymnasium noget større end det nysproglige.

Af Realister er der ialt dimitteret 431.

En ny Sportsplads beliggende i Skolens umiddelbare Nærhed blev indviet i 1941.

I 1930 fik Tønder Statsskole sit eget Mærke, det store Guldhorn, der bæres af Elever og Lærere, baade nuværende og tidligere, ligesom det er broderet paa Skolens Fane, som de frivillige Gymnaster, baade daværende og tidligere Elever, forærede Skolen i 1936. Allerede i 1922 fik Skolen sin første Fane, en Gave fra Eleverne.

Endvidere har Skolen sin Gymnasieforening og sin Elevforening. Gymnasieforeningen blev stiftet i 1932 og fik Navnet »Faklen«. Ogsaa Eleverne i Realklasserne kan blive Medlemmer, idet Skolen bylder det Princip, at Realisterne saavidt muligt skal have de samme Rettigheder som Gymnasiasterne.

I 1925 oprettedes Tønder Statsskoles Elevforening — som ogsaa Lærerne kan være Medlemmer af. Dens Formaal er at fremme Samhörigheden mellem alle, der har været knyttet til Tønder Statsskole. Dette gøres bl. a. ved Sammenkomster og ved Udgivelse af et Medlemsblad, »Guldhornet«. Foreningen raader over et Legatfond, hvis Renter anvendes til Støtte for Medlemmer, der søger yderligere Uddannelse. Kapitalen, som for Tiden er paa næsten 7400 Kr., er skaffet til Veje bl. a. ved Bidrag fra Elevforeningen, samt ved at Fondet har modtaget Overskuddet fra Skolens aarlige Gymnastikopvisninger og Koncerter.

Skal der fremhæves noget, som er særlig karakteristisk for Tønder Statsskole, maa det være det frivillige Arbejde, som Lærerne samler Elever og gamle Elever om uden for Skoletiden, samt i det hele taget det frivillige Samvær mellem Lærere, Elever og gamle Elever. Dette Arbejde og dette Samvær begyndte straks i 1920 og har været fortsat siden. Arbejdet omfatter Gymnastik, Boldspil, Svømning og fri Idræt samt Sang og Musik. Samværet former sig bl. a. som lange Spadsereture ud i det blaa og Sammenkomster i Skolens Weekend-hus »Hyttten«, der ligger i Korntved i Nærheden

af Tønder, og som Eleverne selv — med nogen Assistance — byggede i 1936. Naar de unge om Aftenen samles omkring Pejsen, synges den ene efter den anden af vore gode danske Sange kraftligt og smukt.

I de første 14 Dage af Sommerferien samles c. 70 af Skolens Elever i Lektor Rosenkjærs Sommerhus »Tønderkahytten« ved Vejle Fjord, hvor Spadsereture, Boldspil og Svømning veksler med det Arbejde, som er nødvendigt i en Sommerlejr.

Det frivillige Arbejde og det frivillige Samvær har altid fundet en sikker Støtte i Elevforeningen.

Det nationale Program, Rektor West fremsatte i 1920, har Skolen søgt at følge siden. Det bærende i dansk Nationalfølelse er Kærligheden til vort Folk og vort Land, vort Sprog og vor Historie. Denne Kærlighed er Baggrunden for vort Arbejde paa Tønder Statsskole.

Jakob Randrup.

TØNDER SEMINARIUMS HISTORIE

AF

MORTEN BREDSORFF

»SKOLEMESTER-INSTITUTET« 1788-1828

TØNDER har fra gammel Tid været en Skoleby, og dens Seminarium betegnes med Rette som Nordens ældste Lærerskole. Det omtales første Gang i en Rundskrivelse af 13. November 1757, som den lærde og initiativrige Provst Ballthasar Petersen sendte ud til alle Præsterne i sit Provsti. Med provstelig Myndighed lægger han sine Præster paa Sinde at gøre sig al Flid for at bringe Guds Ord ud til Ungdommen i Sognene, men samtidig anker han over, at Præsterne i deres Bestræbelser herfor ikke finder tilstrækkelig Støtte hos Degnene og Skoleholderne. Det har han tydeligt mærket paa sine Visitatser i Tønder Provsti, og derfor er det nu hans Hensigt at tilvejebringe »et godt Foraad af dygtige Skolemestre, hvorved mangen Præsts Embedsværk kan blive lettet og megen Velsignelse spredes«.

Han vil derfor fra det nye Aars Begyndelse oprette et »Lærerinstitut« i Tønder. Her vil han holde Forelæsninger over Kristendoms-kundskab — han havde selv i luthersk Ortodoxis Aand forfattet en »Jesu Liv« i 4 Bind — og vejlede sine Elever i Katekisation; iøvrigt skulde de unge Mennesker til eget Gavn overvære Undervisningen i Byens Skoler. Derfor anmoder Provst Petersen Præsterne om at sende ham dels Degnesønner, der vil være Lærere, dels utilstrækkeligt uddannede Skoleholdere. Undervisningen skal blive ydet dem »gratis og villigt«. Dog maa de unge Mænd ikke være »stupide«, ej heller »vilde og lastefulde«, men »Subjekter, om hvem man tør have den Vished, at de kan blive dygtige og fromme Skoleholdere«. Iøvrigt hviler hans Undervisning paa Testamenterne og Latinen — Eleverne skulde kunne analysere og fortolke Cornelius Nepos — Lutherdommens og Humanismens Fundamenter.

Provst Ballthasar Petersen (Fig 76) var født i Tønder 1703 som Søn af en velhavende Kniplingskræmmer og gik som Dreng i den

gamle Latinskole i Smedegade. Derefter studerede han ved Universitetet i Jena under den gamle ortodexe Lutheraner Professor Buddeus, og blev Præst i Læk og Sønderborg, inden han i 1746 kaldes til Provst i sin Fødeby. Med stor Veltalenhed skal han have formået de gammel-dagstroende Borgere under Kristkirkens Buer, ligesom han indlod sig i en heftig Strid fra Prædikestolen med sin pietistiske Embedsbroder Arkidiakonus Knutzen (jfr. S. 204). Før han tog fat paa Lærerskolen, havde han oprettet en teologisk Forberedelsesskole, et saakaldt »Teologinstitut«, hvorfra der udgik adskillige dygtige Præster.

Fig. 76. Provst Balthasar Petersen.

Det er uvist, naar »Lærerskolen« kom i Gang: men den har i hvert Fald eksisteret fra 1762 og er muligvis ældre. Den 1. August 1786 skrev Balthasar Petersen sin berømte »Fundationsacte«, der sikrede Fortsættelsen af »Skolemesterinstitutet« efter hans Død. Den 17. November samme Aar fik dette Testamente kongelig Konfirmation ved Christian VII's Underskrift, saaledes at Stiftelsen skulde træde i Kraft ved Stifterens Død.

Den 1. Januar 1787 lukkede den gamle Provst sine Øjne, og ifølge Stiftelsens Bestemmelser gik hans Gaard »Gørresmark«, beliggende 1 km vest for Byen, den 1. Maj 1787 over i Stiftelsens Eje, hvor den fremdeles befinder sig, som en solid Bekræftelse af den gamle Givers kloge Ord i Fundationsacten: »Erfaringen viser, at Immobilia bedre kan bevares end afløselige Kapitalier«. Aabningen af det nye Seminarium fandt Sted omkring Mikkelsdag 1788, i Bondefrigørelsens store Aar.

Det er ikke tilfældigt, at Nordens ældste Lærerskole kom til at ligge i Tønder. Vestslesvig har fra gammel Tid været særlig modtagelig for religiøse Strømninger sydfra, og de gode økonomiske Kaar i Marskens Hovedstad gjorde det muligt i udstrakt Grad at omsætte sin Tro i Gerning, hvad Byens mange Legater lige ned til Nutiden bevidner. I 1710 stiftedes Vajsenhuset i Østergade for

Penge, der var indtjent ved Kniplingshandel, og Seminariet, dets Nabo, skylder ogsaa Kniplingerne sin Oprindelse. Den Formue, som Balthasar Petersen arvede efter sin Fader, omsatte han i den gode Marskjord, der den Dag i Dag aarligt skænker Tønder Statsseminariums Elever en ikke ubetydelig Støtte til deres Uddannelse.

Det var for Balthasar Petersen en Selvfølge, at Undervisnings sproget ved hans »Præstegaardsseminarium« saavel som i Kirken maatte være rent tysk. Hans hele Dannelse var tysk i sin Rod, og selv om han var en fuldtud loyal dansk Embedsmand, saa han det som sin Opgave overalt at fremme det tyske Sprog som Bærer af den Kultur og Oplysning, han ønskede at udbrede. Dog hedder det i Fundationsactens § 4: »Es kann auch an diesem dänischen Orte nicht mangeln, at Eleverne faar Øvelse i det danske Sprog, og dette kan ske ved, at de besøger den danske Froprædken. Paa denne Maade kan ogsaa de, som er født og opdragne i Marskegnene og dog søger Ansættelse paa et dansk Sted, blive skikkede dertil«, hvorefter Seminaristerne henvistes til at overvære den danske Froprædken i Tønder Kirke for paa den Maade at øve sig i det danske Sprog. Men trods dette har det ikke været imod Stifterens Aand, naar Seminariet i det følgende Aarhundrede blev en frodig Planteskole for tysk Sprog og tysk Kultur i Sønderjylland.

Andre saa Skævheden i denne Udvikling. I 1793 visiterede Generalsuperintendent Adler Tønder Seminarium, og han noterer i sin Indberetning under 27. Januar 1794: »Det er dog paafaldende, at hele Undervisningen er tysk, da Seminariet skal uddanne brugbare Skolelærere særlig for de danske Skoler, og Størstedelen af Alumnerne bestaar af indfødte Danske og er fra dansktalende Kirkesogne i Hertugdømmet. Den tyske Undervisning bør ikke ganske fortrænge det danske Sprog, men Alumnerne bør ved Siden af det tyske Sprog ogsaa øves i dansk Retskrivning og i Katekisation paa det danske Sprog«.

Begyndelsen blev meget svag. Da Undervisningen begyndte i Efteraaret 1788, havde der meldt sig 13 Elever, og i »Skolemesterinstituttets« første 15 Aar dimitteredes ialt kun 52 Elever, alle hjemmehørende i Tønder, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter. Det havde da heller ingen egen Bygning eller særlige Lærere, men blev drevet som en Slags Sidefløj til Byens to Skoler, »Stadtschule« og »Hospitalschule«, den sidste i Vajsenhuset. Instituttets Elever skulde flittigt og stadigt besøge disse Skoler, sidde paa

Bænk sammen med Børnene og øve sig i Skrivning og Regning. Den videregaaende Undervisning fik de af Latinskolens Lærere og Leder, Rektor Carstensen, der var Provst Petersens Svigersøn.

Men saa greb Slesvigs Generalsuperintendent, J. G. C. A. Adler, ind. Som Provst i Tønder (1792-1796) kendte han Byens Skoleforhold og havde et klart Blik for Svaghederne ved Provst Petersens Lærerinstitut. Han henstiller til Institutets Direktion, at der ansættes faste Seminarielærere, at Eleverne faar særskilte Timer i Undervisningsfærdighed, samt at der skaffes Plads for dansk Ret-skrivning og dansk Katekisation ved Siden af de mange tysksprogede Øvelser. Direktionen var ret uvillig, og Sagen trak i Langdrag, indtil Adler i 1797 tog fat paa sit store Arbejde med at gennemføre en fælles Skolelov for begge Hertugdømmerne. Ved denne Reform, der senere afsluttedes med Skoleloven af 24. August 1814 — samme Aar som Kongeriget fik sin nye Skolelov — nedlagdes Latinskolen i Tønder, og ved et Regulativ af 1803 blev den omdannet til en højere Borgerskole. (Schulordnung der Stadt Tondern v. $\frac{5}{3}$ 1803).

Tønder By havde nu tre offentlige, kommunale Skoler. Hovedskolen, der var en højere Borgerskole med Latin og fremmede Sprog, og de to Almueskoler, Vestre Byskole og Vajsenhusskolen, og denne Nyordning fik en meget gavnlig Indflydelse paa Seminariet. Et Bilag til det ny Regulativ bestemte nemlig, at Seminaristernes Undervisning skulde henlægges til Hovedskolen, hvis Rektor skulde være Seminariets Førstelærer, mens de tre øvrige Lærere, Kantoren, Skrive- og Regnemesteren tillige blev Seminarielærere. Til at gennemføre denne nye Skole- og Seminarieordning udpegede Tønder Magistrat — utvivlsomt paa Adlers Forslag — den daværende Subrektor ved Husum lærde Skole, Johannes Ludolph Forchhammer, en Præstesøn fra Angel. Med stor Dygtighed løste han den vanskelige Opgave, og i sin korte Rektortid, fra 1803 til sin Død 1810, førte han Seminariet ind i en Opgangstid, hvori det søgtes af Aspiranter fra Ribe til Altona. Hans Eftermand siger om ham: »Under Forchhammers næsten syvaarige Rektorat voksede Seminariet overordentligt i Elevtal, og Eleverne modtog en Dannelse, hvorved de anbefalede sig til Offentligheden og kom til at virke som nyttige Mænd i deres Kald, ligesom de forskaffede den Anstalt, hvor de uddannedes, et Ry, saa den ikke stod tilbage for noget andet Seminarium«. — Med de sidste Ord sigtedes antagelig især til det af A. P. Bernstorff i 1776 oprettede Seminarium

i Kiel, der paa den Tid var præget af en stærk filantropisk og rationalistisk Aand, som vakte Anstød i kristeligt vakte Kredse i Slesvig og Holsten.

Efter Forchhammers Død udpegede Adler en anden udmærket Skolemand, Angelboen Jacob Decker til Rektor ved Hovedskolen og Førstelærer ved Seminariet i Tønder. Han udgik fra de »vakte«, gammeltroende Kredse i Angel og havde personlig Forbindelse med Herrnhutismen, der over Christiansfeld sendte Rejsepræster til Tønder. Decker var levende interesseret i den Fornyelse af Religionsundervisningen, som med Kant og Schleiermacher var begyndt rundt om ved tyske Skoler, og han udgav i 1820 en »Metodik for Folkeskolelærere«, som fremkaldte en livlig pædagogisk Diskussion. En af hans Elever i Tønder Hovedskole, den senere bekendte Provst C. E. Carstens i Tønder, har givet en Skildring af Deckers Liv og Virke, hvori det bl. a. hedder: »Fremfor alt laa Elevernes religiøse Dannelse ham paa Hjerte. Det lykkedes ham ogsaa altid at vinde en lille Kreds og vække dem til et Liv i Herren. — Andre igen fulgte den herskende Tidsstrømning og blev rationalistiske. Det var ham en stor Smerte. Han kæmpede derimod som en Sjælesørger for de unge«.

I hans Tid steg Elevtallet til 100-130 Elever. Han lagde Grunden til det senere saa bekendte Seminariebibliotek, og hans Virksomhed i Tønder blev paaskønnet af Regeringen, der bl. a. udnævnte ham til Professor. Alligevel brød han i 1827 op fra Tønder og søgte Præstekald i Holsten, vistnok bl. a. som Følge af Vanskeligheder i Samarbejdet med Seminariets Direktion, hvis ledende Mand Provst, Konsistorialraad P. Prahll var en meget myndig Herre, der hyppigt greb ind i Seminariets indre Forhold.

II.

DET KONGELIGE SKOLELÆRER-SEMINARIUM 1829-1864.

EFTER Deckers Afgang i 1827 indtraadte der en Krise i Seminariets Udvikling. Adskillige Tønderborgere rejste Indvendinger imod den uheldige Sammenblanding af Borgerskole og Lærerskole, og for Seminarieundervisningen maatte det efterhaanden blive ganske uholdbart at lade Eleverne sidde paa Skolebænk sam-

men med Byens Børn, selv om de modtog videregaaende Undervisning. Under en urolig Overgangsperiode, hvor Magistraten tøvede med at udnævne den ny Førstelærer, drøftede man endog helt at nedlægge Seminariet, som det var sket i Kiel 1823. Det blev klart, at en Nyordning nu var tvingende nødvendig, og i Løbet af Aaret 1828 fandt der en Række Forhandlinger Sted mellem Seminariedirektionen, Byens Magistrat, der nødigt saa det nedlagt, Regeringen paa Gottorp og det tyske Kancelli i København.

Magistraten tilbød at skænke Ejendommen Nr. 4 i Østergade med stor Have og Gaardsplads, der strakte sig lige fra Gaden ned til Vidaaens Bred, den Grund, hvorpaa Seminariet endnu ligger, og et Hus i Østergade som Bolig for en Andenlærer. Regeringen gik derefter ind paa at ansætte en Forstander, som skulde være Akademiker, og en Andenlærer, begge med kongelig Udnævnelse. Og ved Regulativ af 12. December 1829 blev Seminariet gjort til en Statsanstalt, »et kongeligt Seminarium«, som det nu kaldes. Det blev skilt fra Byskolen, fik egen Bygning og egne Lærere, og deltes i to Hovedklasser, en for Begyndere og en for de viderekomne. Tilsynet skulde dog fremdeles føres af en Direktion, som bestod af Konsistoriet i Tønder (Amtmanden, Provsten og Byens Præster) samt Borgmesteren, en Bestemmelse, der skulde blive Kilden til mange Rivninger i den følgende Tid. Der indførtes nye Fag, Havebrug og Gymnastik (der blev drevet i fri Luft paa Pladsen mellem Forstanderboligen og Seminariebygningen), ligesom Undervisning i »Landsdelens Sprog« (Tysk) blev udvidet. Dog »skal der ogsaa drages behørig Omsorg for Undervisningen i det danske Sprog, og denne Undervisning skal, indtil den kan blive meddelt ved en af de to Seminarielærere, overdrages til en for dette Formaal særlig uddannet Lærer«.

Som Forstander udnævntes den tredje Angelbo i Seminariets Historie, Kollaborator ved den lærde Skole i Flensborg, Christian August Bahnsen, der samtidig fik Titel af Professor (Fig. 77). Han havde studeret i Kiel og Berlin, og ansaas som en meget dygtig, energisk og myndig Lærer. Som Andenlærer ansattes en kendt holstensk Skolemand H. Dieckmann, der var en ivrig Tilhænger af den i 1820erne og 30erne meget yndede »indbyrdes Undervisning«, en oprindelig fra England stammende, meget mekaniseret Undervisningsform, som i Ekernførde havde faaet en ejendommelig og selvstændig slesvigsk Form, »die wechselseitige Schulein-

richtung«, der lagde megen Vægt paa Børnenes Selvbeskæftigelse. I den enklassede Skole her i Landsdelen vil man endnu kunne finde Spor af Ekernførdeskoles Principer. De prægede da ogsaa i høj Grad Regulativet af 1829, idet det forlangtes, at Vajsenhusskolen, Seminariets Øvelsesskole, skulde indrettes for indbyrdes Undervisning med Normalskolen i Ekernførde som Mønster.

Under Professor Bahnsens Forstanderperiode begynder de nationale Modsætninger for Alvor at gøre sig gældende i Slesvig, og det mærkes særdeles tydeligt paa denne tysksprogede Dannelsesanstalt. I sine aarlige Indberetninger klager Bahnsen over, at unge Nordslesvigere, der vil uddannes til Lærergerningen, synes at sky Seminariet i Tønder: de søger til kongerigske Seminarier, særlig til Skaarup og Bernstorffsminde paa Fyn, ja endog fra Mellemslesvig og Holsten drager de nordpaa. Kun Als danner en Undtagelse, fordi Myndighederne under Augustenborgernes Indflydelse foretrækker Seminarierne fra Tønder.

Fig. 17. Professor
Christian August Bahnsen.

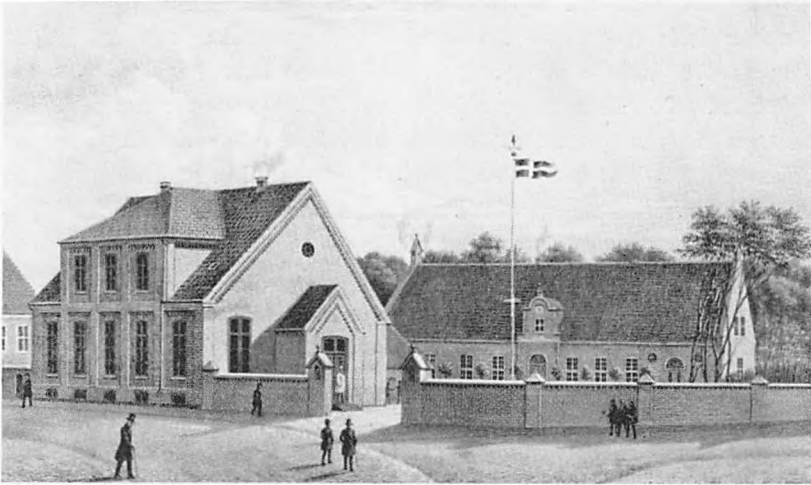
Hvordan skulde denne Vanskelighed løses? Det Spørgsmaal er flere Gange blevet drøftet paa den slesvigske Stænderforsamling, indtil Christian VIII's bekendte Sprogreskript af 14. Maj 1840 med sine ret vidtgaende Indrømmelser til de slesvig-holstenske Skolekrav — særlig Kravet til Lærerne om paa Forlangende at skulle kunne undervise i Tysk — vendte Strømmen og saa at sige tvang ogsaa de unge Nordslesvigere, der ønskede at tage en Lærergerning op i deres Landsdel, til at drage til Tønder for bl. a. at lære tysk.

Det var anlagelig som Følge af den ved Sprogreskriptet fremkaldte Situation, at Adlers Efterfølger Generalsuperintendent Callisen i 1841 visiterede Tønder Seminarium, og derefter fremsatte et Forslag om at gøre Seminariet tvesproget ved Ansættelse af en dansk Tredjelærer. Men dette Forslag mødte Forstander Bahnsen med den allerskarpeste Modstand; for hans Skyld kunde man gerne oprette et dansksproget Seminarium andetsteds i Nordslesvig, men

han saa det som sin Opgave at bevare Tønder Seminarium som en uoovervindelig Forpost for Landsdelens tyske Kulturpræg. Følgen blev, at den danske Regering i 1847 købte Grund i Vonsbæk ved Haderslev i den Hensigt at rejse et nyt dansk Seminarium der. Men saa kom Trearskrigen, og Planen blev foreløbig skrinlagt.

Det er i vor Tid ikke uden Værdi at erindre den Fasthed og Ligevægt, hvormed den gamle Professor Bahnsen, rodfæstet i tysk Kultur og Sprog som han var, styrede sit Seminarium igennem Trearskrigens Storme. Uden Vaklen hævdede han Seminariets tyske Aand og Traditioner, men ikke et Øjeblik lod han sig rive med af den slesvig-holstenske Frihedsbegejstring. Han forblev urokkelig loyal mod den danske Statsenhed og Kongehertug, en kongetro, slesvig-holstensk Helstatsmand, hvem al Separatisme var inderlig imod. I hans Dagbog for 26. Januar 1848 staar der: »I Dag forstummede Orglet ved Morgensangen, fordi den foregaaende Dag Budskabet om vor elskede Konge, Hans Majestæt Kong Christian VIII's Død, var indløbet her til Stedet«. Den 26. Marts erklærede en Del af Seminariets Elever, at de ikke længer kunde finde Ro til deres Arbejde i Byen, men vilde drage hjem, og den 28. April rykkede tyske Tropper ind i Byen. Seminariets Bygninger og Forstanderens Embedsbolig maatte rømmes for at skaffe Plads til Lasaret og Indkvartering. Med et hastigt svindende Elevtal maatte Undervisningen gives paa seks forskellige Steder i Byen, den gamle Professor er fortvivlet, man sidder i iskolde, røgfyldte Værelser, men han holder ud. Den 20. Oktober 1849 fejrer Soldaterne den prøjsiske Konges Fødselsdag med en Fest paa Seminariet. Aaret efter rykker de tyske Tropper ud af Tønder, og efter Istedslaget drager de danske ind. Den 27. Juli 1850 belægges de danske Tropper Seminariets efterhaanden stærkt medtagne Bygninger, og stadig har Undervisningen slæbt sig hen. Saa kommer den danske Regerings Meddelelse, at Tønder Seminarium i Fremtiden skal være dansk, det tyske Seminarium skal flyttes andetsteds hen.

Efter Krigens Udfald og som Forholdene laa, var det en rimelig Beslutning. Des mere beklageligt, at det gik saa langsomt med den nye Ordningens Gennemførelse. Det tysksprogede Seminarium fortsatte sin hensygnende Tilværelse under Professor Bahnsens Ledelse til 1854, da Regeringen endelig besluttede at henlægge det til Ekernførde, men først i 1858 kunde det dansksprogede Seminarium i Tønder begynde sin Undervisning.

*Fig. 78. Seminariets Forstanderbolig.
Litografi fra 1860.*

Naar gustent Overlæg saa længe fik Lov at tilsløre den national-liberale Beslutnings Morgenrøde, var det naturligvis de indviklede Sprogforhold i Mellemslesvig, der voldte det. Det var de meget omtalte Sprogskripter af 1851 — knyttet til Regeringskommisær Tillisch's og Departementschef Regenburgs Navne — der indførte Dansk som eneste Skolesprog i de blandede Distrikter i Mellemslesvig, og dermed i Tønder Bys Skoler, hvorefter det tyske Seminarium i Tønder mistede den væsentlige Forudsætning for sin Eksistens. Dette Sprogskifte ved Byens Skoler fremkaldte en levende Protest fra Borgerskabet i Tønder, og med Bahnsen i Spidsen sendte man en Deputation til Regenburg, men uden Virkning. I 1854 lukkede det tysksprogede Seminarium i Stilhed, og dets Forstander og nogle af Lærerne begav sig til Ekerneførde.

Og saa skulde der endaa næsten fire Aar, inden det dansk-sprogede Seminarium kunde aabne sine Porte. Men saa skete det ogsaa med Fynd. Den forfaldne Skolebygning blev fornyet fra inderst til yderst, der byggedes Bibliotek, og en ny Forstanderbolig rejstes ud mod Østergade. Denne Bolig staar endnu som det sidste Minde om det danske Seminarium mellem Krigene (Fig. 78).

Den 7. Januar 1858 aabnedes saa det ny dansk-slesvigske Seminarium med stor Højtidelighed. Den ny Forstander, tidligere Kollaborator ved Flensborg lærde Skole, A. Kühnel, en smuk Repræ-

sentant for Tidens nationalliberale Embedsdannelse, aflagde en varm national Bekendelse. »Fra dette Sted«, hed det i hans Aabningstale, »bør ingen udgaa, som ikke kan udgaa med et dansk Sind og et dansk Hjerte, med Kærlighed til Kongen, Fædrelandet og Fædrenes gamle Sprog«.

»Det kgl. danske Skolelærer-Seminarium i Tønder«, som den officielle Betegnelse nu kom til at lyde, stilledes direkte under Ministeriet, og den lokale Seminariedirektion, som havde voldt tidligere Seminarieførstandere saa mange Kvaler, fik sin Myndighed begrænset til at forvalte »Provst Petersens Stiftelse«.

Men populært blev det ny danske Seminarium næppe blandt den tysksindede Del af Tønders Befolkning. Forstander Kühnel blev kaldt »Professor Wurzelreisser«, og han undgik ikke Sammenstød med den tyske Del af den lille Bys Befolkning (Fig. 79). Som Lærer og Leder vandt han Respekt ved sin Dygtighed og sin Myndighed, han var en fremragende Administrator, og han samlede en Kreds af usædvanligt dygtige Medarbejdere, som Andenlæreren Kaptajn Laurids de Thura, der fra 1856 var Rektor ved Borgerskolen, og den grundtvigske Lærer, Sønderjyden Cornelius Appel, der fra 1851 havde virket ved Byskolen og nu blev Skrivelærer ved Seminariet, hvor han kom til at udøve en stærk Indflydelse paa adskillige Elever. Cornelius Appel var en af Førerne i den forsonlige »Klosterpolitik«, der arbejdede for en fri, aandelig Kappelstrid mellem de to Kulturer og de to Sprog, der mødtes i Slesvig. Selv blev han siden Frimenighedspræst (i Rødding), og samme Vej gik to af hans Elever fra Tønder, L. B. Poulsen (Bovlund) og N. P. Lycke (Appels Eftermand i Rødding).

Blandt andre kendte Navne fra det gamle Tønder Seminarium kan her nævnes Digteren Klaus Groth fra Heide, den senere Rigsdagsmand Gustav Johannsen, Redaktør Jessen, M. Andresen, Sprog-

Fig. 79. Forstander A. Kühnel.

foreningens Formand, I. H. Schmidt, Vojensgaard, Historikeren P. Lauridsen og den tyske Lokalhistoriker Dr. Ludwig Andresen, de sidste fra Seminariets tyske Tid.

Det danske Seminariums Levetid blev kun kort. Da Meldingen indtraf den 6. Februar 1864, at den danske Hær havde forladt Danevirke, kom Seminariet i Opløsning. De stærke slesvig-holstenske Stemningstilkendegivelser i Byen gjorde en Fortsættelse af Undervisningen umulig, og i Hast forlod Elever, Lærere og Forstander Byen. Kühnel søgte til Møgeltønder og derfra videre mod Nord sammen med andre fordrevne Embedsmænd.

Saa talte Kanoner og Bajonetter, og da Krigslarmen forstummede, begyndte en ny Tid for det gamle Seminarium.

III.

DET TVESPROGEDE SEMINARIUM 1864-1884

ALLEREDE den 22. Marts 1864 indsendte den konst. Førstepræst og senere Provst i Tønder C. Carstens (Fig. 37) et »Denkschrift betreffend das Tondernsche Schullehrerseminarium« til den midlertidige Regering, Civilkommissæren i Flensborg. Heri genoplæger Provst Carstens den af Generalsuperintendent Callisen i 1841 fremsatte Tanke og stiller det Forslag hurtigst muligt at gøre Seminariet tvesproget med en tysk og en dansk Afdeling. Forslaget fandt Medhold hos Myndighederne, og med Carstens' Bistand udarbejdedes i utrolig kort Tid en Undervisningsplan for det hidtil uprøvede tvesprogede Seminarium. Det deltes i to Afdelinger: en A-Afdeling med tysk Sprog, en B-Afdeling med dansk Sprog, hver med tre Klasser. Adskillelsen gennemførtes dog kun for Hovedfagernes Vedkommende, i Verdenshistorie og Naturhistorie var hele Undervisningen tysk, og den tyske Afdeling havde en ugentlig Time Dansk — i det store og hele en hensynsfuld og rimelig Ordning i dette sprogblandede mellemslesvigske Omraade.

Den 30. Maj 1864 — altsaa længe inden Fredsslutningen — genaabnedes Seminariet i Tønder med 40 Elever i A-Afdelingen og 6 i B-Afdelingen. Som Forstander havde den ny Civilforvaltning udpeget en udpræget Slesviger Pastor Niels Schmidt fra Hoptrup, Præst i Frederik VII's Kog. Han blev en dygtig og myndig Leder,

ikke mindst naar det gjaldt at forsvare det hjemmegroede slesvigholstenske Væsen mod det udefra kommende prøjsiske. Under hans Ledelse synes Seminariet væsentlig at have fortsat de gamle Traditioner fra Professor Bahnsens Tid, omend naturligvis den præjsiske Skolelovgivning nu i stigende Grad skulde gøre sig gældende (Fig. 80).

Fig. 80. Forstander Niels Schmidt.

Overhovedet har man ved Betragtningen af Seminariets Historie i Aarene efter 1864 det Indtryk, at i højere Grad end Enkeltmænd er det skiftende pædagogiske Strømninger, ad-

ministrative Bestemmelser som de »stiehske Regulativer« af 1854 med deres Katekisme-Krav til den præjsiske Folkeskole, og nye Skolelove som Kultusminister Falcks »Allgemeine Bestimmungen« fra 1872, nu kommer til at præge det gamle Seminarium. Et voksende Riges stødvise Kulturpolitik spores bag de ret hyppige Forandringer i Undervisningsplan og Personale, det synes ofte at tjene politiske Formaal lige saa meget som pædagogiske.

Allerede i 1870 tog Forstander Schmidt sin Afsked, kort efter at Gehejmerraad Stiehl, der havde gennemført de præjsiske Skolelove, havde inspiceret Seminariet og antydet sit Mishag med, at Undervisningen i Tønder gik vidt ud over de snævre Krav, som Regulativerne fastsatte. Han afløstes af Seminarielærer C. F. Richter fra Cöpenick i Prøjsen, i hvis Lod det faldt at gennemføre de »Allgemeine Bestimmungen« af 1872, der igen hævede Seminarieundervisningen op i et højere Plan og i særlig Grad lagde Vægt paa en højt udviklet Undervisningsteknik og en grundig Opøvelse i Undervisningsfærdighed. Som Følge af denne Lov fik Tønder Seminarium omsider sin egen Øvelsesskole, idet Staten i Aarene 1874-75 opførte den anselige, saakaldte »Gamle Øvelsesskole« ud mod Vid-aagade, med Klasseværelser, Festsal og Lærerbolig. Samtidig sluttede Staten en Overenskomst med Tønder Kommune, hvorefter

Staten overtog Undervisningen af de Børn, som af Kommunen henvistes til Seminariets Øvelsesskole, der af Hensyn til Seminarieeleverne blev indrettet som en firklasset og (fra 1891) en eenklasset Skole.

Det tvesprogede Seminariums Levetid blev ikke særlig lang. I de første Aar synes en vis slesvigsk Fællesfølelse undertiden at have forenet de to Elevgrupper i fælles Modvilje mod det tysk-prøjsiske Væsen, hvilket har givet Anledning til adskillige muntre Hændelser. Men snart skærpedes Modsætningen mellem de to Grupper; Eleverne i A-Afdelingen dannede en »Verbindung«, »Concordia«, idet de efterlignede de tyske Burschenschaft fra Universitets- og Studenterlivet. Medlemmerne bar blaa Huer og blaa-hvide Baand over Skuldrene, de deltog samlet i alle patriotiske Møder, og havde iøvrigt deres eget Mødested i »Schweizerhalle« paa Ribelandevej. Desuden mødtes de tyske Elever i mindre »Landmannschaft«, Friser-, Angelbo-, Holstener- og Ditmarsker-Klubber, hvor de snævre Hjemstavnsinteresser dyrkedes.

B-Afdelingens Elever havde ogsaa deres Forening, der kaldtes »Enigheden«. De bar grønne Huer og mødtes gerne paa Hotel »Stadt Kopenhagen« i Vestergade. Ved Møderne sang de danske Sange og læste og udvekslede danske Bøger, men de følte sig under Kontrol og maatte gaa meget forsigtigt til Værks, naar de sang om »Sønderjydens Minde, Klage og Haab«, som det hedder i en af deres Sange. Nu og da kom det til indbyrdes Rivninger mellem de to Grupper, i 1873 var der en langvarig »Huekrig«, og den 4. December 1878 kom danske og tyske Seminarister i Slagsmaal, der i Forhørsakterne betegnes som »Slaget ved Møgeltønder«.

Det var den voksende nationale Spænding, der tilsidst sprængte det tvesprogede Seminarium. Den prøjsiske »Nordmarkpolitik« blev stadig mere haandfast, Tryk avlede Modtryk, ikke mindst naar der blandt de danske Seminarister fandtes en Elev som Jens Jessen fra Toghale, der i 1871-74 var Elev i B-Afdelingen. I 1883 lukkede Direktor Castens den danske Forening »Enigheden« og forbød dens Møder, idet han med Lærerkollegiets Tilslutning erklærede, at den stod i Vejen for Tilslutningen til den tyske Kultur, og dette maatte han forhindre. Derefter blev ogsaa de mindre danske Klasseforeninger, Sangforeningen og Læseforeningen, ophævet. Det var tydeligt, at Forsøget paa at samle Elever fra begge Lejre paa samme Lærerskole, ikke længer kunde gennemføres.

I 1884 blev den danske B-Afdeling nedlagt, og et nyt tysk Seminarium oprettet i Haderslev.

IV

DET PRØJSISKE SEMINARIUM 1884-1920.

LIGE fra sin Grundlæggelse i Slutningen af det 18. Aarhundrede havde Tønder Seminarium baaret et stærkt Præg af sin slesvigske Hjemstavn, hvad enten det administrativt stod under den danske eller den tyske Stat. Men i 1884 skete et Omslag. Seminariet skulde nu omdannes efter Normaltypen paa Dalidens præjsiske Seminarier, en Omdannelse, der ikke kom til at foregaa uden Brydninger.

De indre Aarsager til denne Ændring maa søges i Landsdelens almindelige Historie: fremfor alt ligger de i Ophævelsen af Pragfredens § 5 i 1878, der aabnede Banen for maalbevidste Germaniseringsbestræbelser, særlig for en aktiv Sprog- og Skolepolitik i Nordslesvig. Det første Udslag af den nye Kurs var en Forordning af samme Aar — 1878—, der indførte Tysk allerede i Folkeskolens nederste Klasser. Den dannede imidlertid kun Overgangen til den meget omtalte Sprogforordning af 1888, der fastslog, at Undervisningssproget fra andel Skoleaars Begyndelse skulde være Tysk i alle Fag, undtagen Kristendom. De historiske Virkninger af denne Forordning falder uden for denne lille Oversigts Rammer, men tilsammen oplyser disse Bestræbelser tilfulde, hvorfor Tønder Seminarium fra 1884 blev omdannet til et rent præjsisk Statsseminarium, med nogle faa Timer Dansk blandt de øvrige Fremmedsprog.

De samme kulturpolitiske Bestræbelser kendetegner Regeringens Valg af Seminarieførstandere, der nu hentes fra fjerne Egne af det store Rige mellem Rhinen og Weichsel og alle syd for Elben. Ialt havde Seminariet i Tiden mellem 1864 og 1920 ikke mindre end 10 »Direktoren«, der altsaa gennemsnitlig virkede hver i godt 5 Aar. Dette kan skyldes, at Tønder væsentlig betragtedes som en Avancementspost — i sig selv en ejendommelig Betragtning af et saadant Embede —, men finder nok snarere sin Forklaring i administrative Centraliserings- og Uniformeringsplaner, der ikke levede megen Plads for personligt Initiativ. Saaledes fik Seminariet i 1885 en ny Direktor, Munther, fra et Seminarium i Østprøjsen, der ufor-

løvet gennemførte en rent militær Disciplin og udstedte en lang Række Forbud samt indførte officiel Hilselig overfor Byens Standspersoner. Han opløste den tyske Elevforening »Concordia«, der var alt for »studentikos«, og kom i Avisfejde med Byens Borgere. Men hans Bestræbelser faldt ikke i god Jord, allerede efter et Aars Forløb forlod han den lille ensomme By paa den blæsende Marsk og søgte tilbage til sit Østprøjsen. I den Anledning udtrykker det tyske Blad Haabet om, at man næste Gang maa have Held til at finde en mere forstaaende Forstander. »Vi har gjort sørgelige Erfaringer«, skriver Bladet.

Under den næste Forstander, Eckert, der kun virkede to Aar, faldt Seminariets Hundreedaarsdag, der med stor Højtidelighed blev fejret den 10. September 1888. Gamle Tønderseminarister mødte i store Skarer til Afsløringen af den stumpe Obelisk, som fremdeles staar i Seminariets Gaard og værn Mindet om dets ærværdige Slifter.

Og stadig fyldes de røde Bygninger af Byens Børn og Landsdelens lærelystne Unge. Bag Lederne dukker den stedse mere betydningsfulde Lærerkreds op; den bærer Seminariets Hverdag. Og ind og ud af Porte og Døre, under Parkens brusende Løv og langs den blinkende Vidaa vandrer en livsglad og læselysten, undertiden vistnok noget læsetræt Ungdom, Frisere, Dilmarskere, Angelboer, Holstenere og Nordslesvigere — de sidste i aftagende Tal. Bestandig mærkes helt inde bag Murene Bølgegangen fra Grænse- og Sprogkampen derude.

Det er fra flere Sider bevidnet, at der i de sidste Aartier af forrige Aarhundrede lagde sig »en stor Træthed« over de stærkt uniformerede prøjsiske Seminarier. I en Selvbiografi af Forfatteren Wilhelm Lobsien, født i Foldingbro, der i 1890-93 var Elev paa Seminariet i Tønder samtidig med senere Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen, hedder det: »Hvoraf kommer det dog, at disse tre Aar for mig i Dag er ganske døde og forglemte? Jeg er ikke i Stand til at erindre en eneste Undervisningstime, som beredte mig virkelig Glæde eller senere har haft varig Virkning paa mig. Paa det venskabelige Samliv med mange af mine Kammerater tænker jeg derimod med Glæde«. Til Gengæld var Undervisningen, ikke mindst i Katekisation, overordentlig grundig og solid, og gav mangan ellers svag Elev et Haandelag, som han altid siden kunde støtte sig til.

Kammeratlivet omtales ofte i gamle Tønderdimitters Erindrin-

Fig. 81. Seminariet set fra Borgerdiget.

ger. Det har haft en egen Varme i den hyggelige Seminarielby med dens jævne Borgerfamilier, i hvilke de vordende Lærere var meget velkomne. Det udtrykkes aabent i en Nolits i »Tondernsche Zeitung« fra 1892: »At en Tønder-Seminarist søger og finder sin senere Brud blandt Byens Døtre, er noget ganske selvfølgelig. En Undtagelse fra denne gode Regel er meget sjælden, og en Elev, som forlader Seminariet uden at have knyttet disse blide Baand, betragtes af Byens Mødre som en »rara avis«, en Mand, der har taget fejl af sit Kald.« (!) I September samme Aar lyses der da ogsaa til Ægteskab for fire unge Lærere.

I 1901 gennemførtes en ny præjsisk Seminarielov, der indlemmede treaarige Præparandskoler i Statsseminarierne for at kunne gennemføre en almindelig kundskabsmæssig Højnelse af Undervisningen. I Tønder blev denne Reform indarbejdet under Ledelse af Direktør Dr. Runkel, (1902-08), en energisk og jovial Rhinlænding, der hurtigt kom i et godt Forhold baade til Elever og Borgere. I hans Embedstid blev den gamle Seminarielbygning nedrevet, og den nuværende Hovedbygning rejstes i Aaret 1905. Ogsaa den næste Forstander, Direktør Krahe, gennemførte ret store Udvidelser. Han

indsamlede Penge til Anlægget af den store Sportsplads udenfor Byen ved Ribelandevej, hvor Byens og Seminariets Ungdom fremdeles driver Idræt og Sport — i 1912 et ganske imponerende Anlæg for en By af Tønders Størrelse. I Verdenskrigens første Aar, 1914, kunde han indvie en ny stor og praktisk Øvelsesskolefløj, sammenbygget med Hovedbygningen.

Krigens Udbrud i August 1914 tyndede stærkt ud baade i Elevers og Læreres Rækker, men Undervisningen gennemførtes dog lige til 1920. Snart blev den »gamle Øvelsesskole« beslaglagt til Lasaret, Forstanderboligen blev i Krigens sidste Aar Bolig for Lasarethægen og tillige Apotek.

Om den sidste tyske Generation her paa Stedet taler Stenen i Parken med gribende Enkelthed: 87 Elever, en Lærer og en Pedel satte Livet til i den store Kamp. Og da Krigens Afslutning nærmede sig, begyndte Opløsningen, som tidligere i dette stormomsuste Seminariums Historie. En Del af de dansksindede Elever brod op og drog til Jelling Seminarium for der at fortsætte og afslutte deres Uddannelse paa et særligt Kursus for sønderjydske Seminarister, mens de tyske Elever og Lærere udlømte deres Kræfter i Agitationen under Afstemningstiden. I denne Periode blev Seminariets Bygninger endnu engang gjort til Kaserne, denne Gang for en engelsk Tropeafdeling paa 90 Mand under »den internationale Kommissions« Forvaltning. Først i Maj 1920 forlod de engelske Tropper Byen, og den 5. Maj rykkede et dansk Kommando under Oberstløjtnant Elmer ind i Seminariets Lokaler. Saa forlod den sidste tyske Forstander, Direktor Pott, og hans Kolleger Tønder »med forstaaelig Smerle og undskyldelig Bitterhed«, som Forstander Albeck har udtrykt det. De efterhaanden haardt medtagne Seminariebygninger blev nødortfigt istandsat og rensat. Paany skulde en dansk Lærerskole begynde at arbejde i det gamle Tønder Seminarium.

V.

TØNDER STATSSEMINARIUM 1920-1943

MED stor Betænkelse gik det danske Undervisningsministerium ind paa Overvejelser angaaende Tønder Seminariums Fremtid. Blandt Tønder Bys Borgere herskede der ingen Tvivl. Krigte kunde rase, Fronter skifte og Riger forgaa, men Tønder

Seminarium ved Vidaaen skal bestaa. Det havde mistet sit Op-land mod Syd; mod Nord laa Ribe, Jelling og Haderslev Seminarier, saa det skyldtes vel i ret høj Grad Hensynet til den historiske Tradition og den lille Grænsekøbstads Interesser, at Minister Jacob Appel søgte og fik Seminariet genoprettet som et Statsseminarium.

Den 31. August 1920 aabnedes Tønder Statsseminarium, og Dagen efter begyndte Øvelsesskolen, der tillige var blevet Den danske Folkeskole i Tønder i nærmeste Forbindelse med Seminariet. Den nye For-

Fig. 82. Forstander Emil Albeck.

stander, Pastor Emil Albeck (1870-1937) (Fig. 82) mindedes indledende den sidste danske Forstander Kühnel, der i 1858 havde aabnet et kongeligt dansk Seminarium her. »Dette Seminarium«, udtalte Albeck, »har mere end noget andet i Danmark Alderens Ærværdighed og en omskiftende Histoires Interesse. Mange Minder om Sejr og Nederlag for Danskheden i Nordslesvig synger deres stille Sang omkring disse Mure og de høje Træer ved Aaens Bred. Jeg anser det for godt for en Ungdom, naar den i Læreaarene er omgivet af Minder«. Om Fremtidens Opgaver for dette Seminarium udtalte Forstander Albeck: »Jeg ser vor Opgave som en dobbelt. Først at gøre vort kære Fædreland Ære ved vort Arbejde og vor Færd. — Dernæst at gavne dansk Ungdom ved at meddele en levende Undervisning, som gaar grundigt til Værks, saa grundigt, at den naar ind til den i Sjælegrunden hvilende Længsel efter den levende Gud og Samliv med ham«. Og han sluttede med at ønske »et Fællesskab i Liv og Arbejde mellem Lærere og Elever paa Tønder Seminarium«.

Under Seminarieforstander Albecks varmhjertede og myndige Ledelse gik dette smukke Ønske i rigt Maal i Opfyldelse. Sammen med en Skare særprægede og dygtige Medarbejdere, hvoraf Seminarielehrer Cl. Eskildsen har været ansat siden 1905, lykkedes det

ham i de 17 Aar, han fik Lov at virke i Tønder, at bygge det danske Seminarium op paany, grundlægge og befæste en Række gode danske Skoletraditioner og samle en talrig Elevskare, saaledes at enhver Tvivl om dette Seminariums Eksistensberettigelse blev fejlet bort.

Øvelsesskolens lykkelige og stærke Vækst under en Række dygtige Ledere er bleven omtalt under Skildringen af Skolevæsnet i Tønder By S. 365. Her skal til Slut blot nævnes de Udvidelser, som er sket siden 1920.

Den 17. Februar 1923 indviede Undervisningsminister Jac. Appel Elevhjemmet, »Klosteret«, med Plads til 20 kvindelige Elever, idet Forstander Albeck havde stillet Oprettelsen af et saadant Hjem som en Slags Betingelse for, at Seminariet efter 1920 kunde føres videre som Fællesseminarium. Samtidig toges Gymnastiksalen ved Vidaagade i Brug. Gennemførelsen af den ny Seminarielov af 1930 medførte Rejsningen af en ny Bygning ud mod Aaen med fire Klasseværelser, Faglokaler, Skolekøkken og Lægeværelse. I 1939 opførtes en ny Gymnastiksal ud mod Alléen, og hele den hermed paa-begyndte Udvidelse afsluttedes i Løbet af 1940-41 med Erhvervelsen af det gamle »Helligaandshospital«, Vajsenhuset og Alderdomshjemmet nord for Seminariet. Her indrettedes i den gamle Kirkesal og de tilstødende Rum en stor og smuk Læsesal med Haandbibliotek, og der skaffedes Plads for Seminariets sjældne og store tyske Bibliotek ved Siden af det danske. Endvidere blev der indrettet Praktikklasseværelse, samt Boliger for Overlærer og Pedel. Ved Nedrivning af Alderdomshjemmets lidet pyntelige Sydfloj skaffedes en tiltrængt Legeplads for Øvelsesskolens mange Børn, idet Seminariet nu erhvervede selve det Vajsenhus, hvor over hundrede Aar tidligere Seminaristernes Opøvelse i praktisk Skolegerning var begyndt. Det hele er nu smukt afrundet som en stor femlænget Gaard.

I Efteraaret 1938 fejrede Tønder Statsseminarium sit 150 Aars Jubilæum som Danmarks og Nordens ældste Lærerskole. Den 10. September aflagde ca. 300 tyske Lærere efter Indbydelse Besøg paa det gamle Seminarium, hvor de blev budt velkommen af Forstanderen, og nedlagde Kranse paa Mindestenene.

Lørdag den 24. September om Formiddagen aabnedes den højtidelige Jubilæumsfest. Festsalen, der var blevet smykket med en prægtig Gave fra Staten, Joakim Skovgaards Maleri: Jomfru i Fugleham, dannede Rammen om en stor og fornem Forsamling, i

hvilken Kronprins Frederik og Kronprinsesse Ingrid var Æresgæster. Undervisningsminister Jørgen Jørgensen lykønskede det gamle Seminarium og talte om dets Opgaver. Festtalen blev holdt af Amtmand, Lensgreve O. D. Schack, der skildrede Seminariet i Grænselandets Spænding. »Vi ved,« udtalte Grev Schack, »at der allerede en Gang før her paa Vesteregnet er opstaaet en Bevægelse, der havde en vis Tilknytning til Seminariet, og der ønskede at udligne de nationale Spændinger ved et Samliv i Frihed og gensidig Forstaaelse. Dengang fik Bevægelsen ikke Tid til at sætte sig igennem, og selv om vi haaber, at nogle af de Tanker senere, efter 1920, er ført ud i Livet, saa gælder det for os nu som dengang at være lydhøre over for de Krav, der stadig paany stilles til os, fordi vi lever paa Sønderjyllands Jord, og som visselig ikke bliver mindre nu midt i en Jerntid, hvor Spændingen mellem Landene øges, og Jorden dirrer sagte af Hæres Opmarch.

Ogsaa den enkelte har her et personligt Ansvar, ikke kun overfor sin egen Nationalitet, hvis Livsvilje skal bæres frem med stærk og varm Inderlighed, men ogsaa et Ansvar overfor den anden Nationalitet, som vi skal leve i umiddelbar Berøring med.

At blive kloge paa denne Maade og at forene den dobbelte Pligt mod sit eget Folk og mod sin Næste i en højere Harmoni, det er Grænsesindets Visdom og det, vi skal lære vor Ungdom, der bærer Landsdelens Fremtidsskæbne.

Da Lærernes Livsopfattelse, saaledes som den kommer til at præge deres Undervisning i Skolen, faar en saa stor Indflydelse paa den opvoksende Slægt, er det af stor Betydning, at denne Anstalt stadig føler sig som et Grænseseminarium i Ordets bedste Betydning.

Det er en Ære for denne Skole, at den kan se tilbage paa en 150 Aar gammel Tradition som Grænseseminarium, og en Lykke, at den, vaagen og virkeglad, i Nutiden har en saa alvorlig og skøn Opgave foran sig som ingen anden Læreruddannelsesanstalt i dette Land«.

I Tønder Seminariums Historie, der jo kun falder sammen med et kortere, men meget væsentligt og bevæget Afsnit af Tønder Bys syvhundredaarige Levnedsløb, spejler sig et baade rigt og sorgfuldt Afsnit af Danmarks tusindaarige Historie. Her taler Stene om Nederlag og Oprejsning, om Naboers Strid og Udsoning, om trange Tider, og om trofast Arbejde. Det er en Lykke at turde tro, at dette

sidste Afsnit af Seminariets Historie, som her kun er antydet, blot er Begyndelsen til et fortsat, frugtbart Skolearbejde med den friske og lærvillige Ungdom, der samles ved Danmarks Grænse, hvor — ogsaa midt under Uvejre — en høj Himmel hvælver sig over den brede Marsk.

NOTER

Kilder til Tønder Statsseminariums Historie.

Seminariets Arkiv. Fundationsakten af 1786. Ernst Michelsen: Die ersten Anfänge des Tondernschen Seminars. Band VI, Heft 1 der Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Slesvig. I-II. 1857. H. Eekert: Gründung und Entwicklung des königl. evang. Schullehrerseminars in Tondern. Schleswig 1888. A. Kühnel: Det danske Seminariums Aabningsfest i Tønder 7.-1.-1858. Møgeltønder 1858. Mindeblade om Cornelius Appel, samlede af G. la Cour Pedersen og A. Busek Pedersen. Thade Petersen: De sonderjydske Frimenigheders Historie. I Halvbind. C. Carstens: Denkschrift betreffend das Tondernsche Schullehrerseminarium. 1864. H. Siemonsen: 123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern. Niebüll 1925. E. Albeck: Blade af Tønder Seminariums Historie. Meddelelser fra Tønder Statsseminarium 1923-1933. Tønder Statsseminarium 1788-1938, Festskrift ved E. Albeck og Cl. Eskildsen. Tønder 1938.

TØNDERS BEFOLKNING GENNEM TIDERNE

AF

JOHAN HVIDTFELDT

SKAL man give en Skildring af Tønders Befolkning igennem Tiderne, maa man nøjes med en sammenfattende Redegørelse, der baade skal omfatte saa mange Individuer som mulig og alligevel optage mindst mulig Plads. Statistiske Oversigter løser denne Opgave, og den følgende Skildring vil derfor i vid Udstrækning blive bygget paa Masseundersøgelser af denne Art.

Tønder har fra gammel Tid ligget tæt ved Grænsen mellem Danskere og Frisere, og den har igennem Aarhundreder været under Paavirkning af to forskellige Kulturer — dansk og tysk —. Det maa derfor blive en central Opgave at klarlægge Befolkningens Afstamning, at undersøge, om den nationale Konflikt, som kom til Udtryk i 1840erne, kan skyldes Befolkningsforholdene, om den stærke Tyskhed i Byen kan føres tilbage til en betydelig Indvandring fra Syd.

M I D D E L A L D E R E N .

Det har tidligere fra tysk Side — især af Byens udmærkede Historiker, Dr. h. c. Ludwig Andresen — været hævdet, at Tønder var grundlagt af tyske Kolonister. Antagelsen, der især byggede paa den tønderiske Stavnsforfatning, Bygrundens og Byjordernes Inddeling i 120 Stavne, er aldrig blevet anerkendt fra dansk Historieforsknings Side. Det er paa forskellig Maade blevet paavist, hvor svagt funderet Teorien i Virkeligheden er,¹⁾ og den er nu ogsaa opgivet af den ansvarlige tyske Forskning.²⁾ Alt tyder paa, at Tønder har haft en rolig Udvikling; fra kun at være en lille Samling af Bebyggelser voksede den sig saa stor, at den tilsidst blev Købstad, hvilket vil sige, at den i retslig Henseende udskiltes fra Herredet og kom til at udgøre en særlig Retskreds. Denne Udvikling blev ikke paabegyndt eller afsluttet med Overdragelsen af den lybske Stadsret for 700 Aar siden. Det var i mangt og meget nye Retsregler, der blev slaaet fast, men det daglige Liv levedes som før i den lille By.

Spørgsmaalet om Byens Opstaaen har afgørende Betydning for Forstaaelsen af den ældste Tids Befolkningsforhold. Tyske Kolo-

nister vilde have betydet, at et Fremmedelement fra Byens ældste Dage havde spillet en dominerende Rolle, vilde have gjort Tønder til en tysk By fra første Færd. Men naar den er opstaaet paa samme Maade som næsten alle andre danske Købstæder, gennem en rolig og organisk Udvikling, har man Lov til at gaa ud fra, at den overvejende Del af Befolkningen — Overklassen saavel som Underklassen — var dansk, tilvandrede fra de danske Landsogne rundt om. Mod Syd var der dog ikke langt til de Egne, hvor den frisiske Befolkning var fremherskende, og man maa derfor paa Forhaand anse det for sandsynligt, at Tønder fra den ældste Tid har haft Indbyggere af frisisk Afstamning. Direkte Vidnesbyrd om den middelalderlige Befolkning har vi ikke, men nogle faa Personnavne giver os en vis Mulighed for at fastslaa, om der er tilvandrede Frisere. Omkring 1300 nævnes 19 Navne, og enkelte af dem, som Oluf *Nannesson*, *Fedder Sutor* og *Boyk Niclesson* maa være af frisisk Oprindelse. Ogsaa i de følgende Aarhundreder forekommer frisiske Navne forholdsvis hyppigt. En Del tyder saaledes paa, at der blandt Tønder Bys Beboere i Middelalderen har været Fok, som stammede fra de frisiske Omraader af Sønderjylland. Om det har været mange eller faa, kan selvfølgelig ikke afgøres. Men ogsaa et andet — endnu vigtigere — Spørgsmaal trænger sig paa. Er der i Middelalderen ogsaa kommet Folk af tysk — særlig nedertysk — Oprindelse til den lille Marskby? Tyske Forskere betragter det som en Selvfølge, at der i dette Tidsrum har været en betydelig tysk Indvandring, ikke blot til Tønder, men ogsaa til de andre nordslesvigske Byer,³⁾ men noget afgørende Bevis fremføres ikke, og kan heller ikke fremføres. Man kan pege paa den stærke tyske Tilvandring til kongerigske Byer, men det bør i denne Forbindelse erindres, at alt tyder paa, at det kun var i visse vigtigere Byer som København eller Aalborg, at det store Fremmedelement fandtes. I mange andre Byer synes det hanseatiske Handelsvælde i Norden ikke at have medført nogen tysk Indvandring. Og da de nordslesvigske Byer ikke hørte til de betydeligste danske Købstæder, maa der ret afgørende direkte Beviser til for at fastslaa, at der har været et stort tysk Befolkningselement i det middelalderlige Aabenraa eller Tønder. I den senere Del af Middelalderen har det tyske Administrationssprog maaske været almindeligt i de nordslesvigske Byer, og dette kunde synes at tyde paa, at der indenfor Bygrænserne fandtes et ret betydeligt Antal Fremmede. Men Erfaringen fra en senere Tid viser, hvor farligt det er at drage saadanne Slut-

ninger. Bare et Eksempel: Omkring 1800 var Tysk omtrent det eneste brugelige Sprog indenfor den nordslesvigske Administration, i Retten, i Amtshusenes Skrivelser og i Domme, i Provsternes Breve, overalt var Tysk det almindelige paa Land og i By. Men trods det tyske Administrationssprog var den nordslesvigske Landbefolkning saa ren og ublandet dansk som i de ældste Tider. Øvrighedens Sprog var ikke den almindelige jævne Mands, og vi kan ikke fra de offentlige Skrivelser Sprog slutte noget som helst om Befolkningens nationale Afstamning eller Sindelag. Det samme gælder selvfølgelig i Middelalderen. Administrationssprog og Folkesprog var ikke identisk, hverken i de ældste Tider, da Regerings- og Retsbreve udfærdigedes paa Latin, eller senere, da de blev skrevet paa Tysk (Nedertysk). Og at dette ikke bare er en Paastand, fremgaar tydeligt af Stednavnene. De fleste af disse er overleveret os fra en noget senere Tid og ad skriftlig Vej, men de har for Størstedelens Vedkommende levet i Folkemunde i Middelalderen. Og det er en kendt Sag, at Navnene paa de Arealer, der hører til Tønder, overvejende er danske og let erkendes som saadanne, selvom de tyske Skrivere har givet dem en noget germaniseret Form.⁴⁾

I Tønder forekommer der i Middelalderen enkelte Personnavne, som naturligst maa fortolkes som værende af tysk Oprindelse. Omkring 1300 saaledes Johs., Erik og Nis Culige og Hennik Foghelkin.⁵⁾ Men deres Tal er i hvert Fald for ringe til at drage nogen bestemt Slutning med Hensyn til Forholdet mellem dansk og tysk.

Med det ringe Kendskab, vi har til Forholdene i Tønder By før Reformationen, er det ikke muligt at sige noget afgørende om Befolkningen. Men naar man tager i Betragtning, at Byen er opstaaet paa rent dansk Kulturomraade, maa det — indtil det modsatte bevises — fastholdes, at Byen var en dansk By med danske Mennesker. Det nære Naboskab med Friserne gjorde dog, at ogsaa en Del Frisere fandt deres Hjem der, og nogle faa tyske Navne kunde tyde paa, at enkelte Indvandrere fra det sydlige Udland har fundet Vej til den danske By ved Vidaaen.

DEN BEFOLKNINGSMÆSSIGE UDVIKLING

c a. 1536 - 1864.

Befolkningstallet. Med Reformationsaarhundredet begynder vor historiske Viden at blive større, men vi skal dog helt ned i det 18. Aarhundrede, før vi kan udtale os med nogenlunde Sikkerhed om Befolkningsproblemerne.

Befolkningens Størrelse i Middelalderen kan vi knap gisne om, vi har intetsomhelst Holdepunkt. Den første Indbyggerfortegnelse, en Skatteliste fra 1537,⁶⁾ indeholder 147 Navne. Ludvig Andresen har paa Grundlag heraf beregnet Indbyggerantallet til ca. 1200, idet han mente, at Antallet af Skattepligtige burde multipliceres med 8. Dette er dog for højt. Erfaringen viser, at der almindeligvis gik 5 Personer paa hver Familie. Dette vilde give 745, et Tal som dog maa være noget for lavt, da det næppe er alle Familier, der har betalt Skat. Regner man Befolkningstallet paa Reformations-tiden til at være mellem 800-1000, er det næppe helt forkert. Den næste Fortegnelse over Byens Befolkning er fra 1595.⁷⁾ Det er et Stolestaderegister, som ialt omfatter 222 Navne. Heller ikke dette Register er fuldstændigt, thi en Skatteliste fra 1611 omfatter ikke mindre end 326 Personer.⁸⁾ Listen bærer Titlen »Richtige Designation disser Stadt Tundern Borgere und sambliche Inwahnern Erwe und Gueden«, og det store Antal Skattepligtige tyder ogsaa afgjort i Retning af Fuldstændighed. Efter samme Beregningsmaade som i 1537 skulde det give en Befolkning paa 1530, et Tal som i og for sig lyder sandsynligt. Men er baade denne og Beregningen fra 1537 rigtig, maa der have fundet en meget stærk Befolkningstilvækst Sted, fra 800-1000 til 1530 eller ca. 70 ⁰/₁₀₀, og man⁹⁾ har derfor ment, at Befolkningstallet paa Reformationstiden maatte forhøjes betydeligt. Det er muligt, at dette er rigtigt, men paa den anden Side maa man huske paa, at det 16. Aarhundrede var en Fremgangstid for de danske Købstæder og ikke mindst for Tønder. Man kan ikke mekanisk sammenligne med Befolkningsforøgelsen i andre Perioder af Byens Liv; ved en Vurdering maa man ogsaa tage de økonomiske og sociale Forhold i Betragtning, idet disse er Faktorer af afgørende Betydning for en Bys Vækst.

I det 17. Aarhundredes Slutning faar vi et endnu fastere Grundlag at bygge paa. I Anledning af at Hertugen nogle Aar før igen havde faaet Magten i sit Rige, opkrævedes der i 1694 en saakaldt Restitutionsskat. Paa Grundlag af Registre over denne Skat, hvori alle Byens Indbyggere over 12 Aar (undtagen Kirke- og Skolebetyjente) nævnes, kan man med ret stor Sikkerhed anslaa Datidens Indbyggerantal til 2035.¹⁰⁾ Det maa i denne Forbindelse erindres, at Tønder Bys Omraade var blevet udvidet i 1665: I de indlemmede tre Gader boede der 96 »Hovedpersoner«, altsaa ca. 450 Mennesker (jfr. Side 68 f.).

En Opgørelse, der bygger paa et Kopskatregister fra 1719¹¹⁾,

viser, at der paa dette Tidspunkt var 985 voksne Personer i Tønder, hvilket omtrent vil svare til en samlet Befolkning paa ca. 1480. Selvom Tallene maa være for smaa, viser andre Beregninger, der er foretaget paa Materiale fra samme Tid,¹²⁾ at der har fundet en betydelig Nedgang Sted i Befolkningstallet i disse Aar; Grunden hertil maa uden Tvivl søges i de urolige Forhold under den store nordiske Krig og de vanskelige økonomiske Vilkaar, hvorunder Borgerne maatte arbejde. Et ligesaa paalideligt Materiale som dette findes ikke fra de følgende Aartier. Men med Aaret 1759 faar vi fast Grund under Fødderne, idet vi fra dette Aar har en Fortegnelse over Indbyggerne. Der nævnes da ialt 2874 Personer, nemlig 1707 i Sydøst-Kvarteret, 1040 i Sydvest-Kvarteret, 485 i Nordvest-Kvarteret og 542 i Nordøst-Kvarteret.¹³⁾ I 1769 blev hele det danske Monarki for første Gang skrevet i Mandtal.¹⁴⁾ Antallet af Indbyggere var da ialt 2584, altsaa en Tilbagegang fra 1759 paa 290. Man kunde paa Forhaand synes, at en saadan Tilbagegang var meget usandsynlig og derfor antage, at Folketællingen 1769 var upaalidelig — Erfaringen andre Steder fra viser, at dens Tal ofte er for smaa — men som det senere vil blive vist, synes der virkelig at have fundet en betydelig Nedgang Sted i Tiaaret fra 1759-69.

I det 19. Aarhundrede fandt der regelmæssigt Folketællinger Sted: 1803, 1835 og derefter hvert 5. Aar undtagen 1850. For at faa et samlet Overblik over den befolkningsmæssige Udvikling gives en Oversigt over Tallene fra Folketællingerne og de beregnede Tal fra ældre Tid.

Oversigt over Befolkningstallet i Tønder.

Aar	Antal	Gennem-		Aar	Antal	Gennem-	
		Frem-	snitlig			Frem-	snitlig
		gang	Fremgang			gang	Fremgang
			pr. Aar				pr. Aar
1537	ca. 800-1000			1864	3302	86	21,5
1611	ca. 1530	530-730	7,2-9,9	1871	3370	68	9,7
1694	ca. 2035	ca. 505	6,1	1880	3637	267	29,7
1759	2874	839	12,9	1890	3852	215	21,5
1769	2584	÷290	÷29,0	1900	3969	117	11,7
1803	2579	÷ 5	÷ 0,1	1905	4244	275	55,0
1835	2789	210	6,6	1910	4807	563	112,6
1840	2792	3	0,6	1921	5129	322	29,3
1845	2849	57	10,4	1930	5728	599	66,6
1855	2909	60	6,0	1940	6178	450	45,0
1860	3216	307	61,4				

Det maa stærkt betones, at de ældre Tal er beregnede, og at Beregningsgrundlaget er meget usikkert. Det vilde derfor være af stor Betydning, hvis man havde Mulighed for at kontrollere deres Rigtighed paa anden Maade. Og en saadan foreligger, idet vi kender Antallet af fødte helt tilbage til 1653, da Kirkebøgerne begynder. Hvis man var i Stand til at fastslaa Fødselsprocenten i ældre Tid og kunde regne med, at denne var nogenlunde konstant i det 17. og 18. Aarhundrede, vilde man have Mulighed for at faa et udmærket Kontrolmateriale, der ovenikøbet kunde udfylde de store Huller mellem de nu foreliggende Tal. Der er dog den Vanskelighed, at Kirkebøgerne ogsaa indeholder de fødte fra Landsognet, og at det for den ældre Tids Vedkommende er umuligt og for den nyere Tids Vedkommende uoverkommeligt at udskille dem, der er født udenfor Byen. Regnet efter Folketallet i 1769 (Byen 2584, Landsognet 706, ialt 3290) var Fødselsprocenten i Tiaaret 1756-1765 2,50 %, mens den i Aarene 1836-45 var 2,76 %, beregnet i Forholdet til Antallet af Indbyggere i 1840. Sammenligner man med den Fødselsprocent, der i det 18. Aarhundrede er konstateret andre Steder,¹⁵⁾ ses det, at et Gennemsnit af 2,5 er meget lavt, men som det senere vil blive vist, er det sandsynligt, at Tønders normale Fødselstilvækst igennem det 18. Aarhundrede har været betydelig ringere end andre Steder, og der er næppe Grund til at nære Betænkelse ved at antage, at denne Fødselsprocent er normal for Tønder i det 18. Aarhundrede. Om det foregaaende Tidsrum ved vi intel, vi maa derfor holde os til den samme Fødselsprocent, men samtidig pointere, at det er muligt, maaske endda sandsynligt, at Procenten da kan have været højere, d. v. s. at de beregnede Tal i Virkeligheden skulde være lavere. Iøvrigt maa man gøre sig klart, at der kan have været ret store Udsving fra Aar til Aar. Men med et tiaarigt Gennemsnit vil en Del af disse Afvigelser fra Normen blive udlignet.

I 1769 udgjorde Antallet af Landsognets Beboere 21,5 % af det samlede Tal i Sognet. Paa den følgende Tabel er Folketallet for hele Tønder Sogn beregnet for Tiden 1653-1800, idet der er regnet med en konstant Fødselsprocent paa 2,5. Dernæst er det anført, hvorledes Indbyggerantallet i selve Byen har været, forudsat at Landsognets Folketal hele Perioden igennem har udgjort 21,5 % af hele Sognets Beboere. Det er indlysende, at en saadan Beregningsmaade er usikker, men en mere sikker Metode findes ikke, og

ret indgaaende Kontraprøver har vist, at Fødselsprocenten paa 2,5 % næppe kan være helt galt, i hvert Fald ikke i det 18. Aarhundrede. Landsognets Andel i det samlede Befolkningstal er maaske mere usikker, men mindre Fejl paa dette Punkt kan dog ikke ændre Billedet væsentligt.

*Tabel over Befolkningstal i Tønder, beregnet paa Grundlag af
Antallet af Fødte.*

Aar	Levende- fødte	Befolk- ningstal*)	Heraf i Byen	Aar	Levende- fødte	Befolk- ningstal*)	Heraf i Byen
1653-1660	607	3035	2382	1721-1730	873	3492	2741
1661-1670	763	3052	2396	1731-1740	1050	4200	3297
1671-1680	894	3576	2807	1741-1750	961	3844	3017
1681-1690	862	3448	2707	1751-1760	984	3936	3090
1691-1700	803	3212	2521	1761-1770	881	3524	2767
1701-1710	808	3232	2537	1771-1780	809	3236	2540
1711-1720	815	3260	2559	1781-1790	808	3232	2537
				1791-1800	853	3412	2678

*) Beregnet efter Fødselsprocent paa 2,5.

Som det vil ses, stemmer Tabellens Tal ikke med de beregnede Tal. Det sandsynligste er, at de beregnede Indbyggertal er noget for lave. Men selv om der sikkert er Mangler ved det her fremlagte Materiale, saa er der ingen Tvivl om, at Tallene alligevel fortæller mere om Hovedlinierne i Tønders Udvikling end mange udførlige Skildringer vil kunne gøre det. De gør det muligt at følge Rytmen i Byens Historie, den Skiften mellem Stagnation og stærk Fremgang, som vel overalt er Livets Kaar, men som kommer stærkere til Udtryk i Tønder end i de fleste andre danske Købstæder. Det 16. og 17. Aarhundrede var Opgangstider for Tønder. Det 18. Aarhundrede blev trods en vis Opgang omkring Aarhundredets Midte skæbnesvanger for Byen, der ikke fik Andel i den stærke Udvikling, de øvrige Købstæder i Kongeriget og Hertugdømmerne var inde i. Først i de sidste Aar under den danske Konges Scepter indtræder der atter en stærk Stigning i Indbygertallet, men denne Fremgang blev for en Tid standset af Krigen og de ændrede Vilkaar, den medførte for Tønder som for hele Nordslesvig. I de sidste Aar af det tyske Styre var Byen dog atter i stærk Vækst, en Udvikling, der er bleven fortsat under det danske Styre.

B E F O L K N I N G E N S S A M M E N S Æ T N I N G .

Det er en kendt Sag, at der findes flere Kvinder end Mænd i Befolkningen. Saaledes har det ogsaa været i Tønder igennem Tiderne, og i det 18. Aarhundrede var den kvindelige Overvægt mere udpræget end nu. Følgende Tabel giver en Oversigt over, hvorledes Forholdet mellem de to Køn har udviklet sig fra 1769 til vore Dage:

Oversigt over Fordelingen mellem de to Køn i Tønder.

Aar	Mænd	Kvinder
1769	1096 = 42,41 %	1488 = 57,59 %
1803	1177 = 45,64 %	1402 = 54,36 %
1835	1361 = 48,8 %	1428 = 51,2 %
1864	1616 = 48,95 %	1686 = 51,05 %
1880	1800 = 49,49 %	1837 = 50,51 %
1921	2654 = 51,74 %	2475 = 48,26 %
1930	2773 = 48,41 %	2955 = 51,59 %

En medvirkende Aarsag til den store Kvindrigelighed i ældre Tid maa søges i det store Antal kvindeligt Tyende og hjemmeværende ugifte Døtre. Svendene og Læredrengene dannede en vis Modvægt herimod, men var dog ikke talrige nok til at ophæve Kvindernes Overvægt indenfor Tyende- og Medhjælperklassen. I 1769 var der saaledes 135 mandlige Tjenestefolk og Daglejere, men 441 Kvinder (heri medregnet Koner) indenfor denne Gruppe. Antallet af Svende og Lærlinge var 202 Mænd med 8 Kvinder. Det var i Datidens Husholdninger meget almindeligt med Tjenestepiger, i 1744 var der 177 af disse nyttige Medhjælpersker, mens der kun var 72 Tjenestekarle. I 1694 var deres Tal 151 (mod kun 20 Karle), hvortil endvidere kom 34 Kniplpiger.¹⁰⁾

I Tidens Løb blev Forholdet mellem de to Køn i Tønder mere normalt, og i 1930 svarede det til Gennemsnittel for hele Landet: 51,59 % Kvinder i Tønder mod 51,1 % i hele Danmark. Ved Folketællingen i 1921 er Mændene for første og sidste Gang gennem de mere end 150 Aar i Overvægt. Det skyldes de ekstraordinære Forhold lige efter Genforeningen. Mange unge, ugifte Tjeneste- og Embedsmænd var kommet til den nye Grænseby, mange gifte havde paa Grund af de vanskelige Boligforhold endnu ikke faaet deres Familier til Byen. Tønder var for en kort Tid blevet Mændenes By. Men allerede i 1925 havde Kvinderne atter faaet Overtaget — i hvert Fald talmæssigt: 3010 Kvinder mod 2856 Mænd.

Samfundets Kerne var i gamle Dage som nu Familierne. Det er derfor af Interesse at se, hvorledes Forholdet mellem gifte og ugifte har været igennem Tiderne:

Oversigt over Forholdet mellem gifte og ugifte.

Aar	Ugifte		Gifte		Tidl. gifte		Gifte og tidl. gifte i % af det samlede Befolkningst.
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	
1769:	705	1092	391	396			
1835:	897	831	410	418	54	197	42,27
1864:	1027	1006	529	514	60	166	38,43
1880:	1203	1073	539	553	58	211	37,42
1935:	1668	1678	1318	1313	105	295	47,53

Desværre foreligger der ingen Oplysninger om Enker og Enkemænd i 1769, men saavidt det kan ses, er de medregnet under de ugifte. Hvis dette er rigtigt, bliver Procenttallet af gifte i Forhold til ugifte plus tidligere gifte i 1769: 30,5 % og i 1803: 29,5 %, saa nogen større Ændring synes der ikke at være indtraadt i dette Tidsrum. I det hele taget er Udsvingene ikke nær saa store, som Tabellens Tal synes at vise, idet man maa gøre sig klart, at Befolkningens Aldersopbygning har en meget stor Indflydelse paa Ægteskabsprocenten, som bliver mindre, hvis det procentvise Antal af Børn stiger. Og saaledes har det netop været i Tønder. I 1769 var 40,36 % af Befolkningen under 25 Aar, men i 1880 var Procenten steget til 51,32, en Forøgelse paa godt 21 %. I nyere Tid gør det modsatte Forhold sig gældende, og i 1935 var der kun 43,99 % af Indbyggerne i Tønder, som var under 25 Aar. Denne Nedgang er dog ikke tilstrækkelig til at forklare Forhøjelsen af Ægteskabsprocenten i 1935, den maa ogsaa skyldes, at der er flere voksne, der har giftet sig, eller at Folk har indgaaet Ægteskab i en yngre Alder end før. Det er antagelig især det sidste, som er Tilfældet, idet den gennemsnitlige Vielsesalder i nyere Tid har vist nedadgaaende Tendens i hele Landet. Det er de bedre sociale Vilkaar for den brede Befolkning, ikke mindst de unge Arbejders ret betydelige Indtjeningsevne, som her har gjort sig gældende.

Et meget centralt Problem er Befolkningens Aldersopbygning. Alle ved, at der i Dag fødes forholdsvis færre Børn end tidligere, og at dette Forhold indvirker paa hele Samfundets Struktur. De ældre og ældste Aldersklasser faar en forholdsvis Overvægt, som efterhaanden kan foraarsage store Forstyrrelser i den befolknings-

mæssige Ligevægt. Det bedst kendte Eksempel fra nyere Tid er Frankrig, der i det sidste Aarhundrede er blevet et Land med en faatallig Ungdom, en Udvikling, der har haft skæbnesvangre politiske Følger. Ogsaa for den enkelte By er det af stor Betydning, at der er en tilstrækkelig Tilvækst i Befolkningen, ellers vil den let stagnere eller gaa tilbage, og det kan blive vanskeligere at bære de sociale Byrder. Den følgende Tabel viser Aldersopbygningen i Tønder i Tiden 1769-1935:¹⁷⁾

Aldersopbygningen i Tønder 1769-1935.

Aar	1769 %	Aar	1803	%	1855	%	1880	%	1935	%
— 16 Aar	25,27	-14 incl.	686	26,64	882	30,32	1092	30,10	1640	25,57
17--24 Aar	15,09	15-29	608	23,57	809	27,81	1111	30,62	1762	27,45
25—48 Aar	33,60	30-49	693	26,86	713	24,51	765	21,09	1728	26,95
48—	26,04	50-69	456	17,68	421	14,47	519	14,31	993	15,48
		70-	136	5,27	84	2,89	141	3,89	292	4,55
			2579	100,02	2909	100,00	3628	100,01	6415	100,00

Tabellens Tal vil sikkert virke overraskende paa de fleste. Man vilde have ventet, at Børnene i ældre Tid havde udgjort en betydelig større Del af den samlede Befolkning. Der var dengang ikke Tale om kunstig Børnebegrænsning, og det var almindeligt, at hvert Ægtepar satte mange flere Børn i Verden end nu. Men alligevel viser Tallene fra 1769, at der i dette Aar var forholdsvis færre Børn i Byen end i 1935, da To-barns Systemet var det herskende. Har Tønder da indtaget en Særstilling i Datiden? Var man allerede da begyndt paa Børnebegrænsningen i den lille Marskby? Heldigvis kan Spørgsmaalet besvares, idet Kirkebøgerne er bevaret fra den Tid. I 1766-1775 var Fødselsprocenten beregnet i Forhold til Folketallet i 1769 (baade Byen og Landsognet): 2,5 %, i Aarene 1836-45 steg den til 2,76 %, beregnet i Forhold til Antallet af Indbyggere i 1840. I den følgende Tid fortsattes Stigningen, saa at Fødselsprocenten for hele Sognet i Aarene 1851-1860 var oppe paa 3,05 %, naar Folketallet i 1855 lægges til Grund.

I nyere Tid er der sket en stærk Nedgang, og i Tiden 1934-40 var Fødselsprocenten helt nede paa 1,85 % beregnet paa Grundlag af Befolkningstallet i 1935 (ved alle Beregningerne er kun de levende-fødte medtaget). Men hvorledes skal det da forklares, at det relative Børnetal i 1935 ikke er mindre end i 1769, selvom Fødselsprocenten

ten er faldet fra 2,5 til 1,85? Forklaringen maa være den, at Børnedødeligheden i ældre Tid var meget større end nu. Et lille Begreb om, hvor meget bedre de smaa klarer sig i vore Dage, faar man, naar man hører, at endnu i Tiden 1. 2. 1835—1. 2. 1840 udgjorde Børnene under ti Aar 30,5 % af de Døde, mens det tilsvarende Tal i Tiden 1926-1930 for hele Landet var 18,4 %. Og at Børnedødeligheden har været endnu større i det 18. Aarhundrede end i 1830erne er hævet over enhver Tvivl. Man har altsaa i Virkeligheden staaet overfor det samme Problem i det 18. Aarhundrede som idag: Befolkningens Stagnation, og Datidens Nationaløkonomer var da ogsaa enige om, at man af al Kraft maatte arbejde paa at faa en større Befolkning, Folkeforøgelsen var et af Merkantilismens vigtigste Programpunkter. Statsmændenes Haab gik i Opfyldelse takket være de bedre hygiejniske og sociale Forhold. Men Menneskene vilde noget andet, og idag staa vi overfor de samme Problemer som for 200 Aar siden.

Betragter man Tabellen, er der endnu et Forhold, der undrer: Antallet af unge Mennesker er forholdsvis ringe. I 1803 var der 23,27 % af Befolkningen, som var mellem 15 og 29, i 1880 var Procenttallet 30,62 % og i 1935 endnu 27,45 %. En af Grundene hertil maa antagelig være, at der har fundet en Del Udvandring Sted. Men da dette Forhold vil blive undersøgt i en anden Sammenhæng, er der ingen Grund til her at gaa nærmere ind derpaa.

I et Bysamfund er Arbejdsdelingen gennemført i meget højere Grad end i Landsbyen. Saaledes er det idag, og saaledes var det i endnu højere Grad i ældre Tid, da det i Landsbyen næsten udelukkende var Landbruget, der lagde Beslag paa Arbejdskraften: af Haandværkere fandtes kun de faa, som man mente var absolut uundværlige for Bonden, saasom Smede, Tømrere eller Murere. Allerede i Middelalderen havde Lovgivningsmagten fastslaaet, at Handel og Haandværk var Erhverv, der udelukkende var forbeholdt Byerne, og fra disses Side vaagedes der nøje over, at deres Rettigheder blev overholdt. Og selvom de langtfra blev det, ændredes den fundamentale Forskel mellem By og Land dog ikke væsentlig derved. I Byerne fandtes et Utal af forskellige Erhverv — Haandværket var jo i ældre Tid meget stærkt udspecialiseret, paa flere Omraader betydeligt mere end i vor industrialiserede Tid.

Det er klart, at vil man forstaa en Bys Befolkningshistorie, maa man prøve at klargøre sig, hvorledes den sociale Opbygning har

været. Denne var selvfølgelig et Resultat af de økonomiske Kaar, hvorunder Byens Mennesker levede. Paa den anden Side kunde Byens sociale Struktur ogsaa faa stor Betydning for Udviklingen i Byen. En stor og velhavende Købmandsklasse kunde under gunstige Konjunkturer skabe Velstand for hele Byen; manglede der derimod dygtige og driftige Købmænd, kunde Byen ikke udnytte Mulighederne, den slagnerede eller gik tilbage. Og paa alle andre Omraader gør dette Sammenspil sig gældende. Men at udrede dette i Enkeltheder, vilde være det samme som at gentage hele Skildringen af Byens økonomiske Historie. Man maa i det væsentlige nøjes med en Analyse af den erhvervmæssige og sociale Fordeling af Befolkningen ned igennem Tiderne.

Hvorledes Forholdene i Tønder har været i Middelalderen, ved vi intet om. Som bekendt var Byen delt i 120 Stavne, og det var i senere Tid saaledes, at kun Indehaverne af en Stavn var Fuldborgere (»erfgesetenenen Borger«), og kun de kunde blive Medlemmer af Raadet. Omvendt skulde Stavnsbesidderne være Borgere i Byen.¹⁸⁾ Det ligger nær at stille det Spørgsmaal: Hvorfor er Antallet af Stavne netop 120? Da der i Aabenraa og muligvis ogsaa i andre danske Byer har været en Inddeling i 120 Stavne eller tilsvarende Enheder, maa man gaa ud fra, at Tallet 120 ikke er helt tilfældigt.¹⁹⁾ Man kommer uvilkaarligt til at tænke paa Oldtidens Storkhundrede, der netop var 120. Den Tanke har været fremsat, at et Herred oprindeligt har omfattet 120 Bønder. Er dette rigtigt, kunde man tænke sig, at Grunden til, at der netop var 120 Stavne, maa søges i, at først naar en Købing var bleven saa stor, at den havde 120 Borgere eller Grundbesiddere, havde den faaet et Omfang, der gjorde den kvalificeret til at ligestilles med et Herred, d. v. s. til at faa egen Retskreds, at blive skilt ud fra Herredets Jurisdiktion. Det her fremførte er kun en Gissning, og kan ikke blive andet, saalænge der ikke foreligger indgaaende Undersøgelser over de ældre Inddelinger i vore Købstæder. Men det mærkelige Tal 120 vilde i hvert Fald paa den Maade faa sin Forklaring.

I Løbet af det 17. Aarhundrede mistede Stavnsordningen delvis sin Betydning. Stavnene, der oprindeligt havde været udelelige, blev delt, og flere af dem kom i Fremmedes og Ikke-Borgeres Besiddelse. Stavnsforfatningen blev dog først ophævet i 1768.

Stavnsbesidderne var ikke de eneste Husejere. Der fandtes desuden en Mængde Huse og Boder, som især ejedes eller beboedes af

den mindre velhavende Del af Borgerskabet. Lavest paa den sociale Rangslige stod Indersterne, som boede til Leje hos andre. De maatte her som andre Steder yde en Afgift til Øvrigheden, de saakaldte Forbedelsespenge, som egentlig var en Slags Betaling for den Beskyttelse, der ydedes dem af Byens Borgmester og Raad.²⁰⁾

En anden Skillelinie, som delte Byens Befolkning i to skarpt adskilte Dele, var Forskellen mellem Borgere og Ikke-Borgere. Borgere skulde alle være, som drev borgerlig Næring i Byen, enten det var Kæbmandsskab eller Haandværk. Ifølge en gottorpsk Forordning af 21. Maj 1607 var Daglejerne ogsaa forpligtet til at tage Borgerskab.²¹⁾ Denne Bestemmelse, der iøvrigt ikke blev overholdt, var et Led i den stadige Kamp for at sikre Landbruget den nødvendige Arbejdskraft. Den er sikkert blevet hilst med Glæde i Tønder, hvor man, som i alle andre sønderjyske Byer, søgte at undgaa, at fattige Folk slog sig ned i Byen, idet man var bange for, at de skulde komme til at ligge det Offentlige til Byrde. Den 5. Maj 1688 blev der af Magistraten udstedt en Bekendtgørelse, hvori det hed, at det ofte var blevet forbudt Borgerne at give Ly eller udleje Boder og Boliger til fremmede og fordægtige Folk, om hvis tidligere Opholdssted man intet vidste. Men Forbudet var ikke blevet overholdt, og det indskærpedes nu, at ingen Fremmede maatte oplages uden Magistratens Viden. Inden 8 Dage skulde Ejerne af Boder og Lejeboliger indsende Fortegnelser over de Folk, der boede hos dem, saa de ved den kommende Skatteligning kunde blive ansat til Skat. Hvis de ikke kunde betale, skulde de skaffes ud af Byen.²²⁾ I 1726 gik man et Skridt videre i Kampen mod de fattige Fremmede, idet man gjorde Husejerne ansvarlige for deres Lejeres Afgifter.²³⁾

Enhver, der tog Ophold i Byen, var forpligtet til inden 3 Maaneder at aflægge Borgereden. Undtaget var kun alle Embedsmænd, kommunale Tjenestemænd, særligt privilegerede som Læger (men ikke Kirurger, der regnedes til Haandværkerne), Advokater og Møllere. I Borgereden, der aflagdes overfor Borgmester og Raad, lovede den nye Borger at være tro mod Hertugen (senere Kongen) og at adlyde Byens Øvrighed samt fremme Byens og dens Borgeres Bedste. Bysekretæren førte en Protokol over alle de optagne Borgere, og Raadskammeren udfærdigede Borgerbrevet, som enten kunde være paa Tysk eller Dansk.²⁴⁾ De danske Borgerbreve synes især at være blevet udstedt til Skippere, der jo ofte for paa Konge-

riget, hvor det var mest praktisk med den danske Affattelse. Borgerbrevet lød paa et bestemt Erhverv, og Overgang til en anden Næringsgren var ikke uden videre tilladt, en Bestemmelse som Regeringen paa Gottorp i 1844 erklærede for at være stridende mod et kongeligt Reskript af 5. Nov. 1745.²⁵⁾ Optagelsen i Borgerskabet blev efterhaanden en ret dyr Fornøjelse, idet Afgifterne stadig blev højere og mere og mere varieret, idet de rettede sig efter den nye Borgers Erhverv. I 1799 besluttede Magistraten, at der paa Grundlag af de ældre Kæmnerbøger skulde udarbejdes en Fortegnelse over Taksterne, som for Fremtiden skulde være normgivende.²⁶⁾ Det var herefter saaledes, at Borgersønner uanset Erhverv betalte ialt 1 Rigsdaler og 14½ Skilling, heraf 1 Rigsdaler og 1½ Sk. til Byen, mens de øvrige 13 Sk. var Sportler til Byskriveren, Raadskæmneren, Bygfogden og Raadstjeneren. Fremmede eller Sønner af Ikke-Borgere betalte meget varierede Afgifter: Daglejere og mindre Vognmænd 4 Rdlr. 14½ Sk., Haandværkere fra 4 Rdlr. 14½ Sk. til 8 Rdlr. 14½ Sk. (i en Optegnelse fra 1844: 18 Mark). Den højeste Afgift — indtil 45 Mark — betaltes af Købmændene. Dog kunde Skipperne, der som Regel ikke boede i Byen, komme højere op, helt op til 60 Mark, men deres Afgift beregnedes efter Skibets Størrelse.²⁷⁾

Selvom Byen forlangte, at alle næringsdrivende skulde være Borgere, var det dog ikke saaledes, at enhver uden Vanskelighed kunde vinde Borgerskab. I de øvrige sønderjyske Byer forlangtes det, at den vordende Borger skulde have erhvervet Hus i Byen. En saadan Fordring kendtes ikke i Tønder. Her behøvede han hverken at være gift eller at have egen Hjem. Iøvrigt skulde han være ægtefødt af »ærlige« Forældre, Børn af uærligt Folk som Bøddler og Rakkere ønskede man ikke at optage i Borgerskabet. Han skulde være af kristen Religion — Jødernes Ligeberettigelse blev i Sønderjylland først gennemført 1854 — og maatte ikke paa nogen Maade have Forpligtelser andre Steder, hvorfor han foruden Attest om god Vandel skulde fremlægge Bevis for, at han var fritaget for Militærtjeneste eller havde de militære Myndigheders Tilladelse til at blive Borger. Var han fra et slesvigsk Gods, skulde han have et Frihedspas fra Godsejeren, hvorved han blev frigivet af Livegenskabet, Karle fra kongerigske Godser skulde fremlægge tilsvarende Pas med Vidnesbyrd om, at de var blevet fri for Stavnsbaandet. Af de Fripas, som kendes fra Tønder, kan nævnes et fra Vamdrup

Sogn, som ikke er udstedt af en Godsejer, men af 7 »Lægdsbrødre« og ratificeret af Amtmanden i Kolding.²⁸⁾ Det var let forstaaeligt, at man fra Byens Side ønskede at være paa den sikre Side i saa Henseende, idet det i flere Tilfælde var forekommet, at jyske Godsejere havde reklameret deres deserterede Karle, ja selv med det nærliggende Schackenborg Gods havde man en Sag af denne Art.²⁹⁾ Byen var som tidligere nævnt altid ængstelig for at faa Borgere, som maaske senere kunde falde det Offentlige til Byrde, og der kendes i hvert Tilfælde eet Eksempel paa, at man har forlangt Kautions af ubemidlede Udlændinge. Den paagældende havde endda med Archidiakonens Kautions erhvervet egen Bolig, men dermed var Magistraten ikke tilfreds. Overretten paa Gottorp hævdede, at Byen ikke havde Lov til at kræve Kautions af Manden, og Tyske Kancelli gav 28. September 1793 Overretten Medhold. Senere blev der fra Lovgivningens Side truffet Foranstaltninger for at sikre Byerne mod alt for stor Risiko, idet et kgl. Patent af 5. November 1841 fastslog, at Fattigkollegiet skulde give sin Tilladelse til, at Udlændinge slog sig ned.³⁰⁾

Efter at Sønderjylland var blevet indlemmet i Preussen ophævedes den urgamle Borgerskabsordning. Fra 1. Marts 1869 forlangtes der ikke Aflæggelse af nogen Borgered, de almindelige borgerlige Rettigheder tilkom herefter enhver, der i et Aar havde boet i Byen, drev selvstændig Virksomhed eller ejede en fast Ejendom over en vis Størrelse eller svarede Skat af en vis Minimumsindtægt.³¹⁾

BEFOLKNINGENS FORDELING EFTER ERHVERV.

Om Forholdet mellem de enkelte Erhverv i Middealderen foreligger der ingen Oplysninger. Ogsaa fra det 16. og 17. Aarhundrede er Materialet mangelfuldt, og det er først i det 18. Aarhundrede, at det bliver muligt at faa sikre Holdepunkter for en Vurdering af Problemet. Allerede fra de ældste Tider var Tønder Sæde for en Række kongelige Embedsmænd, hvoraf nogle dog boede udenfor selve Byomraadet. Amtmændene, der residerede paa det gamle Tønder Slot, tilhørte som Regel Adelen. Paa Grund af deres Embedes omfattende Karakter, havde de en Amtssekretær til Hjælp, i senere Tid en ung Jurist, som paa denne Maade fik sin første praktiske Uddannelse. Oppebørslerne forestodes oprindeligt af en Amtsskriver, men i 1661 deltes Embedet, saa der blev en Amts-

skriver (Amtsforvalter) for Gestherrederne og en Landskriver for Marskherrederne. Omtrent samtidig med denne Deling ophævedes det gamle Kornskriverembede. En anden af Amtsstyrelsens Embedsmænd var Husfogden, som skulde tage sig af selve Slottet, de kongelige Bygninger, Skovene og Vejene. Naar hertil saa kommer Diggreven, Postmesteren, Toldembedsmændene, Herredsfogden for Tønder og Højer Herreder (de to Embeder var forenet fra ca. 1713), Retsskriveren, senere kaldet Aktuaren, Physiци og Advokater, vil man forstaa, at det var et ikke helt ringe Antal Embedsmænd, som var knyttet til Byen eller Slotsgrunden. Hertil kommer saa Byens Embedsmænd: Borgmesteren, som fra først af var en af Byens førende Købmænd, men som i Tidens Løb blev en juridisk uddannet Person, Bysekretæren, der altid var en »Literatus«, Byfogden, Politimesteren (fra 1811), Skarpretteren og forskellige underordnede Tjenestemænd som Bymusikanter, Væglere og Bytjenere, Fatigfogder og lignende. Endvidere Kirkens og Skolens Mænd: før 1729 var der to Præster, derefter tre. Af Skolefolk var der i ældre Tid en Rektor, Kantor, tysk Skolemester foruden mere tilfældige Vinkelskolelærere. Efterhaanden forøgedes Antallet af Lærere betydeligt, og lidt inde i det 19. Aarhundrede kan man regne med, at der var ca. 10 Lærere i Byen, naar Lærerne ved Seminariet medregnes. Alt ialt kan man maaske sætte Antallet af Embeds- og Tjenestemænd i det 18. Aarhundrede til omkr. 35 og i første Halvdel af det 19. Aarhundrede til godt 40. Heri ikke medregnet Advokaterne og de to Apotekere.

Man vil maaske undre sig over, at Raadmændene eller de deputerede Borgere ikke er medtaget, men dette skyldes, at de ikke var Embedsmænd i dette Ords almindelige Forstand. Raadmændene havde saa at sige altid et almindeligt borgerligt Erhverv ved Siden af deres Raadmandsembede. Sammen med Borgmesteren var de Byens dømmende Myndighed, og det var dem, der traf Afgørelser om Byens Ve og Vel, idet de deputeredes Myndighed væsentligst var indskrænket til rent økonomiske Spørgsmaal. De var paa afgørende Maade med til at bestemme Byens Udvikling, og det er derfor af stor Vigtighed at blive klar over, hvorledes Byens Raad var sammensat. Raadmændenes Antal var noget varierende gennem Tiderne, 1737 oplyses det, at der normalt var 8 Medlemmer af Raadet.³²⁾ Ved Aarhundredets Slutning nøjedes man med 4. Raadet var selvsupplerende, men Valgene skulde bekræftes af Kongen. Om

Raadets sociale Stilling i det middelalderlige Tønder foreligger der ingen Oplysninger, men at Raadmændene allerede dengang blev udtaget af Overklassen fremgaar af, at kun Slavnsejerne kunde blive Raadsmedlemmer. Ogsaa i det 16. og største Delen af det 17. Aarhundrede er Oplysningerne for knappe til at kunne belyse Forholdet mere indgaaende. Men for den følgende Tid lader det sig nogenlunde udrede. Først et Par Ord om Borgmestrene. Disse valgtes almindeligvis af Raadet mellem tre, som præsenteredes af Kongen, som ogsaa skulde bekræfte Udnævnelsen og iøvrigt ofte besatte Embedet umiddelbart.³²⁾ Fra 1812 blev dette Reglen. Af Borgmestrene fra Tiden 1670-1848 tilhørte 13 Embedsmandsklassen, idet de enten havde studeret eller beklædt et kongeligt (hertugeligt) Embede før Udnævnelsen, tre var Købmænd, en Kniplingshandler og om fire mangler der nærmere Oplysninger. Disse sidste har dog sikkert alle tilhørt Byens Købmandsstand, idet de stammede fra gamle tønderske Patricierslægter. Under det gottorpske Styre var det almindeligt med studerede Borgmestre eller med Folk, der tidligere havde beklædt et eller andet Embede. Efter Genforeningen i 1713 vendte man delvis tilbage til de ældre Forhold, da Borgmestrene normalt var en Mand af Byens Overklasse. Men alle andre Steder gik Udviklingen i Retning af studerede Borgmestre, og fra 1812 dannede Tønder ingen Undtagelse, fra da af var det kun studerede Folk, der beklædte den højeste Stilling i Byen. Og selvfølgelig var de alle uddannede i Kiel, først efter Trearskrigen ændredes dette Forhold.

Af Raadmænd kendes der ca. 54 fra Tiden 1700-1848, som med Hensyn til deres Erhverv fordeler sig paa følgende Maade:

Oversigt over Raadmændenes Erhverv.

Købmænd	22	Isenkræmmere	2
Apotekere	1	Tobaksfabrikanter	1
Vin- eller Urtekræmmere ...	2	Klædehandlere	2
Kniplingskræmmere	7	Embedsmænd	7
Kornhandlere	1	Ubekendte	9

Naar der ses bort fra de syv Embedsmænd (3 Bysekretærer, 2 Byfogder og 2 Politimestre), som blev Raadmænd i Kraft af deres Stilling, var Raadsmedlemmerne altsaa Købmænd under en eller anden Form, bortset fra Apotekeren og Tobaksfabrikanten. Det var Byens egne Folk, der kom ind i Raadet, ikke fremmede eller studerede Folk. Forsaavidt var de paagældende velegnede til at

repræsentere Byen. Men Repræsentationen var ensidig, idet Raadet kun blev rekrutteret fra Overklassen, og nogen demokratisk Forsamling i moderne Forstand vil man ikke kunne kalde det. Som hele Bystyret var bygget op, havde Menigmand ingen Chance for at faa Indflydelse paa Raadets Sammensætning, endsige blive Medlem deraf. Det var Oligarki, Faamandsvælde, og de Folk, der havde Ledelsen af det økonomiske Liv, sad ogsaa inde med den politiske Magt. De brugte den, misbrugte den vel ogsaa undertiden.

Men nu Deputeretkollegiet. Tanken med det var jo fra først af, at det skulde være en mere alsidig Repræsentation for hele Befolkningen og en Slags Modvægt mod Raadet. Ved den kongelige Anordning af 4. Juli 1738 (se Side 134 f.) blev det ogsaa fastslaaet, at hvert tredie Aar skulde fire af de deputerede afgaa, og at man ogsaa maatte vælge »ringere Borgere og Haandværkere«. Men alligevel var Kollegiet efter sin sociale Sammensætning først og fremmest en Overklasserepræsentation. I 1710 var saaledes mindst 14 af de 20 deputerede Købmænd, og to var Bryggere. Haandværkerne var kun repræsenteret med en Guldsmed og en Kandestøber. Det har ikke været muligt at fremskaffe Oplysninger om samtlige deputerede i nyere Tid, men kun om ialt 43, næsten alle fra Tiden 1750-1815. De havde følgende Erhverv:

Oversigt over de Deputeredes Erhverv.

Købmænd	12	Tobaksspindere og Tobaks-	
Kniplingshandlere	8	handlere	7
Bryggere og Brændere	4	Gæstgivere	1
		Haandværkere	11

Det var saaledes ca. 25 % af de Deputerede, som var valgt blandt Haandværkerne, men Udvalget var meget ensidigt, idet det kun var de bedst stillede af Haandværkerne, som kom ind i Kollegiet: 1 Urmager, 2 Rebslagere, 1 Kunstdrejer, 1 Guldsmed, 1 Bager, 1 Felbereder og 1 »Bundfutterer« samt 3 Farvere, som strengt taget slet ikke kan medregnes under Haandværkerne, idet de socialt hørte til Købmandsklassen. Men for de store og omfattende Haandværk som Skomagere, Smede og Skræddere fandtes der mellem disse 43 overhovedet ingen Repræsentant. Og som Forholdene laa, var der heller ingen Chancer for, at der skulde komme nogen af de »ringere Borgere« ind, thi Kollegiet var faktisk selvsupplerende, idet det ved Vakance præsenterede tre Kandidater, mellem hvilke Magistraten valgte een. Da Haandværkerne kun udgjorde et Mindretal,

havde de ingen Mulighed for at sætte deres Kandidater ind mod Købmandsflertallets Vilje.³³⁾

Patriciatet udgjorde kun en lille Del af Byens Indbyggere, og vil man forstaa Vilkaarene for Tønders Udvikling, maa man prøve at faa Klarhed over, hvorledes den erhvervsmæssige Struktur har været. Spørgsmaalet er meget vanskeligt at belyse. Fra Tiden før ca. 1700 mangler ethvert Materiale, og fra det 18. Aarhundrede findes kun nogle faa Skattemandtaller,³⁴⁾ saa det er først i det 19. Aarhundrede, at vi med Folketællingernes Hjælp faar helt fast Grund under Fødderne. Oplysningerne kan opstilles i tabellarisk Form, men man maa dog gøre sig klart, at Materialet ikke er allfor paalideligt. Skattelisternes Fuldstændighed er omtvistelig, og deres Erhvervsbetegnelser er lidet nøjagtige. Og selvom Materialet fra det 19. Aarhundrede er fuldstændigt, lider det af den Mangel, at Rubriceringerne ikke er helt ensartet. Men gør man sig disse Forhold klart og bruger Tallene med Varsomhed, kan de dog benyttes til at give et Fingerpeg om Byens Erhvervsstruktur i Tiden fra det 18. Aarhundredes Begyndelse til Fremmedherredømmets Tid.

Oversigt over Erhvervsfordelingen i Tønder 1769—1855.

	1719	1744	1789	1803	1855
Embedsmænd og Tjenestemænd (med Advokater):	29	35	50	45	19**)
Købmænd og Høkere:	60	110	66	62	74
Skipperne og Søfolk:	3	0	1	1	1
Gæstgivere:	19	7	37	18	38
Bryggere og Brændere:	8	13	11	16	2
Haandværkere:	160	189	202	253	238
Vognmænd:	16	17	5	15	14
Daglejere og Arbejdere:	50	60	46	68	117***)
Tjenestefolk:	146*)	249	?	246	267
Haandværkssv. og Lærlinge:	24*)	152	?	160	267
Andre Medhjælpere:	?	?	?	53	126
Kniplersker, Syersker og Væversker:	8	4	4	107	77
Forskellige og uden Erhverv:	111	102	56	238	114

*) Tallet kan ikke være fuldstændigt.

***) Naar Tallet er formindsket saa stærkt, skyldes det uden Tvivl, at flere af dem, der tidligere er opført under denne Gruppe, nu findes i en anden Gruppe (Literati etc.), som her er opført under forskellige.

***) 56 Mænd og 61 Kvinder.

Foruden det Materiale, som er benyttet i Tabellen, findes der en Del andre Oplysninger. I 1735 var der i Byen 185 Haandværkere, 50 smaa Brændevinsbrændere, 12 Bryggere, som samtidig opfede og handlede med Stude. Endvidere 8 Kræmmere, 15 Urtekræmmere og 21 Kniplingshandlere.³⁵⁾ Sammenligner man disse Oplysninger med Tabellens Tal fra 1744, vil man se, at der er ret god Overensstemmelse. De 50 smaa Brændevinsbrændere er i 1744 anbragt under Købmænd og Høkere, idet de i Skattemandtallet er betegnet som Øl- og Brændevinshøkere.

Fra Folketællingen 1769 foreligger der nogle meget summariske Oplysninger. Selve Tællingen er bevaret, men dens Stillingsangivelser er meget ufuldstændige. Af Rekapitulationen fremgaar det, at der da var:

Erhvervsfordelingen i Tønder 1769.

			Born	
	md.	kv.	md.	kv.
Handlende, Haandværkere, industridrivende m. m.:	347	490	282	365
Svende, Lærlinge o. s. v.:	202	8	0	0
Tjenestefolk og Daglejere:	135	441	48	78
Skipperne og Søfolk:	4	2	0	3

Gennemgaaende er disse Tal noget højere end Tabellens tilsvarende Tal for 1744 og 1789, hvilket maa skyldes, at man har skullet have alle anbragt et eller andet Sted i de faa Rubrikker, og mange er derfor blevet temmelig vilkaarligt rubriceret.

Det vilde være værdifuldt at kunne sammenligne med Forholdene i Tønder i Dag, men desværre er den moderne Erhvervsstatistik lidet detailleret. I 1930 var Erhvervsfordelingen i Tønder By:

Erhvervsfordelingen i Tønder 1930.

Landbrug	143	Immateriel Virksomhed	853
Haandværk og Industri	1742	Husgerning	452
Handel og Omsætning	943	Personer ude af Erhverv	610
Kommission og Transport	850	Uangivet	144

Disse Tal bringer os ikke Vidnesbyrd om store og afgørende Ændringer, men viser, at Forholdene har været meget stabile. Naar man holder sig til de store Hovedgrupper, er der meget smaa Udsving gennem det halvandet Aarhundrede. Reducerer man Antallet af Købmænd og Høkere i 1744 til ca. 60 (Brændevinshøkerne

gaar ud), er det kun i den sidste Del af Perioden, der kan konstateres en lille Forøgelse. Haandværkere møder frem med en jævn Tilgang i det 18. Aarhundrede, men Afgang i Aarene før 1864. Ogsaa Tallet paa Svende og Lærlinge har været meget konstant gennem det 18. Aarhundrede, men er i stærk Stigning i det 19. Aarhundrede. Det er et typisk Tidens Tegn, at Antallet af Bedrifter er i Tilbagegang, mens der samtidig bliver flere Medhjælpere. Det er de første svage Tegn paa Samfundets begyndende Industrialisering og den deraf følgende Tendens til stadig større Virksomheder. Grupperne: Arbejdere, Daglejere og Tjenestefolk viser meget smaa Ændringer, naar man fraregner de 61 Kvinder i 1855.

Ved en overfladisk Betragtning af Tabellen kan man maaske let faa et Indtryk af Uro og Foranderlighed, men en mere indgaaende Undersøgelse af dens Tal fortæller om et Samfund i Ro, et Samfund, der fra Aarti til Aarti lever sit eget Liv, hvor man følger de Baner for det økonomiske Liv, som er blevet fastlagt i Fortiden, hvor der intet nyt sker, og hvor der savnes Initiativ og Virkelyst, kort sagt et Samfund i Stagnation. Undersøgelserne af Befolkningstallene gav jo netop det samme Resultat. Bortset fra et mindre Opsving omkring Mindten af det 18. Aarhundrede var Tønder en By, der sov en Tornerosesøvn. Mange andre Steder steg Befolkningstallet stærkt, men i Tønder evnede man knap at hindre Tilbagegangen. Byens Storhedstid var en Saga blot. Kniplingshandelens Oplomstring kunde vel for en Tid føre lidt ny Kapital til Byen og give et nyt Virkefeldt. Men i det store og hele kunde den ikke føre ud af Dødvandet, og da den ogsaa til en vis Grad svigtede, idet Afsetningen delvis fandt nye Organisationsformer, var Tilbagegangen en Kendsgerning, som enkelte Forsøg paa at gøre Tønder til Sæde for nogle Industrivirksomheder ikke kunde hindre. Tallenes Tale er den haarde Virkelighed, den Virkelighed som man var saa villig til at beklage sig over i den lille Marskby, men som man ikke kunde kæmpe imod, dels fordi man ikke havde den tilstrækkelige økonomiske og aandelige Kraft dertil, dels fordi man ikke kunde ændre den almindelige økonomiske Udvikling, som gjorde, at Tønder maatte blive sejlet agter ud.

B E F O L K N I N G E N S N A T I O N A L E A F S T A M N I N G .

I et Grænseland som Sønderjylland maa det vigtigste Problem indenfor Befolkningshistorien blive Menneskenes nationale Afstam-

ning. Det er tidligere vist, at alt tyder paa, at Tønder ikke blot var en dansk By fra første Færd, men at den ogsaa bevarede sit danske Præg igennem Middelalderen. Men i de Aarhundreder der fulgte efter, kan Befolkningens nationale Præg være blevet ændret paa afgørende Maade, hvis Tønder By har hentet sine Befolkningsreserver sydfra, fra Tyskland og Holsten eller de tyske og frisiske Egne af Sønderjylland, mens Tilvandringen fra det danske Sønderjylland og Kongeriget har svigtet. Heldigvis er der fra Tiden 1700-1848 — den Periode som er af størst Betydning — bevaret et saa omfattende Materiale, at det vigtige Problem kan udredes i Enkeltheder og belyses med uomtvistelige Tal.

Det vigtigste Kildestof er Kirkebøgerne, hvis Dødsregistre fra ca. 1785 indeholder Oplysninger om, hvor de afdødes Forældre var fra, hvilket i de fleste Tilfælde er ensbetydende med den paa-gældendes Fødested eller det Sogn, hvor han eller hun er vokset op. Af stor Betydning er ogsaa Borgerskabsprotokollerne, som dog langtfra omfatter alle, dels mangler alle Kvinderne, dels er de Mænd, som kun var Indbyggere — men ikke Borgere — ikke medtaget. I det 19. Aarhundrede er Folketællingerne en vigtig Kilde, idet disse fra 1845 giver Oplysning om de mandtaltes Fødested.

Kirkebøgerne i Tønder By begynder i 1653, men fra den ældre Tid er det kun Fødselsregistrene, der er bevaret, og Dødsregistrene findes først fra 1740 og er i Begyndelsen ret ufuldstændige.

I Tiden fra 16. August 1769, da den første Folketælling fandt Sted, og til 1. Februar 1845 var Antallet af fødte og døde i Tønder Sogn (By + Landsogn), naar de dødfødte fradrages:

	Fødte	Døde
1769 16. 8. — 1803 13. 2.:	2760	2967
1803 14. 2. — 1845 1. 2.:	3647	3632

Som man vil se, var der i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede et betydeligt Fødselsunderskud i Tønder. Og dette skyldes ikke en særlig Epidemi, som paa et eller andet Tidspunkt har decimeret Befolkningen, thi i alle de femaarige Perioder fra 1770-1800 var der flere døde end fødte. Efter 1800 er Antallet af døde og fødte næsten lige stort. En lav Fødselsprocent og ret høj Dødsprocent var almindelig i Datidens Byer, men disse to Tendenser kommer dog særlig stærkt frem i Tønder. I hvert Fald var Forholdene mellem fødte og døde noget anderledes i de øvrige nordslesvigske Køb-

stæder. Det vil føre for vidt at udrede de forskellige Aarsager til Fødselsunderskuddet, og det maa være tilstrækkeligt at understrege to afgørende Faktorer: Den svigtende Fødselsprocent (se den tidligere Redegørelse Side 408) og den store Børnedødelighed, som blandt andet er paavist under Omtalen af Befolkningens Aldersfordeling.

1769 havde Tønder By 2584 Indbyggere, i 1845: 2849, Befolkningstallet er saaledes gaaet 265 frem i det mellemliggende Tidsrum. I den samme Periode er der i hele Tønder Sogn (By og Landsogn) død 192 flere, end der er født. Hvorledes dette Fødselsunderskud fordeler sig paa Byen og i Landsognet, ved vi ikke. Men regner vi efter Forholdet mellem de to Omraaders Indbyggertal i 1769, da 21,5 % af Befolkningen boede i Landsognet,³⁶⁾ falder 141 paa Tønder By. Vi kan derefter fastslaa, at Indvandringsoverskudet i de 76 Aar har været 265+141 eller 406.

Men selvom vi kender Indvandringsoverskudet, er vi derfor ikke i Stand til at sige, hvormange der ialt er indvandrede til Tønder i dette Tidsrum, idet der mangler Oplysninger om, hvor stor Udvandringen har været. Vi er dog i Stand til at belyse dette vigtige Spørgsmaal ret indgaaende. I Tiden 1785-1845 er der i Tønder By ialt død 3019 Personer paa 15 og over 15 Aar. De døde under 15 Aar — væsentligst Spædbørn — lades ude af Betragtning, da de saa at sige uden Undtagelse er født i Tønder og derfor er uden Interesse i denne Forbindelse. Af disse 3019 mangler der Oplysninger om 170, men af Resten var 1359 eller 47,7 % født i Tønder, mens de øvrige 1490 var kommet udefra. Antallet af Indvandrede i Perioden 1769-1845 maa derfor have været betydelig større end de 406, der udgjorde Indvandringsoverskudet. Det kan i denne Forbindelse ogsaa nævnes, at i 1845 var kun 1521 af samtlige 2849 Indbyggere (de 845 Børn under 15 Aar medregnet) født i Tønder, mens 1328 var udefra. Anslaaer man Antallet af Indvandrede i Tiden 1769-1845 til 2500 eller ca. 33 aarlig, betyder det, at ca. 2100 Personer i samme Tidsrum er udvandret fra Byen. Tallene er snarere for lave end for høje, og de maa selvfølgelig ikke tages for andet end Beregninger, foretaget paa et Grundlag, der ikke er alt for paalideligt, thi selvom der er et ret stort Talmateriale, er der ogsaa mange uberegnelige Faktorer, der maa tages i Betragtning. Men i hvert Fald maa en Ting staa fast: der er i Tiden mellem de to Folketællinger sket en meget stærk Indvandring

til Tønder, men samtidig har mange unge forladt deres Fødeby for at finde Lykken andetsteds. En meget stor Del af Smaakaarsfolkene (Daglejere og Arbejdere) kom fra Jylland. Og dette var ikke et særligt tønderisk Fænomen. Grunden til denne Indvandring nordfra maa først og fremmest søges i det højere Lønniveau i Sønderjylland, som var forarsaget af en konstant Mangel paa Tjenestefolk. Indvandringen af Haandværkere var heller ikke nogen særlig tønderisk Foreteelse, den var til en vis Grad international og hænger sammen med hele Haandværkets Lavsorganisation, hvor Vandringerne var et tvungent Led i den faglige Uddannelse. Men naar Indvandringen til Tønder blev saa relativ stor som den blev, ikke mindst i Betragtning af den ringe Befolkningstilvækst, har lokale Forhold uden Tvivl spillet ind, først og fremmest den lave Fødselsprocent og den store Udvandring.

Der foreligger ikke fra Datiden noget videre statistisk Materiale til Belysning af Spørgsmaalet om, hvor de unge drog hen. Fra 1753 findes en Indberetning om Udvandringen 1746-53, omfattende 35 Personer.³⁷⁾ Den er dog meget ufuldstændig, idet den især omfatter Overklassen og kun medtager enkelte Haandværkere. Af de 35 rejste de 14 til forskellige nordslesvigske Sogne (især Flækkerne), 4 til Aabenraa og Haderslev, 9 til Sydslesvig (især de frisiske Egne), 6 til Kongeriget (heraf 3 til Ribe) og 1 til Norge. Fra Sønderjylland og især fra Vestkysten gik der en meget stærk Udvandring til Holland, og det er hævet over enhver Tvivl, at de unge fra Tønder ogsaa har været imellem dem, der søgte Lykken i Datidens Amerika.

Som i det øvrige Nordslesvig var der ogsaa en betydelig Udvandring fra Tønder til Rigets Hovedstad, og ikke saa faa Folk fra Marskbyen fik Borgerskab i København: I Tiaaret 1766-1775: 5, 1795-1805: 13, men 1826-1835 kun een.³⁸⁾ Af Borgerskabsprotokollerne fra Ribe³⁹⁾ fremgaar det, at en Del Haandværkere er kommet fra Tønder til Ribe, især i Tiden 1751-1800. Udvandringen til de øvrige nordslesvigske Købstæder har heller ikke været saa helt ubetydelig: I Haderslev var der i Tiden 1636-1856 (div. Aar) ialt 41 Folk fra Tønder, som fik Borgerskab⁴⁰⁾, og i Aabenraa er Tallene fra 1723-1864 (Hul i Borgerbogen 1778-90) 26, mens der i Sønderborg kun var 4 i Aarene 1831-64.⁴¹⁾ Der findes kun faa Vidnesbyrd om Udvandring til Tyskland og Holsten, derimod var der en Del, der tog til Sydslesvig, især til Egnene lige Syd for

Tabel over de i Tiden 1785-1845 afdøde voksne Mænds Afstamning.

Fødsaar	Tønder	Ovrige nordsl. Byer	Ovrige Nordslesvig	Sydslesvig	Norreylland	Ovrige Kongerige	Sverige	Norge	Holsten	Tyskland	Ovrige Europa	Uhenævnte
1691-1710	7	0	2	3	2	1		1	1			5
1711-1730	61	4	23	13	20	5		1	4	11	1	22
1731-1750	140	2	45	49	32	7		3	4	22	1	33
1751-1770	171	11	64	36	53	8	2	1	14	18	2	8
1771-1790	116	5	59	29	22	4		5	8	20	1	1
1791-1810	65	1	20	22	8	2		2	7	4		3
1811-1830	32	1	2	7					1			
Ialt	596	24	215	162	138	27	2	13	39	75	5	74
I %												
1691-1710	41,2		11,8	17,6	11,8	5,9		5,9	5,9			
1711-1730	42,7	2,8	16,8	9,1	14,0	3,5		0,3	2,8	7,7	0,3	
1731-1750	45,9	0,7	14,8	16,1	10,5	2,3		1,0	1,3	7,2	0,3	
1751-1770	45	2,8	16,8	9,5	13,9	2,1	0,5	0,3	3,7	4,7	0,5	
1771-1790	43,1	1,9	21,9	10,8	8,2	1,5		1,9	3,0	7,4	0,4	
1791-1810	49,6	0,8	15,3	16,8	6,1	1,5		1,5	5,3	3,1		
1811-1830	74,4	2,3	4,7	16,3					2,3			
Ialt	43,5	1,8	15,8	11,8	10,1	2,0	0,1	0,9	2,8	5,5	0,4	5,4

Tønder, og Flensborg har uden Tvivl draget en Del Folk til sig, ligesom den virkede dragende paa andre unge fra Nordslesvig. Selvom man ikke kan belyse Udvandringen statistisk, kan man dog med stor Sikkerhed sige, at en stor Del af de udvandrede har søgt til danske Egne.

Fødselsunderskud og Udvandring kunde let have gjort det tomt i Tønders Gader og Huse, hvis ikke der havde været unge fra andre Egne, som ønskede at prøve Lykken i den lille By ved Vidaaens Bredder. Tønder blev ikke Hjemmeføddingenes By, lidt over Halvdelen af den voksne Befolkning — Procenttallet varierede selvfølgelig til de forskellige Tider — var udenbys fra. Som før nævnt er det muligt at belyse dette centrale Problem ved Hjælp af

Tabel over de i Tiden 1785-1845 afdøde voksne Koinders
Afstamning.

Fødselsaar	Tønder	Ovrige nordsl. Byer	Ovrige Nordslævig	Sydslævig	Norreyylland	Ovrige Kongevige	Sverige	Norge	Holsten	Tyskland	Ovrige Europa	Ubenævnte
1691-1710	24	3	12	2	5							4
1711-1730	101	5	45	27	53	3			2	4		21
1731-1750	196	8	64	33	82	9		1	5	3		21
1751-1770	209	13	83	27	83	8	1	2		5	1	20
1771-1790	126	2	54	14	46	4			3	2	1	5
1791-1810	86	2	29	20	10	1			2			3
1811-1830	21	1	3	1	2	1						1
Ialt	763	34	290	125	281	26	1	3	13	14	2	79
I %												
1691-1710	52,2	6,5	26,1	4,3	10,9							
1711-1730	42,1	2,1	18,8	11,3	22,1	1,3			0,8	1,7		
1731-1750	48,9	2	16	8,2	20,4	2,3		0,3	1,3	0,7		
1751-1770	48,4	3,0	19,4	6,2	19,4	1,9	0,2	0,5		1,1	0,2	
1771-1790	50,0	0,8	21,0	5,6	18,3	1,6		1,2		0,8	0,4	
1791-1810	57,3	1,3	19,3	13,3	6,7	0,7				1,3		
1811-1830	72,4	3,4	10,3	3,4	6,9	3,4						
Ialt	46,8	2,1	17,8	7,7	17,2	1,6	0,1	0,2	0,8	0,9	0,2	4,8

Kirkebøgenes Dødsregistre, som fra ca. 1785 giver Oplysninger om de afdødes Afstamning (egentlig om deres Forældres Bopæl). Dette Materiale er for Tiden 1785-1845 bearbejdet i følgende tre Tabeller.⁴²⁾ I de to første er de døde ordnet efter Afstamning og Fødselsaar, hvorved man opnaar at faa et paalideligere Indtryk af de tidsmæssige Forskelligheder med Hensyn til Afstamningen, end hvis Dødsaaet var lagt til Grund for Rubriceringen, idet det jo væsentligst er i de unge Aar, for de flestes Vedkommende inden det fyldte 30. Aar, at man bryder op fra Hjemstavnen. For Perioden 1811-30 er Tabellerne dog noget misvisende, og Nedgangen i Indvandringen er ikke saa stor, som Tabellerne kunde synes at

Samlet Oversigt over Afstamningen.

	Tønder	Øvrige nordl. Byer	Øvrige Nordsløvig	Sydsløvig	Nørrejylland	Øvrige Kongerige	Sverige og Norge	Holsten	Tyskland	Øvrige Europa	Ubenævnte
Døde 1785-1845 Md.	596	24	215	162	138	27	15	39	75	5	74
Døde 1785-1845 Kv.	763	34	290	125	281	26	4	13	14	3	79
De nye Borgere 1700-1849	948	913 *)			287	68	20	55	162	13	33
Folketæl. 1845 . . .	1521	51	528	335	225	32	3	99	51	3	1
De nye Borgere 1850-1869	140	209			20	6	1	54	28	1	8
Folketæl. 1860 . . .	1584	53	678	448	159	84	1	125	76	6	2
1 ^o o											
Døde 1785-1845 Md.	43,5	1,8	15,8	11,8	10,1	2,0	1,0	2,8	5,5	0,4	5,4
Døde 1785-1845 Kv.	46,8	2,1	17,8	7,7	17,2	1,6	0,3	0,8	0,9	0,2	4,8
De nye Borgere 1700-1849	37,9	36,5			11,5	2,7	0,8	2,2	6,5	0,5	1,3
Folketæl. 1845 . . .	53,4	1,8	18,5	11,8	8,9	1,1	0,1	3,5	1,8	0,1	0,0
De nye Borgere 1850-1869	30,0	44,8			4,3	1,3	0,2	11,6	6,0	0,2	1,7
Folketæl. 1860 . . .	49,3	1,6	21,1	13,9	4,9	2,6	0,0	3,9	2,4	0,2	0,1

*) Disse fordeler sig saaledes: Fra det dansktalende Slesvig: 734, fra baade dansk- og tysktalende Omraader: 36, fra de frisisktalende Sogne: 79, og fra den tysktalende Del af Hertugdømmet: 64 ⁴⁷⁾.

vide. Som naturligt er, spillede de indfødte en større Rolle i de yngre Aldersklasser. Den tredie Tabel viser, hvorledes de forskellige Erhvervsgruppers Afstamning har været. Den omfatter dog kun Mænd, men der er udarbejdet en tilsvarende Tabel, hvor Kvinderne er fordelt efter deres eget eller deres Mænds Erhverv. Den viser bl. a., at Embedsmændene i ret høj Grad har fundet deres Ægtefæller i den By, hvor de kom til at virke (33 af 65). Købmændene har ogsaa i overvældende Grad (45 af 68) giftet sig med Tønder-Piger, hvilket ikke kan undre, naar man tager i Betragtning, at de som Regel selv var født i Byen og udgjorde en afsluttet Overklasse, som det var vanskeligt for fremmede at faa Adgang til. De nørrejyske Piger, der kom til Tønder, var Tjenestefolk ligesom de fleste af de jyske Mænd, og det er derfor naturligt, at de er blevet gift med Folk af de lavere Klasser, og at meget faa er

Tabel over de i Tiden 1785-1848 afdøde voksne Mænds Afstamning,
fordelt efter Erhverv.

	Tønder	Øvrige nordsl. Byer	Øvrige Nordslæsvig	Sydslæsvig	Nørrejylland	Øvrige Konge- rige	Sverige	Norge	Holsten	Tysklandt	Europa	Ukjendt
Embedsmænd	18	1	10	23	2	3			6	5		2
Tjenestemænd	13		6	6	3	2			1	2		3
Købmand	38	2	12	6		1			1	2		
Høkere	14		10	9	4	2			1	3	1	2
Skipper												
Gæstgiver	25		16	6	5					3		6
Bryggere	7		3	2	2							
Bagere	10	1	7	5	3				1	4		
Garvere	6			1			1	1	1	3		
Malere	9			2						1	1	1
Smede, Gørtlere m. m. . . .	36	2	7	5	1	2		1	1	7		4
Murere	2		2	1	5			1	1	2		
Skomagere	63	3	11	5	9	5			3	1		3
Skræddere	16	1	4	5	2	2		1	1	3		3
Snedkere og Tømrere	10	2	4	3	2	2		3	1	4		1
Tobaksarbejdere	7	2	1	2	3			1		1		
Drejere, Bødkere m. m. . . .	11	1	1	4		1		1		1		1
Vognmænd	13	1	5	2	7				1			3
Vævere	1		1	1	1					4		
Slagtere	7		1	1						4		
Andre Haandværkere m. m. . .	36	2	8	7	1	1	1	1	2	11		5
Svende, Matroser, Kommiss- ser	26	2	4	10	8	1		1	5	4		1
Tjenestefolk	1		10	5	15					1		
Daglejere og Arbejdere	23	1	32	9	34	1		1	1	1	1	12
Soldater	5		3	3	2			1	2	5	1	8
Ubenaævnte, u. Erhverv, for- skellige	199	3	57	39	29	4			10	3	1	19
<i>Ialt</i>	596	24	215	162	138	27	2	13	39	75	5	74

blevet gift ind i Overklassen. Af de 197, om hvis Stand der fore-
ligger Oplysninger, var 50 Tjenestepiger eller gift med Tjeneste-

karle, Daglejere og Arbejdere, 15 var gift med Tjenestemænd, 13 med Gæstgivere og 97 med Haandværkere.

Tabellerne taler deres tydelige Sprog. Et Par ejendommelige Forhold bør dog fremhæves. Som man vil se af den tidsinddelte Tabel, er Tilvandringen fra Kongeriget større i ældre end i nyere Tid og stærkt faldende i det 19. Aarhundrede. Af Aargangene 1711-50 har (de ubenævnte er ikke medregnet) 15,5 % været fra Kongeriget, men kun 8,65 % af Aargangene 1771-1810 er født nord for Kongeaen. Aarsagen til dette interessante Forhold, som ikke er noget særligt for Tønder, skal dog næppe søges i Tønder, men i den store Ændring i de sociale og økonomiske Forhold i Danmark, som blev Resultatet af de store Landboreformer. Indvandringen fra Tyskland er i ældre Tid nogenlunde konstant, men nedadgaende for de yngres Aarganges Vedkommende. Derimod viser Indvandringen fra Holsten en svag Stigning. Tilvandringen fra Sydslesvig fremviser ret store Svingninger, men dog sligende Tendens mod Periodens Slutning. Da Sydslesvig baade omfattede Danskere, Tyskere og Frisere er det egentlig forkert at behandle Omraadet under et. Forholdet er saaledes, at der kommer omtrent lige mange fra danske og tysk-frisiske Omraader, nemlig henholdsvis 112 og 130 af dem, der døde 1785-1845, idet Fordelingen er saaledes:

Oversigt over Sydslesvigernes Fordeling paa danske og tyske Omraader.

Fra væsentligst dansktalende Omraader (Angel og Geesten):	112
Fra væsentligst frisiske Omraader:	84
Fra tysk- og plattysktalende Omraader:	46
Fra sprogligt blandede Omraader (heraf Flensborg 33):	45

Ialt 287

Sammenligner man de nyere Borgeres Afstamning før og efter 1849 og Oplysningerne i de to Folketællinger, som i Modsætning til Døds- og Borgerskabsstatistiken ogsaa omfatter Børnene under 15 Aar, faar man et Indtryk af Udviklingen i Tiden under og mellem Krigene. Nedgangen i Indvandringen nordfra er trods Ændringen i de politiske Forhold taget til, mens der er indvandret mange flere Holstenere. Men især er det de nordslesvigske og sydslesvigske Landsogne, som har givet et større Bidrag til Byens Befolkning, mens Antallet af indfødte fra Tønder er gaaet tilsvarende ned.

Ved en Betragtning af den erhvervsinddelte Tabel, lægger man Mærke til en Række iøjnefaldende Forskelligheder. Af Haandværkerne var fra Nørrejylland kun 27 af 138 eller 19,6 %, og kun faa af Sydslesvigerne eller Folkene fra de nordslesvigske Landsogne tilhørte dette Erhverv, henholdsvis 27,0 % og 21,9 %. Derimod udgjorde Haandværkerne 50 % af de indfødte, 58,3 % af dem, der var indvandret fra de øvrige nordslesvigske Byer, og 50 % af Holstenerne og Tyskerne, mens Tallet for Folk fra det øvrige Kongerige var 48,1 %. Det kan saaledes fastslaaes, at en ikke ringe Del af dem, der stammede fra Byerne i Nordslesvig, fra Tyskland-Holsten og fra Øerne (næsten alle fra Byerne) har været Haandværkere, hvilket naturligt hænger sammen med de gældende Bestemmelser i Lavsskraaerne og delvis ogsaa i Regeringsforskrifter, hvorefter Haandværkerne skulde paa Valsen en vis Tid, eller som det hedder hos Holberg »De (Haandværkerne) ere saaledes fast de eneste Mennesker, som uden Bekostning kand giøre udenlandske Reiser, og med tomme Hænder kand flakke hele Verden igiennem, naar de alleene have saa mange Skillinger, som de kand betale i et Par Kroer paa Vejen . . .«. ⁴⁴) Mange Haandværkere sydfra søgte paa deres Vandringer til Slesvig og Kongeriget, snart arbejdede de i den ene By, snart i den anden, og en skønne Dag fandt de Mulighed for at etablere sig — vel oftest gennem Giftermaal med en Haandværkerenke eller Haandværkerdatter. Paa denne Maade blev mange af de fremmede Haandværkere optaget i de danske og sønderjyske Bysamfund, hvor de som Regel hurtigt blev gode danske Borgere. Betragter man derimod de ufaglærtes Kreds — det gælder især Tjenestefolkene, Daglejerne og Arbejderne, gør det modsatte sig gældende: Af Holstenerne og Tyskere hører kun 2,6 % til disse Kategorier, mens de tilsvarende Tal for Folk fra de nordslesvigske Landsogne er 19,5 % og for Nørrejyderne ikke mindre end 35,2 %.

Købmændene er i høj Grad fra Tønder By eller de omliggende Sogne, ikke en eneste er fra Nørrejylland. Af de smaahandlende — Høkerne — der vel som Regel ikke var faguddannede, er derimod kun forholdsvis faa fra Tønder, 14 af 43, mens temmelig mange er fra de nordslesvigske Landsogne og Sydslesvig, enkelte ogsaa fra Nørrejylland. Atter her gør det samme sig gældende. Det er Landsognene og Nørrejylland, som afgiver det største Kontingent til de ufaglærtes Rækker. Og dette er i og for sig ganske naturligt, de unge Nørrejyder og sønderjyske Landboere kom først og fremmest

til Tønder som Tjenestefolk, Muligheden for Haandværksuddannelse paa Landet var paa Grund af de gældende Lavsbestemmelser minimal, og selvom nogle Landboere (ogsaa enkelte Nørrejyder) kom i Lære i Tønder, var det dog kun et Faatal af de store Skarer af unge, der fra Omegnen og fra Nørrejylland søgte til Tønder.

Embedsmændene og Patriciatet, de førende Købmænd, især Medlemmerne af Magistraten og de deputeredes Kollegium, var i kulturel og økonomisk Henseende Byens førende Klasser, og der vil derfor være Grund til lidt mere indgaaende at beskæftige sig med deres nationale Oprindelse. Af de kongelige Embedsmænd var Amtmændene saa absolut de betydningsfuldeste, og det blev derfor skæbnesvangert, at netop Amtmandsstillingerne næsten udelukkende blev besat med ikke-danske Adelsmænd. Amtmændene i Tønder Amt fra 1400-1500 tilhørte følgende Adelslægter:⁴⁵⁾ Thienen, Buchwald, Ahlefeldt (3 Repræsentanter) von Qualen (2), Reventlow, Pogwisch, von der Wisch, Rantzau og von Kampen. Med Undtagelse af den sidste var alle de nævnte af holstensk eller tysk Oprindelse. Og i de følgende Aarhundreder ændredes Forholdet ikke. I Tiden 1500-1700 tilhører med een Undtagelse Amtmændene holstenske og tyske Adelslægter: Thienen (2), Ahlefeldt (6), von Qualen, Reventlow (2), Pogwisch, von der Wisch (3), Rantzau (3), Blome (2), Holstein (5) og von Königstein. Undtagelsen er Peter Brandt, der var Amtmand i Sekvestrationstiden 1684-89. Han var født i Sønderborg og tilhørte en af denne Bys kendteste Borgerlægter. Efter 1771 var det delvis nye Slægter, der dukkede op, ogsaa enkelte danske og borgerlige; men de tyske Adelslægter beholdt dog stadig Overvægten.

Af de øvrige kongelige Embedsmænd havde de fleste ikke meget med Byens Borgere at gøre, men som Tabellen viste, var en betydelig Del, ialt 34 af 68 eller 50 $\%$, af dem født i Tyskland, Holsten og Sydslesvig; de sydslesvigske stammede næsten alle fra tyskprægede Familier i Byerne. Og om de akademiske uddannede gælder det, at de næsten altid havde faaet deres Uddannelse paa tyske Lærestoffer, først og fremmest ved Universitetet i Kiel.⁴⁶⁾ Det vil fore for vidt at belyse dette for hver enkelt Embedsgrens vedkommende, men paa Grund af den dominerende Stilling, Præster og Lærere indtog i Byens kulturelle Liv, bør der siges et Par Ord om dem.⁴⁷⁾ Af de 29 Præster, som har virket i Tønder i Tiden 1700-1848, var de tre født i Tyskland, 2 i Holsten, 8 i Sydslesvig, 5 i

Tønder og 7 i det øvrige Nordslesvig, mens 4 var født i Danmark. Langt de fleste af Præsterne var allsaa fødte Slesvigere, deraf et ikke ringe Tal Sydslesvigere. Selvom Kirkens Folk saaledes i overvejende Grad var af dansk Oprindelse, var der dog ogsaa et betydeligt Fremmedelement, idet ogsaa en Del af Sydslesvigerne kom fra tysk- eller frisisk-talende Egne. Meget mere skæbnesvangert for dansk Sprog og Kultur i Tønder var det dog, at Præsternes Uddannelse i udpræget Grad var tysk. 19 af de 29 havde kun besøgt tyske Universiteter (heraf 6 kun Kiel, 6 baade Kiel og andre tyske Universiteter), mens 5 havde været baade ved Universitetet i København og ved tyske Universiteter. Kun 4 havde udelukkende besøgt København, og mellem disse var der ingen af Førstepræsterne eller Archidiakonerne. At dette Forhold var meningsløst for en By som Tønder med en næsten udelukkende dansktalende Befolkning er indlysende. Paa den anden Side er der næppe Tvivl om, at naar man ser bort fra Landsognets Befolkning, var der næppe mange af Sognebørnene, der havde Forstaaelse for Misforholdet. Man var vant til det tyske Sprog paa Prædikestolen, i Skolestuen og i Raadssalen og ønskede næppe nogen Ændring.

Om Lærerne⁴⁸⁾ i Tiden 1700-1818 foreligger der — bortset fra Vinkelskolelærerne og Hjælpe lærerne — ret fyldige Oplysninger. Fødestedet er ialt kendt for 33 Personers vedkommende, og af disse var ingen fra Kongeriget, 7 fra Tønder og kun 4 fra det øvrige Nordslesvig, 8 var fra Holsten og Tyskland og ikke mindre end 14 eller 42,4 % var født i Sydslesvig, især i de tysk- og frisisk-talende Omraader.

Om Lærernes Uddannelse haves kun faa Oplysninger. Af 19 Personer, der i Tiden 1821-46 virkede som Lærere og Hjælpe lærere, var 2 cand. theol., 10 Seminarister fra Tønder, 6 fra Skaarup og 1 fra Bernstorffsminde. Naar saa forholdsvis mange af Lærerne (dog kun Hjælpe lærerne) umiddelbart før 1848 havde faaet deres Uddannelse i Kongeriget, skyldes det bl. a., at Seminariet i Tønder ikke kunde uddanne et tilstrækkeligt stort Antal Lærere. For den almindelige Landsbyskolelærer, der skulde virke i en dansk Folkeskole, var Seminariets tyske Uddannelse selvfølgelig ogsaa ganske ufyldestgørende. Mange af de Sønderjyder, der vilde uddanne sig til en Lærergerning i deres Hjemstavn, blev derfor nødt til at søge til Seminarierne i Kongeriget.

Det er tidligere paavist, at Magistraten udelukkende rekruttere-

des fra Byens Købmands- og Embedsstand, og at ogsaa Størstedelen af de deputerede kom fra Købmandsstanden. Tabellerne har vist, at de fleste Købmænd var født i Tønder, og man maa derfor paa Forhaand vente, at Magistrat og deputerede i det væsentlige har været Indfødte. I ældre Tid var Borgmestrene jo i overvældende Grad Købmænd, og det viser sig da ogsaa, at af de 7 Borgmestre i Tiden 1650-1700 var 4 født i Tønder, 1 i Tyskland og om 2 mangler der Oplysninger. Imellem 1700 og 1750 var der ialt 6 Borgmestre, hvoraf de 4 var født i Tønder, 1 i Sydslesvig, mens der mangler Oplysninger om den enes Fødested. Efter 1750 gør de akademisk uddannede Borgmestre sig stærkere gældende, og af de 9, der virkede i Tønder til 1848, var 3 fra Holsten og Tyskland, 3 fra Sydslesvig og kun 3 fra Nordslesvig. Her som i næsten alle andre Tilfælde var den akademisk uddannede Embedsstand i overvejende Grad af tysk Rod og havde næsten kun tysk Uddannelse.

Raadmændenes og de deputeredes Afstamning, belyses gennem følgende Oversigt:⁴⁰⁾

Oversigt over Raadmændenes og de deputeredes Afstamning:

	Tønder	Ovrige Nordsl.	Norre- jylland	Sydsles- vig	Hol- sten	Tysk- land	Sve- rige	Ube- nævnt
Raadmænd								
1700-1750	7		1	1		2		12
1751-1848	19		8	5	1		1	
Deputerede ca.								
1750-1815	32		7	1	4			4

Med Hensyn til Raadmændene 1750-1848 maa det bemærkes, at af de i Nordslesvig fødte var 1 Embedsmand, ligeledes Holsteneren og 3 af Sydslesvigerne. Ser vi bort fra disse, var 26 eller 89,7 % af Byens Raadmænd i dette Aarhundrede født i Tønder og Nordslesvig og kun 3 andetsteds. Forholdet for de deputerede, hvis Fødested kendes, er næsten det samme: 39 af 44 eller 88,6 % indfødte Nordslesviger, og langt de fleste endda født i Tønder.

Resultatet af Undersøgelsen kaster Lys over et Problem, som er af stor Vigtighed for at forstaa de sociale, kulturelle og nationalpolitiske Forhold i Byen. Mens Mændene i de lavere Klasser i høj Grad var Tilvandrere, hvis Vugge ofte havde staaet langt fra Tønder, var Patriciatet hjemmefødt. Og de var ikke blot født i Byen, de tilhorte for Størstedelens Vedkommende en lille Kreds af Familier.

som baade økonomisk, kommunalpolitisk og ikke mindst socialt var dominerende i Byen. Magistratens Medlemmer var derfor ofte beslegtede, og da man var klar over, at dette Forhold kunde medføre Fare for Misbrug — Magistraten var jo ogsaa Domstol — bestemte en hertugelig Forordning i 1706, at ingen, der i fjerde Grad var beslegtet eller paa nogen anden Maade besvogret med Medlemmerne af Magistraten, maatte vælges ind i denne. Bestemmelsen blev dog ikke overholdt, som det fremgaar af et Klageskrift fra 1712 (jvnfr. Side 97).

Da der senere klagedes over Slægtskabet indenfor Magistrat og Deputeretkollegium, bestemte en kongelig Forordning af 4. 7. 1738, at 4 af de deputerede skulde afgaa hvert 3. Aar, og at man kun i Nødsfald maatte vælge Folk ind i Kollegiet, som var beslegtede med nogen, der allerede var Medlem.⁵⁰⁾ Men Bestemmelser er en Ting og de faktiske Forhold noget andet, og som det fremgaar af Stamtavlen over en Række af de førende Slægter i Byen, var de fleste af Magistratens Medlemmer indbyrdes i Familie med hinanden, og mange af Deputeretkollegiets Medlemmer var beslegtet med Raadmænd og Borgmestre, thi, som det hedder i 1733, da Thomas Emken, en Svoger til Borgmester Roost, var blevet valgt til Raadmand: »Det er bekendt, at i Smaabyer og altsaa ogsaa her findes der et almindeligt Svogerskab, hvorfor det er meget vanskeligt at gennemføre den Slags Valg med Udelukkelse af besvogrede«. Iøvrigt siges det, at »vor« lybske Ret kun forhød, at Far og Søn sad sammen i Magistraten.⁵¹⁾

Af førende Patricierslægter fra det 17. Aarhundrede kan nævnes Fabricius (Schmidt), Andersen (Ambders), Preuss og de Behr. Disses Historie er flere Gange blevet indgaaende behandlet af Ludwig Andresen,⁵²⁾ og en Gennemgang af hans Materiale viser, hvorledes en meget stor Del af Magistratens Medlemmer tilhørte en lille Kreds af Patricierslægter, mellem hvilke der som Regel var stærkt Indgiftede. Ogsaa mange af Amtets Embedsmænd stammede fra eller var indgiftede i disse Familier.

I det 18. Aarhundrede er det nye Slægter som Richtsen, Tychsen, Carstensen, Schmidt og Langhein, der er kommet til Magten. De fleste af dem har levet i Tønder fra gammel Tid, men træder nu frem fra Ubemærketheden. Svogerskabet indenfor Overklassen er maaske næppe saa udpræget i dette som i det foregaaende Aarhundrede, men det er dog stadig en lille Kreds af førende Slægter,

som sidder inde med de fleste Poster i Raadet. At give et anskueligt Billede af Slægtskabet indenfor Patriariatet er meget vanskeligt, men for dog at bibringe et vist Indtryk heraf, er der udarbejdet en Stamtavle, der viser de vigtigere Slægters indbyrdes Forbindelser. Kun saadanne Folk er medtaget, som har beklædt offentlige Stillingen af nogen Betydning. Tavlen gør iøvrigt ikke Krav paa Fuldstændighed, da en saadan vilde forudsætte et altomfattende Kendskab til alle Byens Familier og deres Forgreninger i det 18. Aarhundrede.⁵³⁾

Naar Patriariatet i saa udpræget Grad var af tønderisk Oprindelse, skyldes det vel til en Del, at Tønder var en By i Stagnation. Erfaringen andre Steder fra viser, at i en By, hvor der finder en stærk Udvikling Sted, vil det ogsaa i høj Grad være nye Slægter, der kommer til Styret. De kommer med frisk Energi og ny Kapital. Tønder-Patriariatets stadig bevarede Dominans medførte, at der ikke gennem Indvandring blev tilført Byen Kapital fra Kongeriget eller fra Holsten og Tyskland, og de øverste sociale Lag fik ikke kulturelle Paavirkninger Sydfra. Af Afstamning var Købmændene danske, og Dansk har utvivlsomt været deres Modersmaal. Men da Dansk-Tysk i det 19. Aarhundrede blev et enten-eller, var Magistraten og den øvrige Overklasse ikke i Tvivl om, at de var tyske. Det synes en Meningsløshed, men havde man spurgt en af Datidens Storkøbmænd, vilde han næppe have tøvet med Svaret: Traditionen var tysk, Administrationssproget, Kirke- og Skolesproget havde igennem Aarhundreder været næsten udelukkende tysk, og var han en ærlig Mand, vilde han vel ogsaa svare, at tysk var man, naar man vilde regnes for noget. Tysk var Embedsmændenes Sprog og Kultur, og selvom den gode Borgermand nok talte Dansk med sin Kone og sine Kunder, saa var han dog ogsaa det tyske Sprog mægtig, ja, kunde vel kun skrive dette, og det var udelukkende i Byens lavere sociale Lag, at man ikke forstod dette Sprog. Men selvom man selvfølgelig maa anerkende den Vilje til Tyskhed, der fandtes hos Overklassen, saa maa man dog ogsaa fremhæve, at denne ikke bundede i Standens befolkningsmæssige Forbindelse med tyske Egne, men her som i de andre nordslesvigske Byer var en Følge af Udviklingen.

Betragter man Byen som Helhed, gør omtrent det samme sig gældende. Tønder var fra først af dansk, og der skete ikke i Tidens Løb nogen Ændring i dette Forhold, i befolkningsmæssig Hense-

ende var den paa den inderligste Maade knyttet til det gamle Moderland. Af alle dem, der er døde i Tiden 1785-1845 var kun 4,96 % født i Holsten og Tyskland, hertil maa lægges 5,0 % fra det tyske og frisiske Sønderjylland, ialt 9,96 % Tyskere, mens Resten var fra danske Omraader. Indvandningsprocenten fra de tysk-frisiske Egne er saa ringe, at flere af Kongerigets Byer kan opvise et større tysk Element, f. Eks. Helsingør, København, Fredericia, Vordingborg og Slagelse,⁵⁴⁾ og dog er disse Byer i Dag saa danske som nogen. I Virkeligheden var det tysk-frisiske Indslag i Tønders Befolkning ikke større, end at det under normale Forhold vilde være blevet opsugt og nationaliseret uden ringeste Vanskelighed. Nu kom det til at gaa anderledes, og Sindelaget i Tønder blev overvejende tysk. Men dette ændrer selvfølgelig intet ved den Kendsgerning, at før 1848 og saa langt tilbage, vi kan følge Udviklingen, var det fra det danske Sønderjylland og Nørrejylland, at Tønder hentede den overvejende Del af sine Befolkningsreserver.

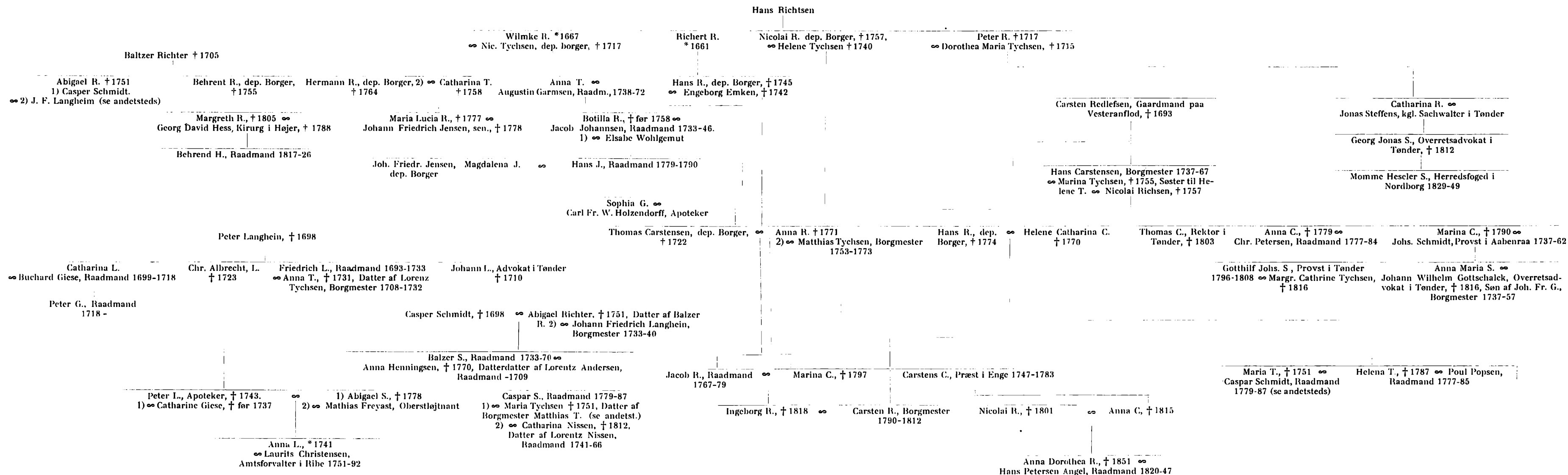
Med Afgørelsen i 1864 skete der en afgørende Ændring i den befolkningsmæssige Udvikling. Den aarhundredlange Tilknnytning til Moderlandet blev afbrudt. Betydningen heraf lader sig i Øjeblikket ikke udrede i Enkeltheder, men det fremgaar dog af det knappe Materiale, at det prøjsiske Herredomme medførte en Forøgelse af den tyske Indvandring. Allerede ved Folketællingen 1880 er Forskydningen mærkbar. Følgende Oversigt, hvor der sammenlignes med Tallene fra den sidste Folketælling i dansk Tid, giver et tydeligt Indtryk heraf:

Oversigt over Befolkningens Afstamning i 1860 og 1880.

Fødested	1880	1860
Tønder By	1637 = 45,1 %	1584 = 49,3 %
Tønder Amt (Kreds):	993 = 27,3 %	617 = 19,2 %
Det øvrige Slesvig og Holsten	716 = 19,7 %	687 = 21,4 %
Det øvrige Tyskland	137 = 3,8 %	76 = 2,4 %
Udenfor det tyske Rige (væsentligst Danmark)	154 = 4,2 %	250 = 7,8 %

Og i den følgende Tid blev Indvandringen sydfra uden Tvivl fortsat i stigende Grad. Der foreligger ingen særlig Opgørelse for Tønder, men i hele Nordslesvig var der i 1905 opimod 30.000 Personer, som var født Syd for den nuværende Grænse, hvilket svarer til omtrent en Femtedel af den daværende Befolkning. Man kan maaske sige,

Tavle, der viser det indbyrdes Slægtskab indenfor det tønderske Patriciat i det 18. Aarhundrede*

*) Ved Embedsmænd, Borgmestre og Raadmænd angives Funktionstiden, ved de øvrige Mænd Stilling og Dødsaar, ved Kvinder Dødsaret. Hvis dette ikke kendes oplyses evt. om Fødselsaaret.

at denne Udvikling var en naturlig Følge af Nordslesvigs Indlemmelse i Prøjsen, men paa den anden Side maa man ikke glemme, at Indvandringen sydfra var et Led i den tyske Politik overfor Danskerne, og at de indvandrede næsten alle maatte føles som et Fremmedelement i en Befolkning, der ikke blot var af dansk Rod, men som næsten udelukkende havde Dansk som Modersmaal. Der kan ikke være Tvivl om, at Sønderjylland i Aarene før den første Verdenskrig har været truet af »Überfremdung«.

Med 1920 ændredes denne Udvikling med et Slag. Mange tysk-sindede — især indvandrede — forlod Nordslesvig, og samtidig fandt der en betydelig Indvandring Sted nordfra, ligesom mange Sønderjyder søgte nordpaa. Denne Befolkningsudveksling er naturligvis ikke et særligt sønderjysk Fænomen, men den er herved af meget større Betydning end i det øvrige Land. Genforeningen er jo ikke kun en statsretslig Handling, men ogsaa en langvarig Proces, og for at denne kan fuldbyrdes paa tilfredsstillende Vis, er det nødvendigt, at Sønderjylland ikke indtager en isoleret Stilling i befolkningsmæssig Henseende, men at der mellem Nordslesvig og det øvrige Land finder et stadigt Befolkningskredsløb Sted. Og heldigvis er Udviklingen gaaet i den rigtige Retning. I 1939 var der i hele Landsdelen 28 915 Personer, der var født nordfor Kongeaen, mens 22.057 Sønderjyder havde taget Bopæl udenfor Sønderjylland.

En tilsvarende Udvikling har selvfølgelig ogsaa fundet Sted i Tønder. Desværre gør den danske Statistik det umuligt at oplyse om Forholdene i Tønder By alene, idet der kun foreligger Oplysninger om alle Byerne i Tønder Amt under et, altsaa foruden Tønder ogsaa Højer og Løgumkloster. Men de følgende Tal, hvor der er set bort fra de faa Tilfælde, hvor Fødestedet ikke er angivet, vil dog give et Indtryk af Udviklingen.⁵⁵⁾

Oversigt over Kobstadbefolkningens Afstamning i Tønder Amt.

Fødested	1921	1940
Byerne i Tønder Amt	2934	3324
Landdistrikterne	640	1983
Øvrige Nordslesvig	556	1013
Øvrige Danmark	620	1424
Sydslesvig	901	318
Øvrige Tyskland	790	719
Rusland, Polen, Østrig	25	21
Øvrige Udland	?	45

Tallene viser, at Indvandringen fra de overvejende dansksindede Landsogne i Nordslesvig er steget stærkt, hvilket er en naturlig Følge af Grænsedragningen, der har spærret for Tilgangen fra de sydslesvigske Omraader, hvor Befolkningen væsentligst er tysk-sindet. Men de fortæller ogsaa om en betydelig Tilvandring nordfra, Og at Forholdet ikke er ensidigt, fremgaar af, at der i 1939 levede 1291 Mennesker nordfor Kongeaaen, som var født i Byerne i Tønder Amt (for Amtets Landdistrikter var Udvandringstallet 4896, betydeligt mere end de 2820, der var kommet nordfra).

Tallene lover godt for Fremtiden, og Troen paa denne styrkes af den politiske Udvikling i Aarene efter 1920. Ogsaa Forholdet mellem kirkelig Handlinger, udført paa Dansk og paa Tysk, viser, at Tønders Danskhed er i stærk Vækst: I 1920 døbttes 76 % af Børnene paa Tysk, 94 % viedes og 100 % konfirmeredes og begravedes paa dette Sprog. I Aarene 1935-43 var Tallene 34 % for døbte, 37 % for konfirmerede, 31 % for viede (i 1943 kun 21 %) og 56 % for døde.⁵⁰⁾

Tønder var fra de ældste Tider en dansk By, og ned igennem Aarhundrederne havde den i befolkningsmæssig Henseende en stærk Tilknnytning til Kongeriget, hvorfra en meget stor Del af de Indvandrede kom, ligesom adskillige af de unge fra Tønder søgte hertil. Indvandringen fra Tyskland var i Forhold til Tilstrømningen nordfra meget mindre. Sønderjyllands Afstaaelse i 1864 ændrede dette, der skete et Brud i den aarhundredgamle Udvikling, og snart var de tyskfødte Indvandrere i Overvægt. Men da Byen i 1920 vendte tilbage til Moderlandet, optages den ældgamle Forbindelse nordpaa.

NOTER:

Befolkningsforholdene har tidligere været Genstand for indgaaende Behandling af Ludwig Andresen i hans omfattende Værk: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869 (1939). Den foregaaende Skildring har selvfølgelig i nogen Grad kunnet bygge paa det omfattende Materiale, som Andresen har fremlagt i denne Bog. Paa mange Omraader er der dog foretaget nye og ret indgaaende Undersøgelser, ikke mindst hvad angaar Spørgsmaalet om Befolkningens nationale Afstamning i nyere Tid.

Det vilde være naturligt i en Fremstilling som denne at pointere, at Tønder ikke var et Unikum i det store Univers, men at den paa mange Omraader fulgte den samme Udviklingslinie som andre danske eller sonderjyske Byer, og til Belysning heraf meddele en Del af det omfattende Sammenligningsmateriale, som foreligger. Naar dette næsten ikke er sket, skyldes det dels, at den knapt tilmaalte

Plads ikke tillader dette, dels at det paatænkes at give en samlet Skildring af Befolkningsforholdene i Nordslevig, hvor alle saadanne Problemer vil blive behandlet i deres fulde Sammenhæng.

Fremstillingen er i høj Grad bygget paa det omfattende Folketællingsmateriale. Selve Folketællingerne findes dels i Tønder Byarkiv (originale Folketællinger 1769-1860, Tabeller 1769-1880, Fag 229), dels i Rigsarkivet. Endvidere er de mange Publikationer vedr. Folketællingerne og Befolkningsforholdene (især i Statistisk Tabelværk) selvfølgelig benyttet i vid Maalestok. Kilderne for Oplysningerne om Fødsels- og Dodstal er for den nyere Tids vedkommende de trykte Oplysninger (Befolkningens Bevægelser i Statistiske Meddelelser), mens Tallene vedr. ældre Tids Forhold har maattet uddrages af selve Kirkebøgerne.

FORKORTELSER:

- B.- u. E. = Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869.
 La. = Landsarkivet i Aabenraa.
 Ra. = Rigsarkivet.
 T. B. = Tønder Byarkiv (dels i Tønder, dels i Landsarkivet).

1) Tønder gennem Tiderne I, jvnfr. ogsaa mine Bemærkninger i Sdj. Aarbøger 1940. 298 ff. 2) Otto Scheel i Der Schleswig-Holsteiner 1943, 132 ff. 3) Se f. Eks. B.- u. E. 155-58. 4) Sdj. Stednavne III 1 ff. Jfr. det efterfølgende Afsnit i Tønder gennem Tiderne. 5) B.- u. E. 158. Flere af de Navne, som Andresen anfører som tyske, er tvivlsomme. Man kan selvfølgelig i en paa Tysk affattet Optegnelse intet slutte med Hensyn til et Navn som »Johannes Smyd« eller »Johannes Schroder«; »Jo Blek« kan naturligvis ogsaa være dansk. 6) B.- u. E. 160-62. 7) Tønder Præstearkiv: C. d. I. Stolestaderegister, Gave- og Legatbog 1591-1695 (La.). 8) Die Sippe der Nordmark 5/6 (1941-42) 35 ff. 9) Emil Washinski i Zeitschrift 1941. 47 ff. 10) T. B.: Fag 506. Beregningen af Antallet af Børnene til og med 12 Aar er sket paa Grundlag af Forholdet i 1803.

11) T. B.: Fag 506; Rentekammeret. Tyske Sekretariat. Taksationer til Ekstraskatter for 1714-16, 1718-21 Tønder By og Amt (Ra.). 12) Tønder gennem Tiderne 88 og B.- u. E. 253. 13) Langebeks Samlinger VIII. Hertugdømmerne (Ra.) 14) Selve Folketællingslisterne er som Regel gaaet tabt. Tønder udgør dog en Undtagelse (T.B.: Fag 229), men desværre er Listerne af ret ringe Værdi, idet de næsten aldrig oplyser om Stilling. 15) Se f. Eks. for Sveriges Vedkommende Eli Heckscher i Festskrift til Harald Vestergaard 129. 16) T. B.: Fag 506. 17) Nogle af Tallene i 1803 og 1880 er fundet ved Beregning. I 1880 mangler iøvrigt 9 Personer, ved hvilke der ingen Aldersangivelse findes. 18) B.- u. E. 8 ff. 19) Sdj. Aarbøger 1940. 300 ff. 20) B.- u. E. 8 ff.

21) B.- u. E. 9. 22) T. B.: Acta Tunderensia I 307 (La.). 23) Tønder gennem Tiderne 150. 24) T. B.: Bilag til »Bürger Protocoll der Stadt Tondern« 1841-69 (La.); se f. Eks. Borgerbrev af 1813 for Skipper Ketel Olufs og 1833 for Skipper Peter Nickels Peters. 25) T. B.: Fag 553: Die unzünftigen Handwerker 1840. Provincialregeringen: Afd. 49, Nr. 42 (Ra.) 26) T. B.: Fag 138: Notizen von der Bezahlung für das Bürgerrecht. 27) T. B.: Fag 138: Verzeichnis der Bürger welche seit den 1. Jan. das Bürgerrecht erworben . . . ; Fag 553: Die unzünftigen

Handwerker 1840. 28) T. B.: Von auswärtigen zwecks Gewinnung des Bürgerrechts vorgelegte Ausweise 1765-1817 (La.). 29) T. B.: Fag 137: Rescripte, Briefe etc. 1639-1726 (Schackenborg); Fag 158: Relationsprotokolle 1740-57 (Sonderskov); B. n. E. 16 f (Stovgaard, Engelsholm m.fl.). 30) Tyske Kancelli. 1. A. Tonder By. Publica 1731-1839 (Ra.); T. B.: Bürgerrecht betr. 1840-52 (La.); Chronologische Sammlung.

31) B. - u. E. 82; Tonder gennem Tiderne 324. 32) A XVIII. Nr. 1912 (Ra.) 33) Oplysningerne om Borgmestre, Raadmænd og deputerede er bygget paa meget omfattende Undersøgelser og et meget udstrakt Kildemateriale, bl. a. Kirkebøgerne, jvnfr. ogsaa Tonder gennem Tiderne 96. 34) T. B.: Fag 470 og 506; Rentekammeret. Tyske Sekretariat: Taksationer til Ekstraskatter for 1714-16, 1718-21 . . . Tonder By og Amt; Ekstraskattekommissionen i Slesvig 1743-44: Indsendte Mandtalslister med forelobige Skatteansættelser. Tonder Amt m. m.; Krigsskattekommissionen i Hertugdømmerne 1789; Mandtals- og Skatteprotokoller. Tonder Amt (Ra.). Ang. en Skattemæssig Liste fra 1710 jvnfr. Tonder gennem Tiderne 113. Antallet af Købmænd, Gæstgivere og Bryggere er her noget større end i 1719. 35) T. B. Fag 158: Relationsprotokolle 1727-37, Side 423-29; Kommercekollegiet; Ekstraktprotokol. Litra A. Journal (1736-37) Side 240-49. 36) Folketællingens Tal for Landsognet findes i: Rentekammeret. Tyske Sekretariat: 1769 Akter vedr. Folketællingen (Ra.), dels under Solvig og Kogsbøl Kommuner, dels under Abild Sogn. 37) Kommercekollegiet: Nr. 658: Designationer over Personer, som have forladt Hertugdømmerne 1753 (Ra.). 38) Borgerskabsprotokollerne i Kobenhavns Stadsarkiv. 39) I Landsarkivet i Viborg. 40) Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I.

41) Borger(skabs)protokollerne i Aabenraa og Sønderborg Byarkiver (La.). 42) De to første Tabellers Sluttal stemmer ikke helt med Summen af Kolonnens enkelte Tal, hvilket skyldes, at nogle Personer, ved hvem der manglede Aldersangivelse, er medregnet ved Sammentællingen. I de specificerede, tidsmæssigt inddelte Tabeller er de ubenævnte ikke medtaget ved Procentudregningen, idet man der ved undgaar, at det svingende Tal af ubenævnte faar Indflydelse paa den procentvise Fordeling paa de enkelte Rubrikker. I Tabel 3 er Oplysningerne ang. de nye Borgere og Folketællingerne hentet fra B. - u. E. 43) Disse Tal er hentet fra Claus Eskildsen: Den sonderjydske Befolknings Slægtsforbindelser 66, der bygger paa Oplysningerne i B. - u. E. 44) Her citeret efter Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900 I 23. 45) Zeitschrift VIII 150-58, Personalhistorisk Tidsskrift 7. R. VI 1-26, B. - u. E. 136 f, og forskellige spredte Oplysninger i det middelalderlige Kildemateriale. 46) Disse Bemærkninger bygger paa Undersøgelser vedr. en Række af de betydeligere Embedsmænds Forhold. 47) Det følgende Afsnit er udarbejdet paa Grundlag af Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I-III 48) Oplysningerne er hentet fra T. B.: Fag 219: Den rectorem scholæ betr. 1618-1835; Fag 201: Den Kantor betr. 1639-1840; Kirkebøgerne og Tyske Kancelli: Dänische Sprache IV (Ra.) samt B. - u. E. 129 ff. 49) Oplysningerne om Borgmestre, Raadmænd og Deputerede er bygget paa et meget omfattende Materiale. Den vigtigste Kilde er Kirkebøgerne, men iøvrigt er bl. a. ogsaa benyttet: A. XVIII. 1912 og 1913 samt Patenten (Ra.); Personalhistorisk Tidsskrift 6. R. I; forskellige Matrikler og spredt personalhistorisk Litteratur; enkelte Oplysninger stammer fra B. - u. E. (især Borgerskabslisterne). 50) C. VI. I. 419 (La.); se nærmere Tonder gennem Tiderne 97, 134 f.

51) T. B.: Fag 158: Relationsprotokolle 1727-37, Side 281. 52) Geschichte der Stadt Tondern I 271 ff.; Zeitschrift XXXVII 375 ff. og Die Familie Preuss und ihre Zeit (Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliche 1910-11, optrykt i Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern). 53) Oplysningerne stammer væsentligst fra Kirkebøgerne og fra Skildringer af Slægterne Richtsen og Langhein i Sippe der Nordmark 5/6, Slægten Carstensen i Familiengeschichtliche Mitteilungen aus Nordschleswig III-IV og Slægten Richter i Patriarische Slægter II. 54) Se de Sammenligningstal, som jeg har meddelt i Historisk Tidsskrift 10. R. V 545. 55) Tallene fra 1940 er taget fra Statistisk Departements Arbejdstabeller, som jeg ved Departementets Velvilje har faaet Lov at benytte. 56) Hejmdal 22. Jan. 1944, jvnfr. Tonder gennem Tiderne 355-56.

FOLKESPROGET I TØNDER GENNEM TIDERNE

AF
ANDERS BJERRUM

I.

OM Sproget i Tønder By i de første Aarhundreder efter dens Grundlæggelse ved vi intet sikkert. Der findes ingen direkte Oplysninger derom, og de ældste skriftlige Dokumenter er affattede i et Sprog, som vi med Vished tør sige ikke har været Folkesprog, nemlig Latin. Men man kan udtale begrundede Formodninger ud fra saadanne indirekte Vidnesbyrd som Byens Beliggenhed, Person- og Stednavne, senere Tiders Forhold og andre mere eller mindre usikre Holdepunkter. Saadanne Formodninger er ogsaa fremsat. Men de er saare forskellige, skønt de i Reglen er formulerede, som om de var sikre Sandheder.

Danske Forfattere gaar i Reglen ud fra, at Folkesproget i de ældste Tider har været *Dansk*, dels paa Grund af, at Dansk i *nyere Tid* altid nævnes som det almindeligste Talesprog i Tønder, dels paa Grund af, at Byen til alle Sider er omgivet af danske Landsbyer. En af disse er Møgeltønder, hvis Navn betyder »Store-Tønder« i Modsætning til Købstaden, som i ældre Kilder kaldes Litlætunder og Lutken Tundern, altsaa »Lille-Tønder«. Det er unægtelig en nærliggende Tanke, at Lille-Tønder er opstaaet af Møgeltønder paa samme Maade som Haderslev af Landsbyen Gammel-Haderslev og Aabenraa (oprindelig Opnør-Aa) af Landsbyen Gammel-Opnør. Ogsaa den tyske Forfatter August Sach mener, at Tønder oprindelig er en dansk eller, som han med en misvisende Sprogbrug udtrykker sig, en jysk By¹⁾.

Ældre tyske Forfattere, blandt andre Tønder Bys Historiker C. E. Carstens, mener, at Byens Sprog oprindelig var *Frisisk*²⁾. Carstens bygger formodentlig paa en Oplysning fra det 17. Aarhundrede om, at Tønder regnes med til Nordfrisland, skønt der tales mere Dansk end Frisisk i Byen³⁾, og paa nogle ganske usikre Udtalelser fra det 18. Aarhundrede, der gaar ud paa, at man »lidligere« har talt Frisisk i Tønder⁴⁾. Men disse Oplysninger kan jo ikke bevise, at de ældste Indbyggeres Folkesprog var Frisisk,

og allerede Aug. Sach indsaa, at Stednavnene taler imod en saadan Antagelse. Derimod kan de gamle Topografers Udsagn udmærket forliges med den nærliggende Tanke, at de frisisktalende er Tilflyttere fra Marskegnene mod Syd.

Endelig har for nylig den bedste Kender af Tønder Bys Historie, Dr. Ludwig Andresen, fremsat den Formodning, at Byens ældste Indbyggere har talt *b a a d e T y s k* og *D a n s k*^{b)}. For at gøre dette troligt antager han, at den Udvidelse og Omregulering af Byen, som er omtalt i nærværende Værk S. 39 ff., skyldes en lybsk Kolonisation efter Slaget ved Bornhoved (1227); ved denne Hypotese vil han forklare den i og for sig paafaldende Kendsgerning, at Tønder ikke valgte sig Slesvig Stadsret som Forbillede. saadan som Flensborg gjorde det lidt senere, men i Stedet overtog den fremmede By Lybæks Stadsret i uændret Form. Men for det første er der, som omtalt S. 45, intet mærkeligt i, at Hertug Abel, der støttede sig paa sin holstenske Slægt og paa den fremadstræbende og mægtige By Lybæk, gav Tønder lybsk Ret, og for det andet er det ganske overflødigt at antage, at Hertugens Udvidelse af Byen stod i Forbindelse med en tysk Kolonisation.

Derimod har Ludwig Andresen utvivlsomt Ret, naar han i det følgende hævder, at den lybske Stadsret var med til at knytte de Traade, der i de følgende Aarhundreder bandt Tønder sammen med den tysksprogede Del af Hertugdømmerne; i Tvivlstilfælde maatte man fra Tønder appellere til Raadet i Lybæk og til den holstenske »Vierstädtengericht«. Men den lybske Stadsret gør det ikke nødvendigt at forkaste den simpleste og mest nærliggende Formodning om Byens Grundlæggelse og oprindelige Folkesprog: at dens første Beboere var Danske.

Vi skal nu undersøge, om en Betragtning af Tønder Bys ældste *P e r s o n n a v n e* og *S t e d n a v n e* lader sig forene med denne Formodning.

Mindst Oplysning om de gamle Tøndringers Omgangssprog kan vi vente os af deres egne Navne. Personnavnene hører til den aller mest ustabile Del af et Sprogs Ordforraad; de laanes i stor Udstrækning fra eet Sprog til et andet. Derfor kan man ikke drage sikre Slutninger fra en Mands Navn til hans eller hans Forældres Talesprog; fx bærer de allerfleste Danske nu Personnavne af fremmed Oprindelse, og dog taler de Dansk.

Hertil kommer, at der fra Tønder kun kendes ganske faa Per-

sonnavne fra Middelalderens første Del, fra Tiden før 1450 kun 24 Navne⁶). Af disse maa 9 udskydes som tvivlsomme, enten fordi de baade kan være nedertyske (henholdsvis frisiske) og danske (Petrus Fisker, Jo.⁷) Blek, Petrus Bron, Johannes Smyd), eller fordi Fornavn og Efternavn peger i hver sin Retning (Boyk Niclesson har nedertysk Fornavn og dansk Efternavn, Boo Lythyk har omvendt dansk Fornavn og nedertysk Efternavn; Nis, Eryk og Johannes Culige synes at have et nedertysk Efternavn, men Fornavnene er snarere danske end nedertyske). Af de tiloversblevne 15 Navne er de 2 afgjort nedertyske, nemlig H e n n i k F o g h e l k i n (d. v. s. »lille Fugl«) og J o h a n n e s S c r o d e r (d. v. s. »Skredder«), og eet sandsynligvis frisisk, nemlig G u n n o F r i i s; F e d d i r S u t o r er enten nedertysk eller frisisk. Af de øvrige 11 Navne er følgende 9 afgjort danske: T u k y N i c l e s s o n, T o c h y W u g h e n s s o n, P e t r u s O l y f s o n, L a s s e J e n s s o n, P e t r u s I v a r s s e n, B o⁸) S u t o r (Tilnavnet er oversat til Latin og betyder »Skomager«), B o e t i u s B a k e r, N i c h o l a u s H u m b l e h a v e, J o. N i c l e s s o n. Af de resterende 2 Navne bestaar O l u f N a n e n s o n af et dansk Fornavn og et Efternavn dannet paa dansk Maner af et oprindelig frisisk Navn Nanne, der allerede dengang var ret almindeligt i Danmark; og endelig er B e g e N i c h e l s s o n sammensat af et oprindelig nedertysk Fornavn (Beke) i danske Lydform (med g for k) og et dansk Efternavn. — Disse Navne kan der som sagt ikke bygges sikre Slutninger paa. Vi har ingen Vished for, at Johannes Scroders Modersmaal var Nedertysk og Toke Vognssøns Dansk. Desuden er Navnene alt for faa og alt for tilfældige. Vi kan kun sige, at disse 2—3 nedertyske, 1—2 frisiske og 11 danske Personnavne bedst lader sig forene med den Formodning, at Navneskikken i Tønder i Middelalderens første Del overvejende har været dansk. Men dette er paa den anden Side tilstrækkeligt til at hævde, at Personnavnene ikke gør Hypotesen om den lybske Kolonisation sandsynlig.

Et bedre Holdepunkt giver S t e d n a v n e n e, det vil her især sige G a d e n a v n e n e og M a r k n a v n e n e. I Modsætning til Personnavnene maa disse Navne have været betydningsbærende, da de blev dannet: de maa være blevet til, ikke ved et vilkaarligt Valg, men ved en uvilkaarlig Orddannelse, de er opstaaet af Sprogets almindelige Ordforraad og har lidt efter lidt fæstnet sig som sædvanemæssige Benævnelser. Derfor kan man trygt paastaa, at

det Sprog, af hvis Ordforraad de er sammensat, har været Befolkningens Modersmaal paa den Tid, da Navnene blev til.

Selve Bynavnet Tønder giver os ingen sikker Oplysning. Oprindeligt er Tønder ikke Købstadens, men Landsbyen Møgeltønders Navn. Købstaden kaldes i de gamle Kilder Littætunder. Dette Navn er sammensat med det danske Tillægsord *littæ* »lille«, ligesom Mykæltunder indeholder gammeldansk *mykælt* »stor«. Men heraf kan vi ikke slutte, at Byens Borgere har talt Dansk, da Byen blev til. Sprogmanden P. K. Thorsen har udtalt en af de Sandheder, der synes os selvfølgelig, naar de først er sagt: En By's Navn er ikke dannet af Byens egne Beboere, men af Naboerne. Derfor maa vi vende os til de Navne, som maa antages at være givet af Byens egne Borgere, nemlig Gadenavnene og Marknavnene.

Disse Navne er imidlertid vanskelige at have med at gøre, fordi de Jordebøger og Regnskaber, hvori de findes optegnede, alle er affattede paa Tysk, medens den moderne Udtale er optegnet efter dansktalende Tøndringer. I de fleste Tilfælde afviger de tyske Skriveformer og de danske Udtaleformer saa stærkt fra hinanden, at der maa være sket en Oversættelse, enten fra Dansk til Tysk i de skrevne Kilder, eller fra Tysk til Dansk i Udtalen. I en Skattemåling fra 1721 staar der Hinder den Ställen og Mühlenweg, men Udtalen er nu *wag w Ställ* og *w Mollwaj*. Hvordan kan vi vide, om saadanne Navne er oprindeligt danske eller tyske?

Fra andre sønderjyske Egne kender vi udmærket den Foreteelse, at Gade- og Marknavne oversættes helt eller delvis. Men det har vist sig, at saadanne Oversættelser ikke altid finder Sted, men kun i visse begrænsede Tilfælde: et Navns Efterled oversættes kun hvis det opfylder følgende to Betingelser: 1. at dets Betydning er velkendt, 2. at det kan oversættes ved et Ord af samme Betydning. Og noget lignende gælder Forleddet. Vi skal nævne nogle Exempler fra Haderslev Købstad, hvor Oversættelserne tydeligvis er sket fra Dansk til Tysk: Det danske Ord *Naf* er ikke oversat, formodentlig fordi Skriverne ikke kendte dets Betydning; de danske Ord *Toft* og *Kær* er heller ikke oversat, øjensynlig fordi der ikke findes noget tysk Ord med nøjagtig samme Betydning; derfor hedder det fx *Goskier* i en tysk Kilde fra 1564. Derimod oversættes Forled som *Sønder-*, *Nørre-*, *Øster-*, *Vester-*, *Høj-*, *Lav-*, *Præst-*, *Slot-*, og Efterled som *-bro*, *-gade*, *-mark*: i en dansk Kilde fra 1635 hedder det *Sønderbro*, i en højtysk fra 1745 *Süder Brücke*:

i en dansk Kilde fra 1517 hedder det i slotte gade, i en nedertysk fra samme Aar in der Slotstrate, og i en højtyisk fra 1679 baade in der Schloßgaßen og in der Schloßstraßen.

Vender vi os nu til de gamle Gadenavne i Tønder, ser vi snart, at de alle hører til dem, der oversættes; fx nævnes i nedertyske Kilder fra 1543 by der Lutken bruggen, fra 1607 Suderbrugge, Suderport, Westerbrugge og fra 1670 Wester-Straeße og Oester-Straeß⁹⁾. Saadanne Navne siger os intet som helst om Folkesproget i Tønder; de kan være givet af en dansktalende Befolkning, men Beviset for, at de er det, maa søges andetsteds.

Ved Marknavnene stiller Sagen sig noget gunstigere. Vi holder os i det følgende til de Navne, der nævnes før 1600. Og vi ser bort fra de Jorder, som i Slutningen af Middelalderen eller senere er lagt ind under Købstaden; danske Navne paa disse Jorder kan jo stamme fra Tiden før Indlemmelsen og altsaa være givet af Nabolandsbyernes Bønder. Tilbage bliver 29 Navne. Af disse maa udskydes 10, som dels er tvivlsomme, dels kan være baade danske og nedertyske; de opføres her i den nedertyske Skriveform fra det 16. Aarhundrede:¹⁰⁾ Abelwatt, Bremeßholm, Kniep, Langschiffte, Lusborch, Madenschift, Ockholm, Schmedefenne (udtalt *Smajfænn*), Swinhholm, Swinwatt; Ord som Fenne, Holm, Made, Skifte (Schift) og Vad (Watt) findes baade i Dansk og i Nedertysk. Desuden hører 6 Navne til den Type, som kan oversættes: Hoge feld, Osterwisch, Niefeld (ogsaa skrevet Niemark), de 6 Sweed, de 7 Sweed, de 9 Sweed; disse Navne kan være Oversættelser af almindelige og let forstaaelige danske Marknavne: Højmark, Østereng, Nymark, Sexskaar, Syvskaar, Niskaar, men behøver ikke at være det; de to førstnævnte findes ikke i dansk Udtaleform, de fire sidstnævnte hedder *Nymark*, *Sajsskar*, *Syvskar* og *Niskør*.

De resterende 13 Navne kan ikke være Oversættelser. Af dem er 11 danske. 5 har Efterled, som kun kan være danske, medens Forleddene kunde være baade danske og tyske: A s c h e s o d d (Efterleddet er dansk Od, Forleddet maaske det gammeldanske Mandsnavn Asgut, som ikke er sjældent i Sønderjylland i Middelalderen). B a r t e l s k j e r (Efterleddet dansk Kjær, Forleddet Mandsnavnet Bertel i nedertysk Form), L a n g e n g, P r e s t e r t o f t (udtalt *æ Præsttawt*; Efterleddet er dansk Toft), S t a k s t o f t (Efterleddet dansk Toft, Forleddet uvist). 5 Navne har omvendt

Forled, som kun kan være danske, medens Efterleddene (Fenne, Hem, Holm) kunde være baade danske, nedertyske og frisiske: *E x h o l m* (det danske Ejefald af Trænavnet *Eg*; et tysk *Ekholm* vilde oversættes til *Egholm*, ikke til *Egsholm*), *J e g g e H o l m* (Trænavnet *Eg* i en Form, der findes i mange sønderjyske Marknavne), *H o r b f e n n e n* (det danske Dyrenavn *Hors*, der betyder »Hest« eller »Hoppe«), *O w b h e m* (Dyrenavnet *Okse* i den almindelige danske Folkemaalsudtale), *S p a n g h o l m* (af dansk *Spang*, der betyder »Gangbræt over et Vandløb«). I 1 Navn kan baade Forled og Efterled kun være danske, nemlig i *S t u p k a r r* (udtalt *Stobkjer*: Forleddet er dansk *Stub*, hvilket passer med, at der i *Stubkær* er fundet store Træstubbe; Efterleddet er dansk *Kjer* i nedertysk Lydform). Af de øvrige 2 Navne har del ene dansk Efterled og nedertysk Forled, nemlig *d e s h i l l i g e n C r u t z e s T o f t*, og det andet baade nedertysk Forled og nedertysk Efterled, nemlig *d e s h i l l i g e n C r u t z e s W i s c h* (udtalt *Klawwerswisk*: det nedertyske Ord *Krüz* betyder *Kors*, men bruges ogsaa om Kortfarven *Klør*, som paa Tønderdansk hedder *Klawwer*; den danske Udtale er allsaa en forkert Oversættelse fra Nedertysk. Baade *des hilligen Crutzes Toft* og *des hilligen Crutzes Wisch* var Kirkejord, der lejedes ud mod en Afgift til Nicolai-kirken; deraf kan man slutte, at de før Reformationen har hørt til Helligkors-Altret i denne Kirke).

I de ældste Jordebøger og Regnskaber nævnes der allsaa 11 Marknavne, som m a a være danske, 16, som k a n være danske, 1, som m a a være nedertysk, og 1, som er sammensat af et nedertysk Forled og et dansk Efterled. Hvorledes skal nu dette forklares?

Ved en nærmere Betragtning tilbyder der sig en tilfredsstillende Forklaring paa, at de to sidstnævnte Navne udskiller sig fra de øvrige. Disse Navne indtager nemlig en Særstilling ved, at Forleddet betegner et kirkeligt Begreb, nemlig det hellige *Kors*. Men i den Del af Sønderjylland, som ved Reformationen fik tysk Kirkesprog, udtrykkes kun de aller almindeligste kirkelige Begreber ved fælles-danske Ord som *Kirke*, *Præst*, *Degn*; de øvrige udtrykkes ved tyske Ord som *Abendmal*, *Gebot*, *Segen*, *Vaterunser*, *Heiliggeist*, ogsaa af den dansktalende Befolkning. Til den Del af Sønderjylland, hvis danske Folkesprog anvender saadanne tyske *Laaneord*, hører Tønder. Det var allsaa ikke muligt for en Tøndring at udtrykke med danske Ord, hvad Kirkens Regnskabsfører havde skrevet paa

Tysk: at Engen og Toften horte (eller havde hort) til Helligkors-Altret. Derfor maatte disse Navne blive tyske eller halvtyske, selv om Folkesproget var dansk. — Der findes derimod ingen Mulighed for en Forklaring, som kunde forene de 11 ubestridelig danske Marknavne med den Antagelse, at Folkesproget var tysk.

Ludwig Andresen, der ikke benægter, at en væsentlig Del af Marknavnene er danske, forsøger ganske vist at antyde en saadan Forklaring: En Del af Marknavnene er ældre end Tønder By og altsaa givet af de omliggende Landsbyers danske Beboere. Men han forsøger ikke at bevise denne Hypotese, skont den er ganske urimelig. Den naturligeste Tanke er dog den, at de Jorder, en By har brugt gennem Aarhundreder, har faaet Navne af Byens Befolkning, at Navnene afspejler de Forbindelser, der gennem Tiderne har bestaaet mellem Byens Befolkning og dens Jord. Vi ved, at Tøndringerne havde Pløjeland i Langager og Tværager, at de havde Græsgange i Maderne og bjærgede Hø i Sexskaar, Syvskaar og Niskaar (Skaar betyder »et Lehugs Bredd«), og at deres Svin havde gaaet løse i Svinvad og Svinholm (i 1569 blev det forbudt at drive Svinene derhen); det vilde dog være urimeligt at benægte, at disse Arealers Benyttelse maa have givet Anledning til deres Navne. Selv om Byens Borgere i 1542 havde deres Kodrift i Horsfenerne, kan vi rolig gaa ud fra, at de tidligere havde græsset Hornkvæg i Owshem og Hestene i Horsfenerne. Og endelig maa Stakstoft og Præstetoft, der ligger nær ved Byen, have været Toftejord uden for Fællesskabet, og ogsaa de maa nødvendigvis have faaet deres Navne af Byens Befolkning.

Undersøgelsen af Tønder Bys ældste Marknavne, som er nedskrevet i Tiden mellem 1533 og 1594, har altsaa givet følgende Resultat: 1. Navnene er opstaaet i en dansktalende Befolkning. 2. Denne Befolkning boede i Tønder. Den nødvendige Følgeslutning maa blive den, at Tøndringernes Modersmaal var Dansk, da disse Navne blev til.

II.

Men Dansk var kun Talesprog i Tønder. Skriftsproget var i Middelalderens første Del udelukkende Latin, og da Latinens Eneherredømme omkring 1400 var brudt, blev det Nedertysk. Den latinske Stadsret blev i 16. Aarhundrede oversat til Nedertysk. Til et Stykke ind i det 17. Aarhundrede førtes Rets-

protollerne paa Nedertysk, og ogsaa alle Regnskaber, Kontrakter og lignende blev skrevet paa Nedertysk. De første danske Dokumenter i Tønder stammer fra Tiden efter Trearskrigens Slutning. Spørgsmaalet er nu, om vi af det nedertyske Skriftsprog Eneherredømme kan slutte, at Beboerne kunde forstaa og tale Nedertysk i Tiden mellem ca. 1400 og ca. 1670.

C. F. Allen besvarede dette Spørgsmaal med Nej¹¹⁾, og mange har efter ham hævdet den samme Mening. Om Sproget i Tønder har Claus Eskildsen udtrykt sig paa følgende Maade: »Borgerne kom sammen hvert Aar for at høre Byens Retsregler oplæst paa Plat-tysk. De fleste forstod vel lige saa meget af det, som deres Forfædre af en latinsk Messe«¹²⁾.

Dette Standpunkt lader sig ikke opretholde. I de senere Aar er der, navnlig af de to dygtige Byhistorikere Ludw. Andresen og Th. Achelis, fremdraget tungtvejende Beviser for den Paastand, at Evnen til' at forstaa og tale det nedertyske Sprog var meget udbredt i de nordslesvigske Købstæder i 16. og 17. Aarhundrede¹³⁾.

For det første gjorde Tøndringerne Modstand imod, at Højtysk afløste Nedertysk som Kirkesprog. Præsten Richard Bennichius begyndte omkring 1630 at prædike paa Højtysk; men Borgmesteren og Raadet bad ham om at benytte »die Sechsische Sprache« (d. v. s. Nedertysk), som var mere forstaaeligt for »denne enfoldige Menighed«, for at Menigheden »med Udbytte kunde høre og forstaa det guddommelige Ords Prædiken«. Præsten fulgte Henstillingen, og først i 1652, altsaa forholdsvis sent, skete Overgangen til højtysk Kirkesprog. Den Omstændighed, at Menigheden bedre forstod Nedertysk end Højtysk, behøver ganske vist ikke i sig selv at betyde, at Forstaaelsen var særlig sikker eller dybtgaaende; men den viser i al Fald, at det 17. Aarhundredes Tøndringer forstod den nedertyske Gudstjeneste bedre, end deres Forfædre havde forstaaet den latinske.

For det andet er 3 Marknavne nedertyske. De to ældste er allerede omtalt i det foregaaende, nemlig des hilligen Crutzes Toft og des hilligen Crutzes Wisch; i disse to Navne kunde det tyske Forled forklares ud fra dets kirkelige Betydningsindhold. Men ved det tredie nedertyske Marknavn, der er yngre, staaer denne Forklaring ikke til, nemlig ved *Bleekswisch* (udtalt *Blæysvisch*: det nedertyske Efterled er altsaa ikke oversat); det er Navn paa en af Købstadens Blegepladser og nævnes første Gang 1693; to

ældre Blegepladser har danske Navne (*Synnerbleeg* og *Josterbleeg*). Ludvig Andresen nævner en lang Række andre Marknavne for at bevise, at »den tyske Befolkningsdel« har lige saa stor Andel i Navngivningen som den danske; men alle disse Navne kan lige saa godt være danske som tyske. Det overvældende Flertal af samtlige Marknavne, saavel yngre som ældre, er altsaa dansk. Men de tre tyske er et uimodsigeligt Vidnesbyrd om Borgernes Kendskab til Nedertysk.

For det tredje skete Overgangen fra nedertysk til højtysk Skriftsprog meget sent i saadanne Protokoller og Dokumenter, som enten henvender sig til Borgerskabet eller er nedskrevne af jævne Borgere, fx i Lavsoptegnelser, Breve og Regninger. Allerede i 1587 havde Borgmesteren og Raadet præsteret en Ansøgning til Hertugen paa taalelig Højtysk; men Byens Regnskaber førtes paa Nedertysk til 1672. Byretsprotokollen skifter til Højtysk i 1612, men indtil 1670'erne skrives Vidneudsagnene undertiden paa Nedertysk. Dette sidste beviser uimodsigeligt, at en Del af Borgerne talte Nedertysk og ikke Dansk, naar de vidnede for Retten.

Th. Achelis har fremdraget et lignende Forhold fra Haderslev¹⁴), hvor Sproget i Retsprotokollerne er afvekslende Dansk og Tysk. Ogsaa her findes nedertyske Vidneudsagn i Protokollen, der ellers er ført paa Højtysk; undertiden er ogsaa de Spørgsmaal, der skulde besvares af Vidnerne, nedskrevne paa Nedertysk. At Vidnerne aflagde Ed paa Tysk, ses af, at Kirsten Hansdatter fra Aarhus i 1718 udtrykkelig fik Lov til at aflægge Eden paa det danske Sprog, »weilen sie der Teutschen nicht kündig«.

Herefter maa det anses for bevist, at de nordslesvigske Købstæders Borgere i stor Udstrækning har kunnet baade forstaa og tale Nedertysk. Og dette gælder Tønder i højere Grad end Haderslev, Aabenraa og Sønderborg.

Det er ikke mærkeligt, at Tønderingerne lagde sig efter Nedertysk. Nedertysk var i denne Periode Religionens og Dannelsens Sprog. Som Kultursprog spillede Dansk kun en fattig Rolle ved Fromessens danske Prædikener, der vel især blev holdt for Landsognets Skyld; fra selve Byen gik formodentlig kun den fattigste Del af Befolkningen til dansk Gudstjeneste; i en noget senere Efterretning hedder det,¹⁵) at den danske Gudstjeneste i Flensborg og de øvrige nordslesvigske Købstæder holdes »for de

mange Danskeres Skyld, som fornemmelig findes blandt Tjenestefolkene« (med »Danskere« menes Folk fra Kongeriget). Ved den danske Gudstjeneste i Tønder var Salmesangen forøvrigt tysk indtil Julen 1732, da Hans Adolf Brorson udgav sit første Salmehæfte. — Men de fleste, og fremfor alt de mest ansete, Borgere har sikkert gaaet til den tyske Højmesse, hvor ogsaa Prædikenen blev holdt paa Nedertysk. Følgen maatte blive den, at de religiøse Tanker kun for de færreste Tøndringer var formede paa Dansk; Bibelens og Bønnens Sprog blev for dem Nedertysk, kun dette Sprog syntes dem at eje Religionens Højhed og Værdighed. — En af Aarsagerne til, at Nedertysk var blevet den boglige Kulturs Sprog, var maaske den, at den goltorpske Hertug nu og da boede paa Tønder Slot. Men den vigtigste Aarsag var de nedertyske Kulturcentrers førende Stilling. Af de 81 unge Tøndringer, som indtil 1627 søgte Universitetsuddannelse (de fleste for at studere Teologi), rejste over Halvdelen til Rostock, og ingen til København.

Men Kendskab til Nedertysk var for Tøndringerne ogsaa af praktiske Grunde en Nødvendighed. Vi har allerede set, at Administrations- og Retssproget var Nedertysk. Det samme gælder i høj Grad Handelens Sprog. Saa godt som alle Byens Handelsforbindelser pegede mod nedertyske og hollandske Stæder. Ikke blot Studenternes, men ogsaa de unge Købmænds Uddannelsesrejser gik mod Syd, aldrig mod Nord. Det er derfor forstaaeligt, at da Byen foruden Latinskolen ogsaa fik en Borgerskole, maatte denne blive tysksproget, selv om Børnene var dansktalende; det var jo ønskeligt, at Børnene fik lært Tysk saa hurtigt som muligt. Den første Borgerskole, vi hører om, var ganske vist dansksproget: 1614 gav Byraadet Johann Ketelsen Tilladelse til at undervise indtil 10 Drengene i Skrivning og Regning paa Dansk under den Forudsætning, at Drengene ikke vakte Forargelse i Kirken eller andetsteds. Men dette Forsøg mislykkedes, og 1616 aabnedes en tysk Skole, hvor der undervistes i tysk Læsning og Skrivning, samt Regning; og denne Skole viste sig livskraftig.

Man har tidligere ment, at Tilflytningen sydfra til de nordslesvigske Købstæder har været meget stor; men som vist i det foregaaende Afsnit var den tværtimod meget lille. Naar Nedertysken fik en saa fremtrædende Stilling, skyldes det udelukkende den Omstændighed, at Mulighederne for saavel aandelig Udvikling som timelig Fremgang maatte synes forbeholdt den, der beherskede dette Sprog.

Spørgsmaalet er nu, om Borgernes Kendskab til det nedertyske Sprog har medført, at det i stor Udstrækning blev anvendt som Tale sprog i denne Periode. Ludw. Andresen, der er fortrolig med Livet i Grænsebyen, hævder i sin Tønderbog (S. 258) med stor Styrke, at Tønder Bys Indbyggere maa have været *tv es p r o g e d e* allerede i det 16. Aarhundrede (og endnu tidligere): »Alle, ogsaa den jævne Mand, var tvunget til at leve *tv es p r o g e t*, om Hverdagen og endnu mere paa Helligdagene«. Selv om Udtrykket maaske rummer en stærk Overdrivelse, kan der ikke være Tvivl om, at Andresen i Princippet har Ret: I Hundredeaaret omkring 1600, da det nedertyske Sprogs Indflydelse i de sønderjyske Købstæder var størst, maa en meget væsentlig Del af Tønder Bys Borgere have været *tv es p r o g e t*. Men Spørgsmaalet er, om Nedertysk kun var Kultursprog og Forretningssprog, eller om det ogsaa var blevet et *a l m i n d e l i g t O m g a n g s s p r o g* hos Byens indfødte Befolkning. Dette sidste synes at være Ludvig Andresens Standpunkt: »Nedertysk har afgjort været Folkesprog ved Siden af den danske Dialekt, oven i Købet det førende«¹⁶).

Det bedste Forsøg paa at bevise, at Nedertysk i de nordslesvigske Byer paa den Tid har været et almindeligt Omgangssprog, skylder vi Th. Achelis¹⁷). I Retsprotokoller findes der sommetider, ogsaa i Referater, der ellers helt igennem er *h ø j t y s k e*, enkelte Replikker paa *N e d e r t y s k*. I Reglen drejer det sig om Gengivelser af den sagsøgte Trusler eller Ukvemsord, som da Sunnieke Petersen fra Haderslev i 1611 smed sin Stolbroder Christian Brink ud af deres fælles Kirkestol med Ordene: *Stah buten edder ich schlae dy up de Schnuten* (Bliv staaende udenfor, eller jeg slaar dig paa Snuden). Een Gang forekommer et Skældsord, som maaske er *d a n s k*: *Kanaille und Keltring Paek*. I enkelte Tilfælde gengives et Replikskifte paa afvexlende *H ø j t y s k* og *N e d e r t y s k*: i 1635 tillod Nis Eriksen fra Haderslev sig at sige til sin Medborger Jes Ravn: *Ich bin so gut alß du bist* (*Højty sk*. Jeg er lige saa godt som du er), men Jes Ravn blev ham ikke Svar skyldig: *Neen du bist ein horen sön* (*Nedertysk*. Nej, du er en Horesøn). Th. Achelis fortsætter: »Netop denne Vexlen af Nedertysk og Højty sk synes mig at bevise, at det drejer sig om ordret Gengivelse af de udtalte Ord, ikke om en Oversættelse fra Dansk«.

Det er umuligt at benægte, at Skriveren i *e n k e l t e* Tilfælde kan have gengivet et Ords kifte paa Originalsproget. Men det maa

bestemt hævdes, at han ikke kan have gjort det i alle Tilfælde. I saa Fald maatte vi nemlig antage, at de nordslesvigske Købstæders Beboere saa godt som altid talte Tysk, naar de skændtes, og at kun Hadersleverne sommetider skændtes paa Dansk, fortrinsvis i de Perioder, hvor Retsprotokollerne førtes paa Dansk. Og en saadan Antagelse vilde være urimelig.

Det er ikke utænkeligt, at Nedertysk i Løbet af det 16. Aarhundrede var begyndt at blive Omgangssprog blandt Borgerne i Tønder; men noget som helst sikkert ved vi ikke derom. Hvis det har været Tilfældet, maa vi vist vente, at det nedertyske Talesprog kun langsomt afløstes af det højtyske — i Flensborg er Nedertysk jo det almindeligste Talesprog den Dag i Dag. Men Efterretningerne fra den følgende Tid er saa upræcise, at vi ikke med Sikkerhed ved, hvor længe der har været talt Nedertysk i Tønder. De fleste Topografer taler kun i Almindelighed om Tysk og Dansk, de skelner i Reglen ikke mellem Højtysk og Nedertysk. Desuden er mange af dem ikke paalidelige sproglige Iagttagere. Danckwert nævner i 1652 overhovedet ikke Tysk blandt de Sprog, der tales i Tønder¹⁸). Derimod skulde der efter en anden Efterretning at dømmes have været talt Nedertysk i Tønder saa sent som i 1770; i 2. Udgave af Sønderborgadvokaten Johann Friderich Hansens Staatsbeschreibung staar der nemlig S. 39 f.: »Der tales Plattysk eller Nedersaxisk og prædikes Højtysk i den sydlige Del af Herlugdømmet, nemlig i Stæderne Slesvig, Eckernförde, Husum, Frederiksstad, som ogsaa i hele Ejdersted, i Landskabet Stapelholm, i de Herreder af Gottorp Amt, som ligger Syd for Slien, i Hütten Amt, i Svans og paa Femern. I de øvrige Stæder taler man dels begge Sprog, Plattysk og Dansk, dels, nemlig i Staden Ærøskøbing, kun Dansk«. Derimod kender Borgmesteren og Raadet i en Indberetning til Regeringen fra 1814 ikke noget til Nedertysk i Tønder.

Hvis det er rigtigt, at der endnu i 1770 blev talt Nedertysk i Tønder, maa det vel være blevet ret almindeligt som Omgangssprog, allerede før det nedertyske Skriftsprog forsvandt; og i saa Fald maa den ellers saa paalidelige Danckwert have begaaet en Brøler ved ikke at nævne Nedertysk. Hvis derimod Hansen har Uret, kan Danckwert have Ret, og i saa Fald har Nedertysk næppe i nævneværdig Grad været Omgangssprog i Tønder.

Vi ved altsaa ikke med Sikkerhed, om det nedertyske Sprog har

været et almindeligt Omgangssprog blandt Tønderborgere, hvorimod det er ganske givet, at de fleste kunde forstaa og tale det. Tilbage slaar et tredie Spørgsmaal: Har Nedertysk været Hjemmesprog i Tønder? Med andre Ord: Paabegyndtes der i denne Periode et virkeligt Sprogskifte ved, at man i Byens rigeste Købmandshjem gik over til at opdrage Børnene paa Nedertysk for at give dem den bedst mulige Udrustning for Fremtiden, den bedst mulige Adgang til Uddannelse?

Dette Spørgsmaal er vigtigere end de to foregaaende. Den afgørende Fase i den aarhundredlange Proces, som kaldes et Sprogskifte, indtræder, naar den mest oplyste Del af Befolkningen begynder at opdrage Børnene paa det fremmede Sprog. Den mellem-slesvigske Befolkning i de Egne, hvor et Sprogskifte er ved at foregaa, lægger selv det afgørende Skel paa dette Punkt, idet de skelner imellem dem, der er »tysk opdragne« og dem, der er »dansk opdragne«. Begge Grupper kan være tvesprogede, idet de dansk opdragne har lært sig Tysk og de tysk opdragne Dansk. Men som Regel er det tillærte Sprog i begge Tilfælde mere eller mindre mangelfuldt, ofte til Trods for Aartiens Øvelse. Aarsagen maa være den, at Barndommen er den Alder, hvor Menneskets Evne til at lære et Sprog er størst. Just derfor er Spørgsmaalet om Hjemmesproget af afgørende Betydning.

Tilfældigvis har vi netop fra det 16. Aarhundrede en aldeles paalidelig Oplysning om Sproget i en tønderisk Patricierfamilie. Den stammer fra en af de betydeligste Mænd, der er født i Tønder, nemlig Generalprovst Jacob Fabricius, født 1560, død 1640 som Superintendent i Slesvig. Hans Fader, Købmanden og Landmaaleren Jacob Schmidt, var født i Tønder som Søn af en af Byens mest ansete Købmænd. Ogsaa hans Moder var født i Tønder; hun var Datter af Raadmand Jannich Heichsen og hans Kone Marine, som var Borgmester Olde Ditmers Datter. Jacob Fabricius's Barndomshjem hørte altsaa til Byens fornemste.

Da Jacob var 5 Aar, blev hans Fader ansat som Amtsskriver og Tolder i Rendsborg. I sin haandskrevne Selvbiografi¹⁹⁾ fortæller Generalprovsten, at Moderen rejste til Rendsborg til Faderen med noget Husgeraad og med Drengen, som Faderen vilde have hos sig. Da hun skulde forlade sin Søn for at rejse tilbage til Tønder efter de andre Børn og Resten af Bohavet, maatte hun sende Drengen bort i et Narreærinde for at faa ham til at blive hos Faderen:

»Man bringer Moders Vogn for min salig Faders Dør, giver mig gode Ord, at jeg sikkert skulde rejse med tilbage, sender mig til Elsebes Hus (hvor Moderen havde logeret) for at hente noget, som Moder skulde have glemt. Det var uden Tvivl et forberedt Værk (»ein vnterbawetes werck«). J e g k u n d e i k k e e t O r d T y s k (»kein wort teutsch«). Staar og forlanger med stor Alvor, hvad det var befalet mig at hente. De lod, som forstod de mig ikke. Imidlertid kører Moder ud ad Porten og lader mig staa og se bedrøvet og grædende efter hende«. Fire Aar senere, i 1569, døde Faderen, og i 1571 rejste Moderen til Tønder med Drengen, der nu var 11 Aar. Her opstod der nye sproglige Fortrædeligheder: »Da jeg kom til Rendsborg, kunde jeg ikke tale et Ord Tysk, naar undtages Bønner og Salmer. Som jeg nu kommer tilbage til Tønder, kunde jeg ikke et dansk Ord, har heller aldrig lært Dansk grundigt igen, saaledes at de kaldte mig Tyske Jacob (»also das sie mich nenneten den deutschen Jacob«), og mine Landsmænd senere paa Skolen havde deres Morskab med mig, at de bad mig tale Dansk, thi jeg lemlæstede det ynkeligt, indtil jeg endelig Anno 1581—82 maatte vænne mig til dansk Prædiken, til hvis Forrettelse jeg formodentlig vilde blive kaldet, som da ogsaa skete 1586« (1586 blev Jacob Fabricius Diakon og dansk Prædikant i Tønder).

Af disse smaa, levende Erindringsbilleder lærer vi altsaa to vigtige Ting om Sproget i Tønder: 1. I 1565 kan den femaarige Søn i en gammel Tøndersk Patricierfamilie ikke tale Tysk, men har lært nogle tyske Bønner og Salmer. 2. I 1571 faar en elleveaarig Dreng, der ikke kan Dansk, af Tønderdrengene Øgenavnet Tyske Jacob. Heraf kan vi slutte, at det almindelige Hjemmesprog, selv i fornemme Familier, paa den Tid var Dansk²⁰).

Herefter maa vi tænke os, at den sproglige Tilstand i Tønder omkring Aar 1600 har været omtrent saaledes: Skriftsproget, Kirke-, Rets- og Administrationssproget, den højere Kulturs og Handelsankvemmets Sprog var, bortset fra den danske Fromesse, *Nedertysk*; de fleste voxne kunde forstaa og tale dette Sprog; de voxnes *Omgangssprog* var *Dansk* og maaske ogsaa *Nedertysk*; de indfødte Tøndringers, fattiges saavel som riges, *Hjemmesprog* var *Dansk*. Kun ved at antage en Tvesprogethed af denne Art kan vi forbinde de forskelligartede Oplysninger, som vi nu har gennemgaaet, til en Helhed; paa denne Baggrund

forstaar vi, at Borgerne holdt fast ved det nedertyske Kirkesprog, at de talte Nedertysk, naar de vidnede for Retten, at de skrev Regninger paa Nedertysk, at Jacob Fabricius's Fader i Rendsborg kunde lære Drengen Nedertysk, saa han kunde komme i Kontakt med de nye Omgivelser; vi forstaar, at Drengen i 5-Aars Alderen kun talte Dansk og ikke havde lært andet Tysk end Bønner og Salmer; og vi forstaar, at Drengen, der ikke kunde Dansk, fik Øgenavnet »Tyske Jacob«.

III.

Denne Tvesprogethed er i sig selv en mindre Fare for Modersmaalet, end mange er tilbøjelige til at tro. »*Vor Sprog, va vi ha snakket som Börn, de forglømmer æ aller*« sagde en gammel Kone til Marius Kristensen, da han i 1931 undersøgte den danske Dialekt i Tønder. Modersmaalet lærer Barnet at tænke; hvor grundigt vi end faar lært et fremmed Tungemaal, slipper vi ikke for nu og da at komme i den Situation, at vi vil udtrykke en Tanke, som kun Modersmaalet ejer Ord for. Kullersproget er smidigere og rigere og paa mangfoldige Omraader Folkemaalet overlegent, men naar Talen er om Livets simple Ting i Hjemmet og Hverdagen, savner det ofte Modersmaalets Træfsikkerhed. Forældre vil altid finde det naturligt at tale deres Modersmaal til Børnene. Derfor holdt Tøndringernes danske Modersmaal Stand, mens det latinske Skriftsprog afløstes af det nedertyske, og dette igen af det højtyske.

Man har ofte fra tysk Side hævdet, at det danske Sprogs Stilling forbedredes, da Højtysk fortrængte Nedertysk som Skriftsprog. Det er vanskeligt at sige, om noget saadant har været Tilfældet i Tønder, fordi Efterretningerne fra den følgende Tid er mangelfulde. Man faar dog snarest det Indtryk, at der ikke er sket nogen væsentlig Ændring i det følgende Aarhundrede.

Et Vidnesbyrd om Fremgang for det danske Sprog kunde man fristes til at se i den Omstændighed, at der i 1729 blev sørget for bedre Vilkaar for den danske Menighed; denne Forbedring fandt imidlertid Sted for Landsognets Skyld. Men det er muligt, at Reformen har været til Gavn for det danske Sprog i Tønder. I 1729 blev Hans Adolf Brorson ansat som dansk Trediepræst, og til Julen 1732 udkom hans første danske Salmehefte. Det var de første danske Salmer, der blev sunget i Tønder Kirke. Brorsons Jule-

salmer var den første danske Bog, der blev trykt i Tønder, den første Gave, det danske Litteratursprog skænkede Tøndringerne. Vi ved ikke, hvordan de modtog den; det er vel sandsynligt, at Brorson ikke naaede sit Maal,

At Psalmerne kand klinge
i hvermands Huuss og Boe!

Men man kan vanskeligt vægre sig ved at tro, at i al Fald nogle Tøndringers Kærlighed til og Agtelse for det danske Sprog styrkedes ved Brorsons Salmer.

Agtelse for Tønderdansen er ganske vist ikke fremherskende i det følgende Aarhundredes Efterretninger. Men de stammer saa godt som alle fra fremmede og giver maaske ikke noget fuldgyldigt Udtryk for Befolkningens egen Mening. 1752 siger den tyske Geograf A. F. Büsching²¹), at der i Flensborg og Tønder tales »et blandet Sprog af Dansk og Tysk«, men i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg »pur Dänisch«. Med »blandet Sprog« mener han maaske — i Overensstemmelse med Datidens Teorier om særlige »Blandingssprog« — et Sønderjysk med mange tyske Laaneord, med »pur Dänisch« maaske et Sønderjysk med færre tyske Laaneord. Som et mærkeligt Blandingssprog blev den danske Dialekt ogsaa opfattet af en anden Tysker nogle Aar senere: »I Tønder By taler det gemene Folk en Blanding af Frisisk, Dansk og Tysk, som en Tysker slet ikke og en Dansker kun med Møje forstaar. Min Vært fremsagde for mig forskellige Ord deraf, som jeg imidlertid, da jeg intet kan stille op med det alligevel, ikke har skrevet op og ikke husker«²²). Som præcis Iagttagelse staar denne Tysker aabenbart Maal med den vidtberejste Ulysses von Itacia, der gjorde den Opdagelse, at det Mesopotamiske Sprog er et underligt Sprog.

Heller ikke Andenpræsten i Tønder Martin Richard Flor har megen Respekt for den danske Dialekt; han siger i 1758: »Man taler ikke mere, som det tidligere er sket, Frisisk med hinanden, men Tysk og endnu mere Dansk; de fleste Indbyggere taler paa begge Sprog, men det danske er efter Kendernes Dom og Smag kun daarligt og temmelig fordærvet (nach der Kenner Urtheil und Geschmack nur schlecht und ziemlich verdorben)«²³).

Men man faar det Indtryk ved at læse disse mere eller mindre paalidelige Efterretninger, at Tysk kun har spillet en underordnet Rolle som Talesprog i Tønder hele det 18. Aarhundrede igen-

nem. Og dette Indtryk bekræftes ved, at den eneste Tønderborger, hvis Udtalelse vi kender, nemlig Seminariets Grundlægger Ballhasar Petersen, kort og godt belegner Tønder som »dette danske Sted«²⁴).

I det 19. Aarhundredes første Halvdel synes denne Tilstand at have holdt sig nogenlunde uændret. I 1814 hedder det i Borgmesterens og Raadets Indberetning til Regeringen²⁵), at de dannedes Sprog er Højtysk, men Folkesproget »ein korrumpiertes Dänisch, ein Gemisch aus dem Dänischen, Deutschen und zum Teil aus dem Friesischen«. 1835 siger Provst Ahlmann²⁵) at en ikke ringe Del af Befolkningen kun kan Dansk. Samme Aar ansøger en Lærer fra Meldorf om Tilladelse til at oprette et Seminarium i Holsten; blandt Grundene anfører han, at mange holstenske Seminarieelever i Tønder maa bruge Tolk for at gøre sig forstaaelige for deres Husværter²⁵). Og i 1840 oplyser den fortræffelige Kender af Sønderjyllands Historie og Topografi H. N. A. Jensen, at det danske Sprog er fremherskende i det daglige Liv, skønt Skoleundervisningen tysk²⁶).

Efter Trearskrigen fik Tønder blandet dansk og tysk Kirke-, Rets- og Administrationssprog og dansk Skolesprog. Denne Ordning vakte stor Utilfredshed hos de allerfleste Tøndringer, der især ønskede at beholde det højtyske Undervisningssprog. I Stænderforsamlingen begrundede Købmand Green fra Tønder Borgerenes Ønsker: »Det daglige Sprog var rigtignok tildeels Dansk, men det tydske Sprog gjorde dog ved Siden deraf sin Nødvendighed gjeldende, navnlig med Hensyn til Byens materielle og aandelige Interesser. Tønder var i Henseende til Handel og Vandel meest forbundet med Syden — det tydske Sprog havde begrundet Befolkningens Dannelse og var de Dannedes Sprog — de aandelige og materielle Forhold vare tydske, det tydske Sprog var derfor uundgaeligt nødvendigt, og det var Forældrenes inderligste Ønske, at Børnene bleve oplærte deri«²⁷).

Købmand Green var ikke interesseret i at fremhæve det danske Folkesprog alt for stærkt; derfor maa hans Udtryk »tildeels Dansk« anses for det svagest mulige. Dansk var paa den Tid de allerfleste Tøndringers Modersmaal. Sprogforskeren K. J. Lyngby, der ganske vist kun opholdt sig i Tønder nogle faa Dage, men var en ypperlig lagttager, skriver i 1857: »Da jeg var kommen til Tøn-

der, gennemvandrede jeg gaderne og følte mig trykkende til mode ved at se husene paa tysk manér vende enden til. Det viste sig imidlertid, at der taltes dansk paa gæstgiverstedet, hvor jeg var kommen. Og efterhånden viste det sig, at byen var aldeles dansk i sprog, skönt den gjerne vil bevare en tysk overflade (comedie-placater paa tysk, ellers gå »Tyskerne« ikke derhen) «²⁸).

Men ogsaa af denne Oplysning fremgaar det jo, at de fleste Borgere var fjendtligt indstillede overfor det danske Skriftsprog og holdt fast ved det tyske. De reagerede kraftigt mod den ukloge Sprogordning fra 1851, der hvilede paa en skæbnsvanger Under vurdering af den tvesprogede Befolknings Forkærlighed for det højtyske Kultursprog. Fra 1861 har vi en paalidelig Udtalelse af en indfødt upartisk Tøndring, nemlig den daværende Andenpræst C. E. Carstens. I dennes Bog Die Stadt Tondern staar der S. 60: »I det daglige Liv er det danske Sprog det fremberskende, som tales i en ejendommelig Dialekt, meget blandet med tyske Ord«, og S. 62: »I nogle Hjem tales ogsaa Tysk, i adskillige i det minds'te med Børnene«. Denne sidste Sætning indeholder den meget vigtige Oplysning, at nogle dansktalende Forældre var begyndt at opdrage deres Børn paa Tysk; det vil sige, at Begyndelsen til et Sprogskifte allerede var gjort før 1864, endnu mens Skolesproget var Dansk. Aarsagen maa være dels en Følelse af Ringeagt overfor den danske Dialekt, dels den slesvig-holstensk sindede Befolknings Trods og Harme over den danske Sprogpolitik.

At den prøjsiske Regering efter 1864 ikke tøvede længe med at gentage den danske Regerings Fejl, blot i den modsatte Hensigt og i langt større Maalestok, fik ingen Virkning paa Tønder, fordi Slaget denne Gang var rettet mod et Kultursprog, der betød overmaade lidt for Tønderborgerne. Tværtimod har den overvejende Del af Befolkningen følt Glæde, da Skolesproget i 1864 atter blev Tysk. Og i de følgende Aartier sker der i Tønder en stærk Forskydning til Fordel for Tysk.

Ifølge den prøjsiske Folketælling talte i 1889 af 415 Borgerfamilier 181 Højtysk, 13 Dansk og 222 begge Sprog²⁹). H. V. Clausen har kritiseret disse Tal, især Fordelingen mellem de tvesprogede og de dansktalende, og har anket over, at Tællingen kun omfatter »Borgerne«, altsaa den mest velhavende Halvdel af Befolkningen³⁰). Men at Højtysk var i rivende Fremgang, er uomtvisteligt.

Adler siger: »Medens Ungdommen før 1864 paa Gaden talte Dansk i den Tønderske Dialekt, hører man den nu næsten kun tale Tysk. . . . Forøvrigt behersker man i alle borgerlige Hjem i Tønder begge Sprog. Plattysk hører man derimod sjældent. I overordentlig mange af de Familier, hvor Forældrene bruger Dansk som Omgangssprog indbyrdes og i Omgang med Trediepersoner, tales der Højtysk — derimod kun i sjældne Tilfælde Plattysk — med Børnene«. Adlers Ord passer kun alt for godt med H. V. Clausens Iagttagelse: »Mens gadesproget blandt drengene i Åbenrå, Haderslev, Sønderborg, Gråsten osv. er dansk, hører man meget tysk af drengene i Tønder. Pigerne står det allevegne værre til med«. Hvor forsigtigt vi end bedømmer Adlers Oplysninger, kan vi ikke nægte, at Sprogskiftet var i fuld Gang: Mange dansktalende Forældre opdrog deres Børn paa Tysk.

Resultatet af den næste Sprogtælling i 1905 kan ikke direkte sammenlignes med Resultatet fra 1889, dels fordi Statistikken denne Gang omfatter hele Byens Befolkning, dels fordi der nu regnes med Personer og ikke som i 1889 med Familier. Blandt andet af denne Grund er det vanskeligt at dømme om, hvorvidt der er sket en væsentlig Forværring i de forløbne 16 Aar. Af Byens 4244 Indbyggere talte efter Folketællingen i 1905 næsten de tre Fjerdedele Tysk, nemlig 2954, godt een Fjerdedel, nemlig 1117, Dansk, 116 »et andet Sprog (deraf 105 Frisisk) og kun 57 »Tysk og et andet Sprog«³¹⁾. Men det er ikke let at faa Menneskene til at svare sandfærdigt paa sprogstatistiske Spørgsmaal midt under den nationale Kamp; de allerfleste Tøndringer var tysksindede, og nogle af dem kan af den Grund have følt sig fristede til at hemmeligholde deres danske Hjemmesprog; det er i al Fald indlysende, at de tvesprogedes Antal maa have været langt større end 57. — Vigtigere end disse Totalsummer er imidlertid saadanne Tal, som kun tager Sigte paa Børnenes Sprog. August Sach meddeler følgende Oplysninger fra 1906 om Folkeskoleelevernes Sprog: 308 talte kun Tysk, 76 Tysk og Dansk, 154 kun Dansk³²⁾. Disse Tal gør et mere paa-lideligt Indtryk end Adlers; dog maa de tvesprogedes Antal vel ogsaa i dette Tilfælde have været større end angivet.

Hvor mangelfuld den tyske Sprogstatistik end er, kan der dog ikke være Tvivl om, at Tøndringernes danske Modersmaal nu var alvorligt truet, for første Gang i Byens Historie.

Men et Sprogskifte er en langvarig Proces, der ikke fuldbyrdes

i Løbet af et halvt Aarhundrede. Det prøjsiske Styre kunde begunstige Sprogskiftet, men det kunde ikke fortrænge det danske Sprog fra Tønder.

Fra Tiden efter Genforeningen foreligger der ingen Sprogstatistik. Men alt tyder paa, at det danske Sprogs Tilbagegang er ikke blot standset, men afløst af en tydelig Fremgang. Ifølge Oplysninger fra en særdeles kyndig Mand har det danske Sprog nu faaet Overvægten over det tyske blandt Skolebørnene: Den danske Folkeskoles Elever, der overvejende stammer fra dansktalende Hjem, taler alle Dansk paa Skolepladsen; den tyske Borgerskoles Elever, der overvejende stammer fra højtyksktalende Hjem, taler alle Højtysk paa Skolepladsen. Tvesprogethed er meget almindelig, især blandt den tyske Skoles Elever: naar danske og tyske Skolebørn leger med hinanden, hvilket ofte sker, tales der overvejende Dansk. Elevantallet i den danske Folkeskole er nu (1943) 346, og i den tyske Borgerskole 200; i 1921 var de tilsvarende Tal 235 og 386.

Den danske Dialekt i Tønder trues nu mere af det danske Rigstalesprog end af Højtysk; medens Børnene fra rigssprogtalende Hjem i Haderslev og Aabenraa lærer Sønderjysk af deres Legekammerater, er Forholdet snarere omvendt i Tønder, hvor den danske Skoles Elever overvejende taler Rigsdansk paa Skolepladsen. I Fremtiden vil Kampen formodentlig mere og mere komme til staa mellem Rigsdansk og Højtysk, mens det gamle Tøndringermaal langsomt vil blive trængt tilbage.

Der kan især peges paa to Aarsager til den Udvikling, der er sket siden Genforeningen: 1. Ved Siden af den tyske Borgerskole er der oprettet en dansk Folkeskole; 2. dansktalende Tjenestemandshjem har erstattet de tyske.

Det vilde være forhastet at tro, at Højtysk nu er i Færd med at forsvinde fra Tønder By. Tønder ligger nu engang i Kampomraadet mellem Dansk og Tysk. Derfor har Tvesprogetheden gennem Aarhundreder været Byens mest fremtrædende sproglige Kendetegn, og det vil det efter al Sandsynlighed vedblive at være ogsaa i Fremtiden. Det er da heller ikke den danske Skolepolitik Maal at fordrive det tyske Sprog. Med Genforeningen blev Frihed sat i Stedet for Tvang; og det har været en Lykke for Nordslesvig, ikke mindst for Tønder.

IV.

Vi skal til Slut se lidt nærmere paa den danske Dialekt i Tønder, »*det gammeldavs Tjønneringer*«, som det kaldes af Byens Folk, det Folkesprog, der trods megen Ringeagt har vist sig i Besiddelse af en saadan Livskraft, at det holdt Stand gennem syv Aarhundreder, mens Kultursprogene skiftede: Latin. Nedertysk. Højtysk, Rigsdansk.

I det foregaaende har vi lejlighedsvis mødt Forsøg paa en Karakteristik af Tøndringernes danske Dialekt: Det er »et Blandingsprog af Dansk og Tysk«, og det er et »temmelig fordærvet« eller endog »korrumperet« Sprog.

Disse Karakteriseringsforsøg bærer tydeligt Propagandaens og Dilettantismens Præg. Tanken om Blandingsprog, der spillede en stor Rolle i den slesvig-holstenske Agitation, har været forældet siden Rasmus Rasks Dage: Eiler Hagerup og K. J. Lyngby førte det uimodsigelige Bevis for, at de sønderjyske Dialekter er danske, og i vore Dage betvivles denne Kendsgerning ikke af nogen sagkyndig Sprogvidenskabsmand. Der er derfor ingen Grund til at gaa nøjere ind paa denne Side af Sagen. Vi skal nøjes med ganske kort at konstatere, at ogsaa i Tøndringermaalet er de to Ting, som det i denne Forbindelse alene kommer an paa, danske. For det første alle Bøjningsendelser. For Exempel ender Nutid tredie Person Ental af Udsagnsord paa -er og ikke paa -et eller -t; paa Rigsdansk hedder det »han finder«, paa Tysk »er findet«, paa Tøndringermaalet »*han finner*«. Ogsaa tyske Laaneord faar danske Endelser; det hedder »*de gefäller vos int* (paa Tysk es gefällt uns nicht, altsaa med Endelsen -t), *han vunnerer se* (er wundert sich, altsaa med -t), *begge Pumper di forsager* (beide Pumpen versagen, altsaa med -en). Ordet Jungens er indlaant i den tyske Flertalsform; denne har egentlig ikke een, men to Flertalsendelser, nemlig først Tillægsordenes Endelse -en og derpaa den nedertyske Navneordsendelse -s; men det kunde ikke gaa ind i Tøndringermaalet uden at faa føjet en tredie Flertalsendelse til, nemlig den danske -er: *I Jungenser, I skul ha Pryggel*. — For det andet er alle de nundværligste Ord i Sproget danske, altsaa de Ord, som ikke kan laanes fra eet Sprog til et andet. Nogle Exempler fra Tønder: *Far, Mor, Søster, Bror, Dætter, Søn, Van* (Vand), *Eel* (Ild). *Træ, Hoj* (Hoved), *Yh* (Øje), *Ør* (Øre): — *gammel, ung, stor, lille, uun* (ond), *goj* (god): — *se, hor, få, gå, gor, ha* (have), *vær*; — *å* (og), *int* (ikke); — *jen, tu, tre*: — *w* (jeg), *do, han, hun, vi*.

I, di: — a (af), etter (efter), fra, i, mæ (med), te (til), ve (ved).

Den anden Paastand, at Tøndringerdansk skulde være »fordærvet« eller »korrumperet«, maa, skønt det er ganske uklart, hvad der egentlig menes, hvile paa den Opfattelse, at Sprogarterne er opstaaet af Rigssproget og altsaa kan betragtes som en Slags forvansket Rigssprog. Ogsaa denne Tanke er forældet. K. J. Lyngby har paavist, at Dialekterne maa sidestilles og ikke underordnes Rigssproget i Henseende til Oprindelighed, og at alle de danske Dialekter sideordnede med Rigssproget kan udledes af Gammeldansk.

Tøndringerdansk hører nøje sammen med de øvrige vestslesvigsk Dialekter. I Modsætning til Østslesvigsk har det Stød i Ord som Hus og Gaard; det har aa eller u i visse Udsagnsords Fortidsformer i Modsætning til Østslesvigernes a, fx. i *æ vår* (jeg var; Østslesvigsk *æ va*), *æ bun* (jeg bandt; Nordøstslesvigsk *æ band*). Fortidsformen af visse svagtbøjede Udsagnsord ender paa -et og ikke som i Østslesvigsk paa -er: »jeg snakkede« hedder altsaa i Tønder *æ snakket* og ikke *æ snakker*. I Alm'ndelighed bøjes Tillægsordene ikke i Køn; det hedder *æ van æ kool* (Vandet er koldt); kun ved ganske faa Tillægsord som god, haard, kold findes Intetkønsformer i visse Tilfælde, især efter »det er«: *De er int godt å kom i dæn sin Klæmmer* (det er ikke godt at komme i hans Kløver, om hidsig og myndig Person).

Inden for Vestslesvig gaar Tønder i visse Henseender sammen med den nordlige Del, fx ved at kun faa Udsagnsord har Omlyd i Nutid, nemlig gaa, faa slaa, staa; det he:lder altsaa *æ gær, æ fær, æ stær, æ stær* med *æ*, men fx *æ har* med *a*. I andre Henseender hører det til den sydlige Del, fx ved at have f og ustemt aaben g-Lyd (som højtysk eh) for gammeldansk p og k, fx i *æ sliffer* (jeg sliber), *æ løffer* (jeg løber), *et Æfel* (et Æble); *æ skricher* (jeg skriger), *Læchel* (en Nøgle); Nordgrænsen for denne Ejendommelighed gaar lige Nord om Tønder. Og endelig hører Tønder med til et lille vestslesvigsk Omraade, der begrænses af Tønder, Højer, Rømø og Mjolden; her bliver gammeldansk dd til r, medens det mod Nord bliver til j, mod Syd og Øst til jt; i Tønder hedder en Gedde altsaa *en Gjerr*, og jeg er født hedder *æ æ förr*.

Tøndermaalet af *v i g e r* fra Omegnens Dialekter paa nogle faa og ikke særlig vigtige Punkter:

1. Tøndringerne »river paa r'et« ligesom Beboerne i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og enkelte andre Steder i Østslesvig; det vil

sige, at de udtaler r'et med Bagtungen i Modsætning til de fleste andre Sønderjyder, der udtaler det med Fortungen.

2. I Tønder er ej og aj faldet sammen ligesom i de østslaviske Købstæder; et Sted og en Stad udtales altsaa ens (*Staj*).

3. I Tønder som i de østslaviske Købstæder udtales n og nd ens, hvorimod de to n-Lyd holdes ude fra hinanden i Omegnens Dialekter: her gør man derfor Nar af Tøndringerne, fordi de siger *en Span Van* for en Spand Vand. Paa samme Maade er l og ld faldet sammen; Ulv og Uld udtales altsaa ens i Tønder. Dette er Grunden til, at Tøndringerne skriver Uldgade for Ulvgade og fastholder den urigtige Stavemaade med en næsten beundringsværdig Trofasthed.

Den første af de her nævnte Afvigelser kan ikke skyldes tysk Paavirkning. De to andre k a n hero paa tysk Paavirkning, men behøver ikke at gøre det. Derimod maa den følgende Afvigelse nødvendigvis skyldes tysk Indflydelse:

4. Der findes mange flere nedertyske og især højtyske Laaneord i Tøndermaalet end i Omegnens danske Dialekter. De nedertyske er i Almindelighed fælles for Tønder og Mellemslesvig; det gælder saadanne Ord som *Kleenigheid* (Bagatel), *urdeel* (dømme), *Oppenhol* (Ophold); det gælder ogsaa de Talord, som udgør den mest paafaldende Gruppe af nedertyske Laaneord, nemlig Tiernes Navne fra 50 til 90: *føftig*, *søstig*, *søventig*, *tachtentig*, *negentig*. Disse Talord er de tydeligste Minder om, at Handelens Sprog engang har været Nedertysk. — Af højtyske Laaneord hører en Gruppe til del kirkelige Omraade, fx *Almosen* (Almisse), *Gebet* (Bøn), *Gebot* (Bud), *Geduld* (Taalmodighed), *forgi* (tilgive), *Erløser* (Frelser). Men der findes mangfoldige andre, fx *behaupt* (paastaa), *fürchterlich* (frygtelig), *Gesetz* (Lov), *gescheit* (dygtig, smart), *gewöhnlich* (sædvanlig), *harmlos* (uskyldig), *Smoksager* (Smykker), *wüst* (øde), *überhaupt* (i det hele taget). Ved Genforeningen var Tøndermaalet vist lige saa fuldt af højtyske Laaneord, som Engelsk er det af franske; men allerede nu er nogle af dem ved at afløses af de tilsvarende rigsdanske. Nu hedder et Tog *Tåg*, medens det før hed *Sog*. Før kunde man godt høre en Sætning som denne: *Har I hör, te æ Sog er ræn a æ Geleise omm ve æ Anlåg* (har I hørt, at Toget (der Zug) er løbet af Skinnerne: (die Geleise) omme ved Anlægget (die Anlage)); nu vilde det i al Fald hedde *Tåg* og *Skinner*. Derimod har følgende Sætning næppe nogen Sinde været rigtig, selv paa Tøndringerdansk: den fortjener dog at anføres, fordi den illustrerer mange Tøndringers overlegne Maadehold i nationalpoli-

lisk Henseende: *Æ* finner et sørgle, ven tu Minnesker å den sam Bildungsstufe aus politischen Gründen int kan forkeer (jeg finder det sørgeligt, naar to Mennesker paa det samme Dannelsesstrin ikke kan omgaaes (verkehren) af politiske Grunde).

Det er muligt, at Størstedelen af Tøndermaalets Ordforraad er af tysk Oprindelse. Men deraf følger ikke, at den væsentlige Del af Ordforraadet er tysk. Tværtimod er de væsentligste, de mest almene Ord næsten alle danske. Naar det drejer sig om udviklede og specielle Begreber som Schmucksachen, behaupten og Bildungsstufe, kan Tøndringen være henvist til at lænke paa det Kultursprog, han kender bedst. Men naar det gælder simple og almene Ting, lænker han paa Dansk. Han skelner ikke mellem Forholdsordene *an* og *bei*, men kender kun *ved*, og han er fortrolig med Forskellen mellem *nævne* og *kalde*, der for Tyskeren er et og det samme, nemlig *nennen*.

I nogle Tilfælde har Tøndermaalet ligesom andre sønderjyske Dialekter bevaret et ærværdigt Ord, som Skriftsproget forlængst har mistet. Herpaa skal til Slut fremdrages et enkelt Exempel.

K. J. Lyngby fortæller i et af sine Breve, hvorledes det gik til, da han fandt det oldnordiske Udsangsord *œpa* (»at raabe«) i levende Brug i Sønderjylland. Det skete hos en Barber i Tønder. Lyngby, paa hvem Byen jo til at begynde med gjorde et tysk Indtryk, og som havde en Fornemmelse af, at netop Barberer ofte er Tyskere, var ikke dristig ved at gaa ind og tiltale ham paa Dansk; han kunde jo fornærme ham, og det er en egen Sag at blive Uvenner med sin Barber. Han tog sig dog sammen og gik ind. Barberen var ikke hjemme; men hans Kone eller Datter svarede paa Lyngbys Forespørgsel: *Æ vel se, æ kan øf ham op, han gik jawn herfra*.

Disse simple og jævne Sætninger er de første, der er nedskrevne paa ægte Tøndringerdansk. De er mere typiske for Maalet end den udviklede Sætning om de to Mennesker paa samme Dannelsesstrin; og Sproget i dem er et rent og smukt Dansk, fordi de udtrykker en jævn og dagligdags Tanke.

NOTER:

- 1) Aug. Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung III (1907) S. 308. 2) Caspar Danckwert: Neue Landesbeschreibung (1652) S. 85. 3) S. 60. 4) Martin Richard Flors Håndskrift på Det kongelige Bibliotek, Thottske Samling Nr. 1797 4° (1758) § 6; Erik Pontoppidans Danske Atlas VII (1781) S. 276. 5) Ludvig Andresen S. 4-15. Zeitschrift 1936 S. 462; 6) Henved Halvdelen findes i en udateret Indførelse på Stadsrettens første Side.

den er formodentlig ældre end 1450, men Navneformerne viser, at den ma være yngre end ca. 1350; Ludwig Andresens Datering til ca. 1300 (Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern S. 158) kan ikke være rigtig. — Byens Fogeder Lydwarus Nannessen og Jacob Steffensen tør ikke med Sikkerhed regnes for Tondringer. 7) Forkortelse for Johannes. 8) Bo er et oprindeligt nordisk Navn, der først ved Middelalderens Slutning indlantes i Nordfrisisk. 9) Sønderjyske Stednavne udgivet af Stednavneudvalget III (1933) S. 1-7. 10) Sønderjyske Stednavne III S. 8-14; Ludwig Andresens Anmeldelse i Zeitschrift 1936 S. 456-76; Ludwig Andresen S. 105-108.

11) Fx Marinus Kristensen i Sproget gennem Tiderne (Sønderjyllands Historie I) S. 77-78. 12) Schleswigs Boden und Volkstum (1938) S. 54. 13) Andresen fx i Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I (1937) S. 80, Achelis i Anmeldelsen af Sønderjyllands Historie I i Göttingische gelehrte Anzeigen 1933 S. 27-37. 14) Göttingische gelehrte Anzeigen 1933 S. 30 f. 15) J. Fr. Hansen: Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig (1758) S. 8. 16) Geschichte der Stadt Tondern S. 256. 17) Göttingische gelehrte Anzeigen 1933 S. 30. 18) Neue Landesheschreibung S. 85: »Die Stadt Tondern . . . wird zu dem Nord-Friesslande noeh mit gerechnet, wiewol mehr Dänisch denn Friesisch daselbst geredet wird«. Lidt senere siger Anton Heimreich det samme i sin Nordfriesische Chronik, men hans Udtryksmåde stemmer sa nøje overens med Danckwerts, at hans Oplysning ma formodes at være hentet herfra; Heimreich siger om Tønder: » . . . so wiewol daselbst mehr Dänisch als Fresch wird geredet, doch sonsten mit zum Nordfreslande wird gerechnet« (Faleks Udgave I S. 182). 19) Det kongelige Bibliotek, Thottske Samling Nr. 1928b 4°. 20) Ludwig Andresen, der abenbart ikke vil drage denne Slutning, har S. 179-80 på en kunstlet Måde søgt at bortforklare Jacob Fabricius's Beretning, bl. a. ved Hjælp af et ukorrekt Referat (fx nævnes Ogenavnet »Tyske Jacob« ikke).

21) Kurzgefasste Staatsbeschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig S. 104. 22) Joh. Nic. Tetens: Reisen in die Marschländer an der Nordsee zu Beobachtung des Deichbaus I (1788) S. 132-33. 23) Handskrift i Det kongelige Bibliotek, Thottske Samling Nr. 1797 4°, § 6. -- Hans de Hofmans Udtalelser om Sprogforholdene i Tønder i Erik Pontoppidans Danske Atlas VII (1781) S. 276 er i det væsentlige en Gengivelse af Flors. 24) I Fundatsen fra 1786: »Es kann auch an diesem dänischen Orte nicht mangeln, sich durch Besuehung der Frühpredigten in der dänischen Sprache zu üben; folglich können auch die, welche in der Marsch nutter uns erzogen sind, und doch an einem dänischen Orte ihre Beförderung suchen, sich auch dazu bequem bereiten« (H. Eckert: Gründung und Entwicklung des Königl. evang. Schullehrer-Seminars in Tøndern (1888) S. 8). 25) Ifølge Aug. Saeh: Das Herzogtum Schleswig III S. 314. 26) Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogtums Schleswig S. 365. 27) Tidende for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1853 og 1854 Spalte 650-51. 28) Danske Studier 1939 S. 51-52. 29) J. G. C. Adler: Die Volkssprache in dem Herzogthum Schleswig seit 1864 (Zeitschrift XXI (1891) S. 54-56. 30) Sønderjyske Aarhøger 1893 S. 99.

31) G. Adler: Die Volkssprache in dem vormaligen Herzogthum Schleswig auf Grund der Sprachenzählung vom 1. Dezember 1905 (Zeitschrift XLV, S. 67). 32) Das Herzogtum Schleswig III (1907) S. 118.

TRÆK AF RETSUDVIKLINGEN I TØNDER

AF
STIG JUUL

I Maj 1243 sendte Raadet i Lybæk efter Anmodning et Eksemplar til Tønder af den lybske Ret, som herefter blev gældende Ret ogsaa i denne By. Hvorledes den Retsorden saa ud, som den lybske Ret fortrængte, ved vi ikke; men Sandsynligheden taler for, at Borgerne i Tønder hidtil havde levet efter de samme Retsregler, som gjaldt i hele Landet, og som to Aar i Forvejen var blevet fikseret i Jyske Lov. Muligvis havde denne Retsorden dog været suppleret af lokale Bestemmelser, udstedte af Byens Herre, den sønderjyske Hertug, som havde sin stedlige Repræsentant i Byen, der varetog hans finansielle Interesser, forkyndte hans Befalinger for Borgerne og optraadte som Byens Øvrighed.

At en By havde en skreven Byret, var dengang et sjældent Fænomen i Kongeriget og Hertugdømmet, og at det var Eksemplet fra de nordtyske Byer, som har været afgørende for Tønders Ønske om at faa en skreven Byret, synes derfor hævet over enhver Tvivl. Det var ogsaa ganske naturligt, at Tønder henvendte sig til Lybæk i en saadan Sag. Lybæk stod jo dengang som Forbilledet for Byerne ved Østersøen. Dens Byret var i de nærmest foregaaende Aar blevet indført baade i *Itzehoe* (1238) og *Kiel* (1242),¹⁾ og for den tysk-fødte Broder *Reinard*, der nævnes som den direkte Ophavsmand til Indførelsen af den lybske Ret i Tønder, maatte det være mere nærliggende at henvende sig til Lybæk om en Afskrift af denne Bys Ret end at anstille Undersøgelser af, hvorledes Retsordenen saa ud i de danske Købstæder paa den Tid. Forøvrigt var der vel næppe nogen By i Kongeriget eller Sønderjylland, som paa saa tidligt et Tidspunkt var i Besiddelse af en *officiel Tekst* af sin Ret. Kun i to Byer: Slesvig og Lund (eller Helsingborg) forelaa der før Midten af det 13. Aarhundrede skrevne Byretter; men disse var tilvejebragt ad privat Vej, og hvad særlig angaar Slesvig Byret, som i Reglen antages at være ældre end Jyske Lov,²⁾ kan man ikke sige noget om, hvor meget tidligere den har foreligget. Hvis den derfor først er nedskrevet faa Aar før 1241, behøver den ikke at have været kendt uden for en forholdsvis snæver Kreds, og der er saaledes

ingen Nødvendighed for, at man var klar over dens Eksistens i Tønder, da man her i disse Aar fik den Tanke at søge tilvejebragt en særlig Byret.

Men selv om dette maatte være Tilfældet, var der dog et Forhold, som maatte lade Vægtskaalen synke afgørende til Fordel for Lybæks Ret. I Lybæk havde Borgerne en Andel i Byens Styrelse. hvortil der intet Sidestykke fandtes i Slesvig Byret, nemlig gennem det af Borgerskabet udgaaede Byraad, og dette maatte gøre Overførelsen af den lybske Ret til Tønder særlig ønskelig for Borgerne. I Byretten for Slesvig omtales ganske vist 4 Oldermænd (*seniores de civitate*)³⁾, og en tilsvarende Ordning havde man maa-ske ogsaa paa den Tid i Tønder; men deres Beføjelser var væsentlig mindre end de nordtyske Byraads. Disse var opstaaet i det 12. og 13. Aarhundrede og betød en væsentlig Indskrænkning i den Magt, som hidtil havde tilkommet Byens Herre. Forud for Byraadets Fremkomst var der i adskillige Byer gaaet Stridigheder mellem Byens Herre og Borgerskabet; men i disse Kampe havde Borgerne i Reglen vist sig som de stærkeste, og Byraadets Indførelse bekræftede deres Sejr.

Naar Hertug Abel tillod Tønder at gøre Brug af den lybske Ret for Fremtiden, laa sikkert heri, at Byen tillige fik Løv til at indføre et Bystyre svarende til det lybske; men det maa indrømmes, at vi først fra ca. 1300 har Vidnesbyrd om dets Eksistens. Forøvrigt fulgte Indførelsen af Byraadet i andre danske Byer snart efter. Allerede 1252 nævner et af Christoffer I udstedt Privilegium⁴⁾ Raadmænd i Ribe, medens det af hans Forgænger Abel 1250 udstedte Privilegium⁵⁾ ikke omtaler Raadet. I Roskilde findes Raadet 1273⁶⁾ og i København 1275⁷⁾ o.s.v. Det var saaledes kun i faa Aar, at Tønder kom til at indtage en Særstilling mellem de danske Købstæder i forvaltningsmæssig Henseende.

Indførelsen af Byraadet i Tønder medførte paa den anden Side ikke fuldstændig Uafhængighed af Byens Herre. Dennes Foged (*advocatus*) vedblev stadig at have Indflydelse paa Byens Anliggender; men i Tidens Løb overgik en stor Del af hans Funktioner til en af ham eller Hertugen indsat *Byfoged*. Dette fremgaar af nogle Notitser, som Byraadet omkring 1350 har indføjet i det originale Haandskrift af Byretten. Det omtales nemlig her, at nogle Personer, som havde gjort sig skyldige i Lovovertrædelser, havde betalt Bøderne til *Fogederne*. Formodentlig har Forholdet været

ordnet paa den Maade, at Byfogden oppebar Bøderne og derefter afregnede med sin overordnede, der sandsynligvis havde Bolig paa Borgen i Tønder.

Foruden at varelage Hertugens fiskale Interesse i, at Bøderne blev betalt af Lovovertræderne, deltog Fogden, senere Byfogden, direkte i Sagernes Paakendelse. Den lybske Ret forudsætter adskillige Steder, at Sagerne paadømmes af en Enkeltdommer (*judex*), og denne maa i Tønder have været identisk med Fogden, som fra gammel Tid havde en vis Jurisdiktion i Byen. I Lybæk kom Raadet imidlertid tidligt til at udøve Domsmagten i visse Sager,⁸⁾ og i Tønder har man enten straks i 1243 eller i hvert Fald ikke længe efter indført den samme Ordning. I de ovennævnte Nolitser fra ca. 1350 siges det, at Lovovertræderne er blevet overbevist om deres Gerninger »for Raadet«, og da der blandt de paadømte Forbrydelser ogsaa findes Tilfælde af Tilføjelse af Saar, maa denne ret betydelige Forbrydelse altsaa paa denne Tid have henhørt under Raadets Jurisdiktion. Hvorledes Afgrænsningen var mellem Raadets og Fogdens Omraade indenfor Retsplejen i ældre Tid er vanskelig at sige, men Udviklingen gik i Retning af en stadig større Udvidelse af Raadets Kompetence, men dog saaledes at Fogden beklædte Retten sammen med Byraadet. Paa dette Punkt svarede Forholdene ganske til Ordningen i Lybæk, hvor Raadet til at begynde med kun havde kunnet paadømme Sager, som afgjordes med Bødestraffe eller Straffe paa Hud og Haar, men hvor det efterhaanden tiltog sig en almindelig Domsmyndighed, der stadfæstedes af Kejseren 1374.⁹⁾

Med Hensyn til Raadets Sammensætning gjaldt i Lybæk den Regel, at Raadet bestod af et vist Antal Raadmænd, af hvilke en Trediedel hvert Aar var fritaget for Embedsforretninger, saaledes at til enhver Tid kun to Trediedele af Raadet fungerede (det sidende Raad). Resten af Raadet (det gamle Raad) indkaldtes kun ved særlige Lejligheder.¹⁰⁾ Stillingen som Raadmand blev utvivlsomt tidligt livsvarig i Tønder, og en eventuel Medbestemmelsesret for Borgerskabet ved Besættelsen af ledige Pladser i Raadet bortfaldt formentlig ogsaa paa et meget tidligt Tidspunkt, saaledes at Ordningen blev den samme i Tønder som andetsteds, at Raadet supplerede sig selv. Fra 1443 omtales to Borgmestre,¹¹⁾ af hvilke den ene var »worthaltende«; men Borgmesterinstitutionen kan godt være meget ældre, da en Formand for Raadet ikke godt kunde

undværes i det lange Løb, og da man i hvert Fald siden 1256 havde Borgmestre i Lybæk.¹²⁾

Forbindelsen mellem Tønder og Lybæk indskrænkede sig nemlig ikke til, at den i Lybæk paa et vist Tidspunkt nedskrevne Samling af Retsregler 1243 blev overført til Tønder. Tværtimod maa hele Retsudviklingen i Tønder i Middelalderen fremstilles med Retsordenen i Lybæk som Baggrund, og Forskellen mellem den i Tønder og i de øvrige Købstæder gældende Ret blev derved yderligere uddybet. I Løbet af det 13. og 14. Aarhundrede blev der tilvejetragt skrevne Byretter for adskillige andre Købstæder end Tønder, enten saaledes at Byens Myndigheder lod foretage Nedskrivning af den i Byen allerede gældende uskrevne Ret, som derefter forsynedes med Kongens — i Sønderjylland Hertugens — Stadfæstelse, eller saaledes at Byen henvendte sig til en anden By, som i Forvejen var i Besiddelse af en skreven Byret, og fik meddelt en Afskrift af denne. Men hvad enten en saadan Byret havde den ene eller den anden Oprindelse, var den aldrig saa omfattende, at den kunde benyttes som den eneste Retskilde mellem Borgerne i Byen. Som Følge heraf maatte man til Stadighed supplere dens Regler med Bestemmelserne i Landsloven, d. v. s. Jyske Lov, Skaanske Lov eller de sjællandske Love. I Tønder stillede Forholdet sig paa helt anden Maade. Ved Overtagelsen af den lybske Ret 1243 antoges ikke blot den paa dette Tidspunkt nedskrevne Ret, men tillige hele den i Lybæk gældende uskrevne Ret for reciperet i Tønder, og dette førte til, at der i Tidens Løb fandt talrige Henvendelser Sted til Raadet i Lybæk, enten saaledes at man søgte Retsbelæring der, eller saaledes at de af Byraadet i Tønder afsagte Domme ligefrem appelleredes til Lybæk. Byraadet i Lybæk blev saaledes Appeldomstol i Forhold til Tønder paa samme Maade som det var det for adskillige holstenske Byer, Rostock, Stralsund, Wismar, Reval, ja endog for de hanseatiske Købmænd i Bergen.¹³⁾

For at bringe de holstenske Byer ud af dette Afhængighedsforhold til Lybæk udstedte Hertug Frederik — den senere Kong Frederik I — den 21. Maj 1496 en Forordning, hvorved han forbød dem at appellere de i Henhold til den lybske Ret afsagte Domme til Raadet i Lybæk. I Stedet skulde der oprettes en særlig Appeldomstol bestaaende af Borgmestre og Raad i de fire Byer: *Kiel*, *Itzehoe*, *Rendsborg* og *Oldesloe*, som fire Gange om Aaret skulde træde sammen i Neumünster til Paadømmelse af Appelsager i

Overensstemmelse med lybsk Ret. Den 30. Marts 1498 udstedte han derefter sammen med sin Broder Kong Hans et Privilegium for den herved oprettede »Vierstädtegericht«, hvorved bl. a. bestemtes, at Retten kun skulde træde sammen en Gang om Aaret enten i Kiel, eller hvor det var mest bekvemt for de fire Byer.¹⁴⁾

Ingen af de to Forordninger omtalte imidlertid Tønder som pligtig til paa samme Maade at anvende Vierstädtegericht som Appellinstans i Stedet for som hidtil at appellere til Lybæk, og i Tønder fortsatte man derfor foreløbig paa gammel Vis. Først 1571 begyndte man at appellere herfra til Vierstädtegericht.¹⁵⁾ Afskaffelsen af Appellen til Lybæk betød dog ikke, at den lybske Ret mistede sin Gyldighed i Tønder og de øvrige Byer. Det var udtrykkelig foreskrevet, at Vierstädtegericht skulde dømme efter den lybske Ret, — og hvor den ikke slog til, efter saksisk Ret — og for at kunne opfylde dette Krav skulde den være i Besiddelse af et troværdigt Eksemplar af den lybske Ret.¹⁶⁾ Iøvrigt mærkede man en vis Tilbøjelighed i Tønder for helt at forbigaa Vierstädtegericht, saaledes at man appellerede uden om denne til Kancelliet paa Gottorp, der strengt taget var Appellinstans i Forhold til Vierstädtegericht, og en Forordning af 1593 maatte derfor indskærpe Borgerne i Tønder, at de skulde benytte Vierstädtegericht som Appellinstans.¹⁷⁾

Imidlertid opstod der i det 17. Aarhundrede Strid mellem de fire Byer, hvis Udsendinge udgjorde Vierstädtegericht. Rendsborg, Itzehoe og Oldesloe protesterede saaledes 1615 imod, at Retten, saaledes som Tilfældet hidtil havde været, altid afholdtes i Kiel, og ønskede gennemført en Ordning, hvorefter de fire Byer paa Tur skulde være Sæde for Retten. Desuden var man uenig om, hvem der skulde være Rettens Syndikus (Sekretær). Det sidste Stridsspørgsmål lykkedes det dog at faa bilagt, hvorefter Sindene faldt til Ro i nogen Tid, uagtet man ikke var naaet til nogen Afgørelse af Spørgsmaalet om, hvor Retten skulde holdes. 1648 og 1655 blussede Striden herom op paany, og fra 1656 afholdtes i en Aarrække overhovedet ikke nogen Vierstädtegericht.¹⁸⁾ Under disse Omstændigheder bestemte en hertugelig Forordning af 21. Marts 1664, at Borgmester og Raad i Kiel i Forbindelse med to Udsendinge fra Burg paa Femern og to fra Tønder skulde paa-kende Appelsager fra disse tre Byer. Herefter fandtes altsaa formelt to sideordnede Appeldomstole: Vierstädtegericht og »Das itzige Kyhlische Appellationsgericht«¹⁹⁾, og denne Tilstand varede

indtil 1670. 1667 var de stridende Parter blevet enige om at lade Vierstädtegericht leve op paany, idet man vedtog den Kompromisordning, at Retten skiftevis skulde sættes i Rendsborg og Kiel, og denne Ordning konfirmeredes af Hertugen 1669 og af Kongen 1670²⁰⁾, men Stædernes Vedtagelse og Landsherrens Stadfæstelse var ikke i Stand til at give den hensygnende Domstol nyt Liv. Hvad specielt angaar Tønder, blev Appellen til Vierstädtegericht endog en Overgang helt afskaffet, nemlig ved Forordning af 27. September 1684, der bestemte, at Appelsagerne fremtidig skulde indbringes for den i Forbindelse med Okkupationen af den her-tugelige Del af Hertugdømmet oprettede nye Overret paa Got-torp; men denne Ordning bortfaldt dog igen ved Forliget i Allona 1689, hvorved Kongen gik ind paa at give Hertugen hans slesvigske Besiddelser tilbage.²¹⁾ Vierstädtegerichts Virksomhed blev stadig mindre omfattende. 1713 traadte den sammen for sidste Gang i Rendsborg, 1714—20 blev der overhovedet ingen Sager appelleret til den, og 1721 nedlagde den daværende Syndikus sit Hverv, og han fik ingen Efterfølger. Herefter er det ikke mærkeligt, at Oversekretæren i Det tyske Kancelli i København Grev Schulin 1737 rettede en Forespørgsel til Kancelliet i Glückstadt om, hvorvidt Retten nogen Sinde var blevet udtrykkelig ophævet, eller om den blot stiltiende var ophørt at fungere. Hertil svarede Kancelliet, at det var sket *tacite* (stiltiende), og tilføjede, at det havde været en meget kostbar, overflødig og særegen Domstol. Ved et kongeligt Reskript af 30. August 1737 ophævedes derefter Domstolen formelt efter ikke at være traadt sammen i 24 Aar.²²⁾

De Grunde til Vierstädtegerichts Bortfald, som Kancelliet i Glückstadt anførte, er sikkert i det væsentlige rigtige. At Appelordningen var temmelig kostbar, er et Forhold, som ofte er fremhævet i Litteraturen. Efter en enkelt Forfatters Mening skal de betydelige Udgifter, der herved paaførtes Tønder, endog have medvirket til Byens daarlige finansielle Stilling i senere Tid²³⁾, hvori der i hvert Fald er den Sandhed, at enhver ikke strengt nødvendig Udgift maatte tynde stærkt paa Byens haardt spændte Budget. Af større Betydning var dog det Forhold, som Kancelliet udtrykte paa den Maade, at Vierstädtegericht var en overflødig Domstol, nemlig at den ikke var udstyret med noget Tvangsmiddel, hvormed den kunde gennemtvinge de af den afsagte Domme. Disse havde derfor nærmest Karakter af uforbindende Udtalelser om, hvorledes Sagen

efter Appeldomstolens Opfattelse burde afgøres²⁴⁾, og hvis Borgmester og Raad i Tønder ikke vilde bøje sig for denne Opfattelse, var der ingen anden Udvej end at henvende sig til Hertugen for at faa Dommen stadfæstet og gjort eksigibel. Under disse Omstændigheder var det baade nemmere og billigere helt at springe Vierstädtegericht over og straks at henvende sig til Hertugen.

Den Tekst af Lybæks Stadsret, som i 1243 oversendtes til Tønder, viser os den lybske Ret i den ældste fuldstændige Skikkelse, hvori den kendes. Ældre er kun et Fragment, som i Almindelighed henføres til Aarene omkring 1225, medens et Haandskrift i Breslau er omtrent samtidigt med Tønderhaandskriftet.²⁵⁾ Andre bevarede middelalderlige Haandskrifter viser os derimod den lybske Ret paa senere Udviklingstrin, hvor adskillige nye Bestemmelser er føjet til den oprindelige Lovtekst.

Ved Afgørelsen af, hvorledes den Ret saa ud, som man levede efter i Tønder i Middelalderen, er man derfor vanskeligt stillet. Paa den ene Side staar det fast, at Tønder i et vist Omfang har nydt godt af de nye Regler, som gennemførtes i Lybæk, idet Appelsagerne naturligvis blev afgjort i Overensstemmelse med dem. Paa den anden Side henstaar det ganske i det uvisse, i hvilket Omfang denne Appeldagang blev benyttet, og hvilken Rolle den senere lybske Retspraksis saaledes kom til at spille i Tønder. I hvert Fald blev den gamle Byret af 1243 aldrig erstattet af en à jour-ført Tekst, og man maa derfor regne med Muligheden af, at adskillige af de yngre Bestemmelser i den lybske Ret aldrig fik Gyldighed i Tønder.

Tønder Byret er bevaret i to Haandskrifter paa Det kongelige Bibliotek i København. I det ene, der udgør selve Originalhaandskriftet, mangler de sidste Blade, det andet, som er en Afskrift fra ca. 1300, er derimod komplet.²⁶⁾ Byretten er inddelt i Paragraffer, ialt ca. 100, og indledes med en Række detaillerede Bestemmelser om Told. Derefter følger nogle Regler om Dispositionsretten over fast Ejendom, hvorefter der kommer en Række arve- og skifterel- lige Normer, som ligeledes udmærker sig ved stor Udførlighed. Et længere strafferetligt Afsnit indledes lidt umoliveret med en Bestemmelse om, at en Borger i Lybæk ikke er pliglig at drage i Krigstjeneste uden for Byen, men omhandler iøvrigt en Række forskellige Forbrydelser, f. Eks. Vold, Injurier, Hor, falsk Maal og Vægt, Mandrab, Skade forvoldt af Hus og Kvæg o. s. v., hvortil slutter sig nogle processuelle Forskrifter. Resten af Byretten be-

slaar af en Snæs højest forskelligartede Regler, der spænder fra Bestemmelser om, hvornaar den kriminelle Lavalder indtræder (ved det 12. Aar), og om Forsorg for sindssyge og aandssvage, eventuelt ved Indespærring, til Lovens Slutningsbestemmelse om, i hvilken Afstand Latriner og Svinestier skal anbringes fra Nabogrunden.

Sammenlignet med de Byretter, som tilvejebragtes i andre danske Købstæder i Løbet af det 13. og 14. Aarhundrede, maa Tønders Byret af 1243 siges at være temmelig udførlig; men udtømmende kunde den naturligvis ikke være. Det er ogsaa karakteristisk, at visse Spørgsmaal overhovedet ikke omhandles i Byretten eller ogsaa kun rent forudsætningsvis, uagtet de maatte antages at være af stor praktisk Betydning. Forklaringen maa her være den, at disse Regler var saa almenkendte, at der var overflødig at optage dem i den skrevne Byret. Paa dette Punkt ligner Byretten ganske andre middelalderlige Retskilder. Som et enkelt Eksempel herpaa kan nævnes, at Byretten af 1243 overhovedet ikke fastsætter nogen Straf for en i Middelalderen saa almindelig Forbrydelse som *Manddrab*. Forholdet var nemlig det, at alle i Lybæk var klare over, at denne Forbrydelse straffedes med Døden, maaske under Paavirkning af Moselovens Regel: Den der slaar et Menneske, saa at det dør, skal visselig dødes.²⁷⁾ At dette var den almindelige Regel i de nordtyske Byer, fremgaar af en Fredstraktat mellem Henrik Løve og Gotlænderne fra ca. 1163.²⁸⁾ I Danmark behandlede man derimod paa den Tid ikke Manddrab med samme Strengthed. Efter Jyske Lov medførte Drab kun Pligt til at betale Bøder til den dræbtes Slægt og Kongen — hvortil ganske vist kom en betydelig Tillæggsbød, naar Drabet var begaaet i en Købstad — men i Ribe Byret af 1269, der har benyttet Tønders Byret som Kilde, er der udtrykkelig fastsat Dødsstraf for Manddrab.²⁹⁾ Her var Dødsstraffen altsaa saa afvigende fra almindelig Retsopfattelse, at den maatte have særlig Hjemmel i Byretten.

Ogsaa i andre Tilfælde foreskrev den lybske Ret strenge Straffe, til Dels for Forhold, som slet ikke var strafbare efter den paa Landet gældende Ret, men som repræsenterede en Fare for Handels-samkvemmet i Byen og derfor ikke kunde gaa ustraffede hen. Hvis nogen blev grebet i at anvende et falsk Skæppemaal, skulde han saaledes ifølge Byretten bøde 60 Schilling til Byen, Bunden skulde slaas ud af Maalet, og dette udstilles paa Torvet.³⁰⁾ Tilsvarende Regler gjaldt om Anvendelse af falske Alenmaal og Lodder.

Det Forhold, at en Mand blev grebet i at benytte to forskellige Maal, et større, naar han maalte til sig selv, et mindre naar han maalte til andre, behandlede særlig strengt. Det betragtedes som Tyveri, og hvis det beløb sig til mere end $\frac{1}{4}$ Mark, førte det sin Mand til Galgen.³¹⁾ I mindre Tilfælde var Straffen Piskning og Afskæring af Haaret. For Kvinders Vedkommende traadte i Stedet for Hængningsstraffen levende Begravelse — »for hendes kvindelige Æres Skyld«, som det hedder i Byretten.³²⁾ Denne særlige Straf for Kvinder gik ligeledes over i Ribe Byret³³⁾ og blev senere almindelig anvendt andetsteds i Kongeriget.

I Byretten finder man ogsaa en Regel om Falskmøntneri, idet det bestemmes, at hvis man finder et Møntstempel til Fremstilling af falske Mønter hos en Mand, skal han straffes med Afhugning af Haanden.³⁴⁾ Der er her Tale om en af de saakaldte »afspejlende Straffe«, idet Straffen retter sig imod selve det Organ, som havde forøvet Forbrydelsen. Ogsaa for Ægteskabsbrud foreskriver Byretten en afspejlende Straf, der samtidig maatte føles som i højeste Grad vanærende. Hvis en gift Kone blev grebet in flagranti med en fremmed Mand, skulde hun trække Manden op og ned ad Gaderne »per veretrum suum«.³⁵⁾ Denne Straf er temmelig enestaaende inden for de germanske og romanske Retsordener, og til Forklaring af dens Forekomst i den lybske Ret har man derfor opstillet den Hypotese, at den skulde være et Laan fra de vendiske Folkeslag, som boede i Nordtyskland, og hvis Retsordener jo havde en helt anden Karakter end de germanske Kolonisters.³⁶⁾ Ogsaa denne Regel overtoges af Ribe Byret,³⁷⁾ hvorimod den kun i væsentlig mere afdæmpet Skikkelse fandt Anvendelse uden for Ribe.³⁸⁾

Medens Ægteskabsbrud saaledes behandlede temmelig strengt, var Straffen for Bigami relativt mild. i hvert Fald naar Talen var om en Mand, som havde en Hustru i Lybæk og en anden andetsteds. Baggrunden herfor var naturligvis, at adskillige af Lybæks Borgere jævnlig var meget længe borte fra deres By paa Handeltogter til fremmede Lande, og de havde da ofte en anden Hustru boende paa den Plads, hvor de plejede at opholde sig. En Parallel hertil har man i den omtrent samtidige store islandske Lovbog Grágás, der vel i Almindelighed forbyder Bigami, men dog tillader, at en Mand har en Hustru boende paa Island og en anden i Norge.³⁹⁾ I den lybske Byret interesserer man sig i første Linie for,

hvilket af de to Ægteskaber der skal staa ved Magt og hvilken Retsstilling, der tilkommer den Hustru, som maa vige Pladsen for den anden, idet det bestemmes, at Hustruen i Lybæk skal have Fortrinet frem for den anden; men denne skal paa sin Side have Lov til af Boet at udtage alt, hvad hun har indbragt i Ægteskabet, samt Halvdelen af, hvad Manden ejer. I Tilknytning hertil foreskrives saa, at Manden skal bøde 10 Mark Sølv til Dommeren og Byen for sin Slethed, og kun hvis han ikke er i Stand hertil, indtræder en vanærende Straf bestaaende i, at Bigamen anbringes i en Kasse og derefter skubbes ud af en Lem i denne, saaledes at han falder ned i Vandet eller i en Mudderpøl.⁴⁰⁾

Flere af de i det foregaaende omtalte Regler bærer Præg af at være udformet i et Bysamfund, hvor Handelssamkvemmet er selve Nerven i Samfundslivet, og hvor det derfor maatte være en af Retsordenens Hovedopgaver at værne Tilliden i det økonomiske Liv ved at fastsætte strenge Straffe for Forhold, som frembød Fare for eller Brud paa denne Tillid. Andre af Byrettens Regler viser, i hvor høj Grad det ligger Myndighederne paa Sinde at opretholde Ro og Orden i Byen, hvor mange Mennesker til Stadighed levede sammen paa meget snæver Plads, navnlig ved at styrke Respekten for Byens lovlige Myndigheder. Hvis nogen overfaldt en Raadmand under Udførelsen af hans Hverv med Vold eller Injurier, straffedes han med en Bøde paa 60 Schilling til den forurettede + 3 Mark Sølv til Byen og 10 Schilling til hver af de øvrige Raadmænd.⁴¹⁾ Hvis man overfaldt Byens Herold, ifaldt man dobbelt saa høj Straf, som Handlingen ellers vilde have medført.⁴²⁾ Hvad Byraadet fastsatte, var Borgerne pligtige at rette sig efter, og gjorde de det ikke, kunde Raadet — uagtet det i Grunden var Part i Sagen — selv paa-dømme Overtrædelsen og vurdere denne til en eller anden Pengebøde. Af denne Bøde tilfaldt da $\frac{1}{3}$ Fogden og Resten Byen.⁴³⁾

En ejendommelig kvalificeret Forbrydelsesform i den lybske Ret var det saakaldte *Vorsate*, der straffedes med en Bøde paa 10 Mark Sølv samt et Vognlæs Vin! *Vorsate* svarer rent sprogligt til »Forsæt«, men havde et Indhold, der var helt forskelligt fra det moderne Forsætsbegreb. Det for *Vorsate* karakteristiske var, at Forbryderen havde lagt en særlig ond Vilje over for Ofret for Dagen, saaledes at Forbrydelsen maatte betragtes som overlagt. Paa den anden Side var der ikke Tale om, at man i det enkelte Tilfælde undersøgte, om der forelaa en saadan fjendtlig Indstilling over for Ofret. Hvis

der oplystes visse i Loven særlige fastsatte Omstændigheder ved Forbrydelsen, antoges der at foreligge Vorsate og ellers ikke. Saaledes betragtedes det Forhold, at de paagældende tidligere havde været i Strid med hinanden, som Bevis for Vorsate, hvis det viste sig, at den ene Part i et Slagsmaal var bevæbnet med en Stok, eller han havde lagt sig i Baghold for at overliste sin Modstander.⁴⁴⁾ Et andet Tilfælde af Vorsate bestod i, at man om Natten paagreb en Mand, der ulovligt færdedes ude paa Gaden, og holdt ham i Forvaring og tvang ham til at betale Penge for at komme paa fri Fod. i Stedet for straks at overgive ham til Raadet.⁴⁵⁾ Til Vorsate og til den herfor fastsatte særlige Straf haves intet Sidestykke i dansk Ret — end ikke Ribe Byret, som ellers har overtaget saa mange af den lybske Byrets Regler, kender Vorsate — men langt ned i Tiden ser man Vorsate straffet i Tønder med 10 Mark Sølv og et Vognlæs Vin.

Det ovenfor fremhævede Hensyn til Samhandelens Trivsel og Bestræbelserne for gennem positive Lovbestemmelser at fremme denne viser sig ogsaa paa et helt andet Punkt, nemlig i Reglerne om den familieformuerellige Ordning. Efter den Ret, som var gældende i største Delen af Nordtyskland paa denne Tid, maatte Formueforholdet mellem Ægtefæller nærmest betegnes som en Slags Særejeordning.⁴⁶⁾ Ganske vist havde Manden Raadigheden over Ægtefællernes samlede Formueværdier. saa længe Ægteskabet bestod — for saa vidt angik de af Hustruen i Ægteskabet indbragte faste Ejendomme krævedes dog Hustruens Samtykke — men naar en af Ægtefællerne døde, udtog vedkommende Arvinger forlods den afdødes faste Ejendomme af Boet, og derefter deltes Løsøret efter visse nærmere Regler. Disse gik i Hovedsagen ud paa, at Hustruen — eller efter Omstændighederne hendes Arvinger — udtog det saakaldte *Gerade*, der omfattede en Række i Loven opregnede Ting, som typisk udgjorde en Hustrus Udstyr, naar hun indtraadte i Ægteskabet. Derimod behøvede de ikke at være identiske med de Ting, som hun i sin Tid faktisk havde indført i Ægteskabet. Princippet var saaledes »Frauengut wächst und schwindet nie«. Denne Ordning var imidlertid stærkt modificeret i den lybske Ret som upraktisk under Livsforhold, hvor Pengeøkonomien spillede en meget større Rolle end paa Landet, og hvor hensigtsmæssige den lybske Rets Regler ansaas for at være i Bysamfundene, fremgaar klarest deraf, at adskillige nordtyske Byer optog den lybske Familieformueret, selv om de ikke iøvrigt benyttede lybsk Ret.⁴⁷⁾

Forskellen mellem den lybske Ret og den paa Landet gældende Retsorden bestod for det første deri, at den lybske Ret udtrykkelig foreskrev, at der ikke skulde være noget Gerade og altsaa ikke nogen Forlodsret paa Skiftet; men af endnu større Betydning var, at saa snart der blev født Børn i Ægteskabet, indtraadte der fuldstændigt Formuefællesskab mellem Ægtefællerne. Hermed fulgte, at Hustruen ved Mandens Død delte Boet ligeligt med Børnene, men som Modstykke svarede hertil, at hun var personlig ansvarlig for den Gæld. Manden havde paadraget sig, saaledes at hele hendes Formue kunde medgaa til at dække denne. Det er klart, at en saadan Ordning frembød iøjnefaldende Fordele for Ægtemænd, der ernærede sig ved Købmandsskab og havde Brug for Kredit i betydeligt Omfang, idet Hustruens i Ægteskabet indbragte Formue paa denne Maade kom til at tjene som yderligere Kreditbasis for Manden. For Hustruerne var Reglen derimod temmelig ubehagelig. Hvis en Ægtemand døde som insolvent, hæftede Hustruen i al Fremtid over for hans Kreditorer, og den eneste Mulighed, hun havde for at undgaa et saadant Gældsansvar, var straks efter Mandens Død at overlade alle sine og Mandens Aktiver til Kreditorerne og derefter forlade Huset sammen med Børnene uden Ret til at udtage andet af Boet en enkelt Klædning — »hverken den bedste eller den ringeste«.48) Siden Slutningen af det 14. Aarhundrede søgte man derfor i Lybæk at omgaa disse Regler, ved at f. Eks. Hustruens Fader bestemte, at en større eller mindre Del af hendes i Ægteskabet indbragte Formue skulde være hendes »Spelepenninge« og behandles som hendes Særeje. Undertiden hidrørte disse Spillepenge ogsaa fra Gaver fra Manden; men den reviderede lybske Byret inddrog ethvert saadan Særeje under Fællesboet med den karakteristiske Begrundelse: »Es sei viel besser, dass die Frauen an ihrem Gut und Patrimonio etwas Schaden leiden, als dass der Glaube in Kaufhändeln geschwächt oder gar bei dieser Stadt fallen solle, zu derselben Unheil und Untergang«.49)

Hvad angaar Forfølgningen af Straffesager, maa erindres, at det i Middelalderen som oftest var overladt til den forurettede selv at stævne den, som han ansaa sig for krænkert af, for Retten. De offentlige Myndigheder havde i Reglen hverken Ret eller Pligt til at rejse Sag i Anledning af begaaede Lovovertrædelser. Denne Ordning er ogsaa den almindelige efter den lybske Ret. Ifølge en Bestemmelse, der dog ikke findes i Tønderhaandskriftet fra 1243.

kan Fogden ikke rejse Paatale i Anledning af en Kamp mellem to Personer, undtagen hvis denne var blevet kundgjort for Omverden ved det saakaldte »*toiodute*« Raab, hvorved man tilkendegav, at man havde paagrebet en Gerningsmand paa fersk Gerning.⁵⁰⁾ Fogdens Paataleret var saaledes i Lybæk subsidiær i Forhold til den forettedes, og der er ikke Grund til at antage, at han i Tønder har haft en videregaaende Adgang til at rejse Sag. Følgen heraf var naturligvis, at talrige Lovovertrædelser blev afgjort udenretligt, ved at Parterne enedes om Erlæggelse af en Bod, hvor Gerningsmanden vilde være hjemfalden til en Livs- eller Legemsstraf, hvis Sagen kom for Retten, — en Fremgangsmaade, man har Vidnesbyrd om i Tønder fra langt senere Tid. Om Reglen i Byretten om, at der i saa Tilfælde skulde erlægges lige saa store Bøder til Fogden og Byen, blev overholdt, er naturligvis umuligt at sige. Saafremt det drejede sig om mindre Tyverier, var der endog i Byretten udtrykkelig Hjemmel for, at Tyven uafhængigt af den bestjaalnes Samtykke kunde frikøbe sig for den sædvanlige Straf af Piskning og Afskæring af Haaret, hvis hans Formueforhold tillod det. I saa Fald tilfaldt en Trediedel af Løsningssummen Dommeren, og Resten deltes mellem Byen og den bestjaalne.⁵¹⁾

Om Gangen i de enkelte Retssager findes der kun faa Regler i Byretten. Et af de processuelle Spørgsmaal, middelalderlige Retskilder interesserer sig meget for, er, hvem det i den paagældende Retstvist tilkommer at føre Bevis, og hvorledes Beviset skal føres, og herom handler ogsaa adskillige Bestemmelser i Byretten. Et enkelt Sted forudsættes, at *Tvekamp* kan anvendes som Afgørelsesmiddel, nemlig i Anledning af Manddrab paa Byens Grund, hvor to Grundejere i Byen mente at kunne udpege Gerningsmanden med Navns Nævnelser. Saafremt der var tilføjet den dræbte flere Saar, kunde der kræves en Mand til Tvekamp for hvert Saar.⁵²⁾ I en anden Bestemmelse fastsættes dog, at man ikke kan nødes til Tvekamp, hvis man er under 24 Aar eller over 60 Aar — i saa Fald skulde man stille en Mand i sit Sted.⁵³⁾ Det i Byretten almindelige er dog Partsed aflagt paa Relikvier og efter Omstændighederne støttet af Ed aflagt af Mededsmænd, der var Grundejere i Byen. Ogsaa Vidnebevis forekommer; men kun Grundejere i Byen kunde aflægge Vidnesbyrd for Retten.⁵⁴⁾

Med det rigere Kildestof fra Tiden efter Middelalderens Slutning falder der klarere Lys over Retsstanden i Tønder i dette Tidsrum.

Af uvurderlig Betydning for vort Kendskab til denne er de bevarede Retsprotokoller, der gaar tilbage til 1573, og som dels indeholder en Mængde værdifuldt kulturhistorisk Stof, dels giver rige Bidrag til Belysning af, i hvilket Omfang den gamle Byret stadig var gældende, og hvilke Retskilder der kom i Betragtning ved Siden af den lybske Ret.

Den vigtigste Retskilde var nemlig vedblivende den lybske Ret. Ifølge et Brev af 17. September 1522, udstedt af Hertug Frederik, havde den lybske Ret dog en kort Overgang mistet sin Gyldighed i Tønder,⁵⁵⁾ idet Hertugen havde frataget Byen alle dens Privilegier, derunder Retten til at benytte sin gamle Stadsret, af Vrede over, at Borgerne havde drevet Hertugens Kvæg bort fra Vestermarken. Da Byen imidlertid gjorde Afbigt overfor sin Herre, lod han sig formilde og gav den Ret til paany at anvende sine Privilegier og Byretten af 1243, og Retsudviklingen fortsatte sit rolige Forløb i Tønder. I det 16. Aarhundrede oversattes den gamle Byret til Plattysk — antagelig paa Initiativ af Byens Myndigheder — saaledes at Oversættelsen følger Grundteksten Paragraf for Paragraf.⁵⁶⁾ Nogen Revision af Byretten fandt altsaa ikke Sted, samtidig med at den overførtes til et mere almindelig tilgængeligt Sprog. Ganske vist mangler der Oversættelse af nogle enkelte Bestemmelser; men om der her er Tale om en bevidst Opgivelse af den ældre Ret, turde dog være tvivlsomt. Oversættelsen er som Helhed temmelig fejlfuld, og Udeladelsen af de paagældende Bestemmelser kan naturligt forklares ved, at Oversætteren ved en Fejltagelse er kommet til at springe dem over. Under alle Omstændigheder er Oversættelsen kun bevaret i en Afskrift, og om dennes Forhold til Originalen kan intel siges.

Af Regler udgaede fra Byens egne Myndigheder kan nævnes de saakaldte *Bursprog*, der er nedskrevet ca. 1560, og som en Gang om Aaret ved Aabningen af Retten oplæstes for Borgerne.⁵⁷⁾ Formelt var Reglerne fastsatte af Borgmestre og Raad; men faktisk drejede det sig for en meget stor Dels Vedkommende om en Overførelse af Regler, som allerede var gældende i Kiel. Bursproget bestod især af politimæssige Forskrifter af forskellig Art, f. Eks. om Borgernes Pligt til altid at holde deres Vaaben og Rustning pudsede og i Orden, om Renlighed paa Gaderne, Vedligeholdelse af Plankeværker og Iagttagelse af Helligdagsfreden. Dog findes der ogsaa enkelte Bestemmelser af egentlig strafferetligt Indhold, f. Eks. naar det bestemmes, at den, der vidende huser en Morder eller bistaar ham,

saaledes at han undslipper, skal behandles paa samme Maade som denne, hvis han blev paagrebet. Paa tilsvarende Maade var det foreskrevet, for at man kunde komme de overhaandtagende Tyverier til Livs, at den som vidende gjorde sig skyldig i Hæleri, skulde straffes som Tyv.

Det er ovenfor omtalt, at der efter 1571 principielt ikke appelleredes fra Borgmestre og Raad i Tønder til Raadet i Lybæk, saa der var derfor ingen Nødvendighed for, at de Ændringer, som efter denne Tid foretoges i den lybske Ret, ogsaa trængte igennem i Tønder. I Litteraturen har det dog været den almindelige Mening, at man i senere Tid i Sønderjylland og Holsten ved den lybske Ret forstod den i Revisionen af 1586 udformede Retsorden;⁵⁸⁾ men der er dog dem, som har hævdet, at man her til Stadighed vedblev at bruge den gamle Byret. Til Støtte for Teorien om Receptionen af Byretten af 1586 har man blandt andet henvist til, at naar den almindelige Landslovgivning hentyder til Anvendelsen af den lybske Ret, er det klart, at den tænker paa den yngre Redaktion, og en Anvendelse af den ældre Ret vilde desuden være praktisk umulig, da man ikke havde de fornødne Eksemplarer af den i de sønderjyske og holstenske Byer, hvor man anvendte lybsk Ret. Denne sidste Grund gjorde sig nu imidlertid ikke gældende i Tønder, hvor man foruden de to middelalderlige Haandskrifter af Loven yderligere havde en let forstaaelig Oversættelse fra det 16. Aarhundrede; men det er klart, at Spørgsmaalet kun kan besvares ved en Undersøgelse af de i Tidens Løb afsagte Domme.

Gennemgaar man Retsprotokollerne, fremgaar det imidlertid med fuldkommen Sikkerhed, at naar man i senere Tid talte om lybsk Ret i Tønder, forstod man her ligesom andetsteds den reviderede Byret af 1586. En Dom af 25. Februar 1643 citerer udtrykkelig Byrettens 1. Bog 10. Titulus 6. Artikel som Hjæmmel for, at arvede faste Ejendomme kun kan afhændes med Arvingernes Samtykke, og herved kan kun forstaas Udgaven af 1586. Ligeledes citerer et Indlæg i en den 13. April 1670 paadømt Sag 5. Bog 12. Titulus 2. Art, i *Jus Lubecense* til Støtte for den Paastand, at en Arrest paa Gods skal forfølges inden 4 Uger, hvis den ikke skal bortfalde. I disse to Tilfælde fremgaar Anvendelsen af den reviderede Tekst klart af de udtrykkelige Henvisninger til denne; men ogsaa i talrige andre Tilfælde er det hævet over enhver Tvivl, at der ikke kan være Tale om den gamle Byret. En Dom af 29. Maj 1588 omstøder saa-

ledes et Testamente, fordi det ikke er oprettet under lagttagelse af de i den lybske Ret krævede Formaliteter, og da der ikke findes Regler om Testamentsformerne i den gamle Byret, maa der altsaa herved være tænkt paa Reglerne i den reviderede Byrets 2. Bog 1. Titulus. I en Dom af 27. Juli 1590 hedder det ligeledes, at der var indrømmet en Debitor »vermöge lübischen Rechts« først en Frist paa 14 Dage og derefter paa 8 Dage til Betaling af Gælden, hvilket er i Overensstemmelse med 3. Bog 1. Titulus 1. Artikel i Byretten af 1586, medens den gamle Byret ikke har nogen hertil svarende Bestemmelse.

Der kan saaledes ikke være den mindste Tvivl om, at man ogsaa i Tønder har anvendt den reviderede lybske Byret og tilmed paa et meget tidligt Tidspunkt, i hvert Fald for saa vidt angaar de privatretlige Afsnit af Lovbogen. Med Hensyn til det strafferetlige Afsnit — Byrettens 4. Bog — har det derimod været den almindelige Opfattelse i Litteraturen, at det ikke anvendes i Praxis i de Byer, som iøvrigt anvendte den lybske Ret, idet Hertugdømmernes Strafferet var domineret af Kejser Karl V's *Peinliche Halsgerichtsordnung* af 1532 (*Constitutio Criminalis Carolina* eller *Carolina*).⁵⁹⁾ Denne Lov var fremgaaet af Aartiers Forarbejder og havde til Formaal at reformere Strafferetsplejen og Strafferetten i Tyskland: men paa et sent Tidspunkt af Lovens Tilblivelseshistorie bestemtes det, at den i Retsbrugen skulde vige for gammel og rimelig Sædvane, saa at den altsaa kun fik Gyldighed som subsidiaer Straffelov (den saakaldte salvatoriske Klausul).

Ikke desto mindre kom Carolina til at beherske tysk Strafferet og Straffeprocess i flere Aarhundreder, og paa tilsvarende Maade stillede Forholdet sig i Hertugdømmerne. Dens Gyldighed blev her gentagne Gange forudsat i Lovgivningen, og fra Midten af det 17. Aarhundrede var den i ca. 100 Aar saa godt som den eneste Retskilde indenfor Sønderjyllands og Holstens Strafferet.⁶⁰⁾

Af Tønders Retsprotokoller fremgaaer imidlertid, at den ikke helt opnaaede at fortrænge den lybske Strafferet her. Den 4. November 1633 fandtes en Kvinde i Tønder skyldig i Tyveri og dømtes derfor »weiblich Zucht halber« til »vermöge lübisches Rechts« at henrettes med Sværd, saaledes at hun blev »mit dem Strange verschonet«. Her foreligger i Dommen et næsten ordret Citat af Bestemmelsen i den reviderede Byrets 4. Bog 1. Titulus 5. Artikel, altsaa en Bestemmelse, der efter den almindelige Opfattelse ikke anvendtes

uden for Lybæk. En Dom af 20. Maj 1592 udtalte, at en Mand, som havde gjort sig skyldig i grove Injurier over for en anden, enten skulde godtgøre Rigtigheden af disse eller i Henhold til lybsk Ret tilbagekalde dem for Retten. Der forelaa her en klar Anvendelse af 4. Bog 4. Titulus 16. Artikel, men selv om denne Bestemmelse havde Plads i Byrettens strafferellige Afsnit, var den dog af en særlig Karakter, idet Carolina betragtede Injuriesager som borgerlige Sager og indeholdt derfor ingen Regler om dem, saa en Kollision mellem den lybske Ret og Carolina var altsaa paa dette Punkt utænkelig. Den eneste Straffebestemmelse, Carolina indeholdt om Injurier, drejede sig om Udsendelsen af Skandskrifter.⁶¹⁾ Større principiell Interesse har en Dom af 14. Marts 1608, der tilsidesatte en forligsmæssig Afgørelse af et Drab, fordi der ikke forelaa Samtykke fra Myndighedernes Side til Forliget. Her forudsættes altsaa, at hvis et saadant Samtykke havde været meddelt, vilde Forliget være gyldigt og Drabsmanden gaa fri for Straf, medens Carolina helt igennem gaar ud fra den Opfattelse, at Straffen var til for Samfundets Skyld, saaledes at der ikke kunde blive Tale om at omsætte Strafskylden til et privat Godtgørelseskrav.

Den lybske Strafferet forsvandt altsaa ikke helt i Tønder — visse af dens Bestemmelser holdt sig tilmed meget længe i Live — men iøvrigt maa det siges, at ogsaa i Tønder prægedes Strafferetten af Carolina eller i det mindste af den Opfattelse af Forbrydelsen og Forbryderen, som Carolina er et Udslag af. Carolinas strenge Straffesystem var vel ikke skabt af Lovbogens Forfattere. De enkelte Strafarter var ogsaa forekommet i Middelalderens Strafferet, men deres Optagelse i Carolina og den store Autoritet, denne Lovbog nød, hindrede i flere Aarhundreder mere humane Strømninger inden for Strafferetten, og gav Straffefølgningen et barbarisk Præg. Til den tidligere Straf for det ringe Tyveri efter lybsk Ret: Piskning og Afskæring af Haaret, føjedes nu Afhugning af det ene Øre og Brændemærkning. Dødsstraf eksekveredes efter Carolina som oftest med Sværdet, og dette blev nu ogsaa en almindelig Eksekutionsmaade i Tønder; men Dødsstraffen var jævnlig kvalificeret paa forskellig Maade. Da en ung Mand 1613 havde gjort sig skyldig i Opbrydning af Kirkeblokken og i forskellige andre Forbrydelser, blev han paa ærlige Folks Forbøn henrettet med Sværd, og hans Legeme derefter lagt paa et Hjul

og hans Hoved sat paa en Stage. (jfr. Carolina Art. 173). Den ejendommelige Udtalelse om Straffeformildelse maa sandsynligvis forslaas saaledes, at hvis man ikke var gaaet i Forbøn for den unge Mand, var han blevet radbrækket i levende Live for sin Forbrydelse. I 1743 blev en Mand, der havde begaaet Sodom med en Hoppe, brændt sammen med denne.⁶²⁾

Galgen og Kagen repræsenterede nu de to Hovedhjørnестene i Strafferetsplejen. Mindre Forbrydelser straffedes til Kagen med Piskning, Udstikning af Øjnene, Afhugning af Ørerne, en eller flere Fingre eller den ene Haand. Men værre end Straffen var maa-ske dog den Atmosfære af Uærlighed, som Kagen var omgivet af, og som medførte, at den, der blot een Gang var straffet til Kagen, var socialt degraderet og i Reglen havde traadt det første Skridt paa den Vej, som før eller senere vilde føre ham til Galgen. Kagen, der i Tønder var en muret Søjle paa et Stenfundament, stod paa Lille Torv. I 1654 omtales »dat Bild up dem Kaake«, der var Forløber for den endnu bevarede Træfigur, Tønder Kagmand (se Afbildningen S. 85). Figuren forestiller en Skarpretter i en Dragt fra ca. 1700; i den højre Haand har han sandsynligvis holdt Tugtens Ris.⁶³⁾ Galgen stod paa Nordmarken.

Af andre Straffe spillede *Forvisning* fra Byen en betydelig Rolle. Forvisningsstraffen var et Udslag af den Egoisme, som prægede det 16. Aarhundredes Bysamfund. Ved at bortvise Forbryderne fra Byen mente man at sikre Retstilstanden inden for denne. Hvad de forviste vilde tage sig til, naar de som subsistensløse flakkede om paa Landevejene, bekymrede man sig ikke om. Det var under strenge Straffe forbudt dem at vende tilbage til Byen; men den Risiko, de frembød for Retssikkerheden — og jævnlig ogsaa Sundhedstilstanden — paa Landet eller i andre Byer, maatte det blive andre Myndigheders Sag at tage sig af.

Derimod spillede Frihedsstraffen ingen Rolle i Datiden. Hvor Frihedsberøvelse overhovedet blev anvendt, var det som en Sikkerhedsforanstaltning f. Eks. over for Fredsforstyrrelserne eller som Varetægtsarrest. Naar Samtiden, der just ikke kendetegnedes ved nogen Blødsødenhed over for Forbrydere, betegner Varetægtsfængslet som »de schwere harte gefenknus des Thorms«⁶⁴⁾, er dette et talende Vidnesbyrd om hvilke Kaar, der bødes de forvarede.

Inden for Strafferetsplejen havde man i adskillige Tilfælde opgivet den ældre Ordning, hvorefter det var den forurettede, som selv

rejste Sag, idet nu Byfogden paa Hertugens Vegne i vidt Omfang foretog Paatalen. Til Oplysning af Sagen anvendtes om fornødent Tortur, der foretoges af Skarprelteren. Torturinstrumenterne: Tommelskruerne, Jernhaanden, den spanske Støve og »Stigen« opbevaredes i Raadhussalen.⁶⁵⁾ Paa dette Punkt var Ordningen i Tønder kun et Udsnit af den almindelige Retstilstand i Hertugdømmerne i det 16. Aarhundrede.

Omkring 1630 skifter Indholdet af Retsprotokollerne Karakter. Fra denne Tid glider næsten alle større Straffesager ud, og tilbage bliver væsentlig kun Volds- og Injuriessager samt Sager om Fredskrænkelser af forskellig Art. At Kriminaliteten pludselig skulde være blevet væsentlig mindre end i den foregaaende Tid, er ikke meget sandsynligt. Der er naturligvis til Stadighed forekommet Tilfælde af Manddrab, Voldtægt o. s. v., men hvor disse Sager har fundet deres Afgørelse, er ikke godt at sige. I disse større Straffesager foretoges Forundersøgelsen, efter at Carolinas Procesordning var gennemført, jævnlig af Amtmanden,⁶⁶⁾ og det er jo muligt, at dette har medført, at han ogsaa har paadømt Sagerne; men sandsynligere er det dog, at Justitssagerne har været protokollerede i særlige Retsbøger, som nu ikke mere er i Behold. For vort Kendskab til den senere Udvikling af Strafferetten i Tønder er i hvert Fald de bevarede Retsprotokoller af langt ringere Betydning end for den ældre Tids Vedkommende.

Til Gengæld træder det privatretlige Indhold af Protokollerne nu stærkt i Forgrunden, og man ser, hvorledes den romerske Ret her som andetsteds gør sig gældende i stadig højere Grad. At Romerretten fandt Anvendelse i Tønder, maatte forekomme meget naturligt. Den var jo ikke blot gældende Ret inden for det tyske Rige, men havde vundet Indpas i visse Dele af Sønderjylland. Den lybske Byret af 1586 var ganske vist kun i ringe Grad paavirket af Romerretten; men Indflydelsen spores bl. a. i Lovhogens Inddeling og i Betegnelserne for de juridiske Begreber.

Ogsaa i Tønder ses Paavirkningen først i Anvendelse af latinske Termini. Medens Retsprotokollerne indtil 1612 er ført paa Plattysk med meget ringe Anvendelse af romerrettlige Retsudtryk, gik man herefter over til at benytte Højtysk, og omtrent samtidig begynder de romerrettlige Begreber at dukke op i stort Antal. En vis Rolle har det naturligvis spillet her som andetsteds, at Parterne i Retssagerne begyndte at anvende juridisk uddannede Advokater.

I sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede optræder saaledes jævnligen *Licentiatius utriusque juris Ludolph de Behr* og *Dr. Mecklenburg* som Repræsentanter for Parterne i Retssager, og i Løbet af det følgende Aarhundrede findes der et ret betydeligt Antal Advokater og Notarer i Tønder.⁶⁷⁾ Som Følge heraf bliver Latinen mere og mere dominerende i Indlæg og Domme, saaledes at de efter Aar 1700 jævnligen er aldeles uforstaaelige for andre end Fagjurister.

Haand i Haand med Udviklingen af dette særlige juridiske Sprog, der gjorde Kendskabet til Privatretten til et Privilegium for Juristerne, trængte egentlige romerretlige Retssætninger ind. Derimod har man saa vidt vides ikke Eksempler paa, at man i Tønder sendte vanskeligere Retssager til Udtalelse hos det juridiske Fakultet i Kiel. En saadan »Aktenversendung« var et ganske dagligdags Fænomen i Tyskland og bidrog maaske mere end noget andet til, at Romerretten efterhaanden fortrængte de nationale Retskilder i Tyskland. Den Omstændighed, at man i Tønder ikke foretog den Slags Aktenversendungen, var sandsynligvis en medvirkende Aarsag til, at Romerretten ikke kom til at fortrænge den lybske Ret — forøvrigt blev det ved et Reskript af 14. Marts 1757 forbudt at sende Retssagerne til fremmede Retskyndige — men Retsudviklingen i Tønder var desuden præget af gammel Tradition, der bevirkede, at Borgerne var paa Vagt over for Forsøg paa at trænge den lybske Ret tilbage. En anden Sag er, at de fleste Bestemmelser i denne efterhaanden blev overflødiggjort ved nyere Lovgivning. Som et enkelt Udslag af denne Konservatisme paa Retslivets Omraade kan nævnes, at man i Tønder opretholdt *Indlagerordningen* paa et Tidspunkt, da den i Resten af Hertugdømmerne enten var udtrykkelig ophævet eller faktisk gaaet af Brug. *Indlager (obstagium)* stammede fra den middelalderlige franske Ret og trængte herfra ind i Tyskland, hvorfra det atter bredte sig nordpaa. Det bestod i, at en Debitor forpligtede sig til, saafremt han ikke betalte sin Gæld til den fastsatte Tid at begive sig til et bestemt Sted paa Kreditors *Maning* og holde Indlager der, indtil han betalte Gælden. Brød Debitor den paatagne Forpligtelse til at holde Indlager, var han æreløs. Dette Retsinstitut havde en Tid lang spillet en stor Rolle i Hertugdømmerne, og Lovgivningen havde ved forskellige Lejligheder beskæftiget sig med det. I Retsbrugen kombineredes det med det fra Romerretten stammende *Generalhypotek*, hvorved en Mand gav sin Kreditor Pant, i alt hvad han ejede og senere

maatte erhverve, og i *Skyld- og Panteprotokollerne*, der gaar tilbage til 1734, er det en aldeles stereotyp Klausul i Obligationerne, at Debitor indrømmer Kreditor *Hypotheca bonorum generalis* samt Pant i den ham tilhørende faste Ejendom, hvorhos han forpligter sig til i Misligholdelsestilfælde at underkaste sig Pligten til Indlager. Helt op til Begyndelsen af det 19. Aarhundrede finder man Eksempler paa den Slags Dokumenter, et Vidnesbyrd om den Sejghed, hvormed man i Tønder holdt fast ved den fra Fædrene nedarvede Ret.

Jo nærmere man kommer Nutiden, desto færre Afvigelser frembyder Retsreglerne i Tønder fra den i Sønderjylland i Almindelighed gældende Ret. De sidste Rester af den særlige Retsorden for Tønder bortfaldt vel først ved den tyske borgerlige Lovbogs Ikrafttræden 1. Januar 1900; men siden det 18. Aarhundrede havde den almindelige Landslovgivning efterhaanden overflødiggjort eller afskaffet de fleste af Byrettens Regler. Den lybske Rets Anvendelse i Tønder udgør saaledes et længst afsluttet Afsnit af Byens Historie; men det gamle Retsfællesskab mellem Tønder og Lybæk og de Veje, Retsudviklingen fulgte i Tønder, repræsenterer en vigtig Side af Byens Kultur gennem Aarhundrederne og giver den en Særstilling mellem de sønderjyske Købstæder.

NOTER.

Tønder Byret er citeret efter Hachs Udgave fra 1839. — De øvrige Byretter efter Kolderup Rosenvinges Samling af gamle danske Love. Andresen = L. Andresen. *Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627)*. (1939). *Zeitschrift* = *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. *Retspr.* = *Retsprotokol*. (Landsarkivet i Aabenraa).

1) E. Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins I* (1938) S. 100, 103 f. 2) Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie* (1940) S. 105 f. 3) § 32. 4) *Diplomatarium Danicum* 2. Rk. I Nr. 68. 5) *ibid.* Nr. 1. 6) *ibid.* 2. Rk. II Nr. 210. 7) *ibid.* Nr. 252. 8) Rolf Reuter: *Verbrechen und Strafen nach altem lübischem Recht (Hansische Geschichtsblätter 61. Jahrg. 1936)* S. 47. 9) *l. c.* S. 48. 10) *Frensdorff: Die Stadt- und Gerichtsverfassung Lübecks im XII und XIII Jahrhundert* (1861) S. 101 f.

11) *Slesvigske Provinzialerretninger IV* (1863) S. 211. 12) *Lübeckisches Urkundenbuch I* Nr. 226. 13) A. L. J. Michelsen: *Der ehemalige Oberhof zu Lübeck und seine Rechtssprüche* (1839) S. 351. 14) F. Gundlach: *Das älteste Urteillbuch*

des Holsteinischen Vierstädtegerichts 1497-1574 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins X (1925) S. IX f., XLVI f. 15) l. c. S. 466 Anm. 16) l. c. S. LIII 17) Zeitschrift 38. Bd. S. 400. 18) Gundlach S. XXIX. 19) Retspr. 4. Juni 1664 m. fl. 20) Gundlach S. XXXI f.

21) Zeitschrift 38. Bd. S. 399 jfr. Falck: Handbuch III S. 232. 22) Gundlach S. XXXV f. 23) Zeitschrift 37. Bd. S. 418. 24) Gundlach S. 14. 25) R. Schröder: Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte (1922) S. 744. 26) Om Haandskrifternes Udseende og Historie se Andresen S. 110 f. Zeitschrift 38. Bd. S. 363-68. 27) Exod. 21,12. 28) Lübeckisches Urkundenbuch I. Nr. 3. 29) § 1. 30) § 45.

31) § 45, jfr. § 37. 32) § 39. 33) § 25. 34) § 32. 35) § 43. 36) jfr. J. C. H. Dreyer: Antiquarische Anmerkungen über . . . Lebens- Leibes- und Ehrenstrafen (1792) S. 134 f. 37) § 27. 38) Den saakaldte Erik Klippings alm. Byret § 30. 39) K. Maurer: Altnordische Rechtsgeschichte II (1908) S. 477 f. § 40) . 57 jfr. Rörig S. 111.

41) § 81. 42) § 55. 43) § 28. 44) § 91. 45) § 66. 46) jfr. Stig Juul: Fællig og Hovedlod (1940) S. 164 f. med Litteraturhenvisninger. 47) W. Böttcher: Geschichte der Verbreitung des lübischen Rechtes (1913) S. 25. 48) F. Frensdorff: Verlöbnis und Eheschliessung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen (Hansische Geschichtsblätter 1918) S. 65. 49) Af Indledningerne til Byretten af 1586 50) § 100.

51) § 37. 52) § 53. 53) § 125. 54) § 67. 55) Zeitschrift 39. Bd. S. 174 f. 56) Aftrykt i Zeitschrift 38. Bd. S. 371-394. 57) Aftrykt i Zeitschrift 39. Bd. S. 179-188. 58) Falck: Handbuch I S. 396 f., jfr. Wohlhaupter S. 33, 178. 59) se Note 58. 60) Esmarch: Praktische Darstellung des Strafverfahrens im Herzogthum Schleswig (1840) S. 4 f., Falck: Handbuch I S. 440.

61) § 110. 62) Andresen S. 125. 63) Illustreret Tidende 64. Aarg. S. 512. 64) Andresen S. 122. 65) Andresen S. 122. 66) Falck: Handbuch III S. 116 f. 67) Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tøndern bis 1869 (1937).

TØNDERHUS

AF

VILH. LORENZEN

DET forlængst nedrevne Tønderhus — Borgen i Tønder (castrum Tonderense), senere kaldet Tønder Slot — har aldrig, end ikke da det i 16. Aarh. stod i sin største Velmagt, hørt til de større Borge eller Slotte i Danmark. Hovedanlægget, ca. 33 x 33 m i Udstrækning var mindre end Duborgs ved Flensborg, betydeligt mindre end Gottorps ved Slesvig og kun halvt saa stort som Sønderborgs, saaledes som disse Slotte stod i 16. Aarh. Tønderhus hører i Størrelse og Omfang nærmest til Mellemtypen, i Klasse med en Borg som Riberhus. Noget helt andet er selve Borgomraadet med Befæstnings- og andre Anlæg. Hvad dette angaar, har Tønderhus altid været ret anseligt, spændende over et Areal paa ca. 150 x 150 m. men selv med dette sit Totalomfang naar Tønderhus ikke op i Klasse med det 16. Aarhs. store Borganlæg.

Som det stod, i det væsentligste færdigt, ved Aar 1600, var det dog frygtindgydende og farligt nok for en Fjende at binde an med, saafremt det blev ordentligt forsvaret. Det regelmæssige, næsten kvadratiske Hovedanlæg og de bastante Udenværker med Portbygningen var Resultatet af Aarhundreders Arbejde i Fred som i Krig. Og Hovedslottet selv var et Stykke stærk og markant Arkitektur, sine ret beskedne Dimensioner til Trods. Selv senere, da Udenværkerne faldt, kunde det meget vel gøre sig arkitektonisk gældende.

At udrede Tønder Slots Bygningshistorie er imidlertid ikke nogen let Opgave. Hvad der staar tilbage over Jorden, er nu kun Portbygningen, endda i stærkt omdannet Stand. Dertil kommer et Kælderparti, formentlig under Hovedanlægets Østfløj, samt løse Fund, gjort hist og her paa Borgtomten. Uvurderlig Hjælp yder derfor Billeder. Overmaade vigtigt er allerede det ældste, en Gengivelse af Tønderhus — *Arx Tonderensis* — paa Prospektet af Byen Tønder i Braunius: *Theatrum urbium* fra 1580'erne (gengivet S. 88 jfr. Fig. 85) desuden et Par, dog ret dilettantiske Tegninger af Hovedanlægget fra henholdsvis ca. 1600 og 1700. Ganske særlig værdifuld er dog Gengivelsen af Hovedanlægget i Plan samt Nord- og Østfacader i L. Thura: *Den danske Vitruvius* fra 1749, optaget kort før Nedrivningen (Fig. 83-84).¹⁾ Dertil kan føjes, hvad ældre

Kortarbejder over Tønder, særlig det fra 1685, (gengivet paa Tavle V. S. 528) fortæller om Anlægget som Helhed.

Ved en Undersøgelse som denne af et saa godt som ganske forsvundet Bygningsanlæg bliver Billedstoffet ophøjet til Hovedmateriale. Det kan dog heldigvis suppleres ud fra skriftlige Kilder, blandt hvilke Regnskaber og Synsforretninger er de mest givende. Hvad der foreligger fra Tiden indtil 1627 er samlet og offentliggjort af L. Andresen i hans Værk om Tønder. For de følgende Tider indtil Nedrivningen i Midten af 18. Aarh. foreligger en Del arkivalisk Materiale, dels i Rigsarkivet i København, dels i Statsarkivet i Kiel, men ogsaa i Tønders Stadsarkiv, delvis allerede udnyttet af L. Andresen. Yderligere Viden om Tønderhus's Bygningshistorie vil kun systematiske Gravninger paa Slotsholmen kunne give. Hvad hidtil er gjort (jfr. Fig. 86), har kun haft en spredt og ret tilfældig Karakter og langt mere vil sikkert kunne opnaas ad denne Vej. Thi selv om Slotsholmen nu bærer en Del Bygninger fra moderne Tider, vil en rationel Undersøgelse med Spade og Hakke utvivlsomt give godt Udbytte og klare i al Fald væsentlige af de Problemer, dette paa saa mange Maader højst interessante Borg- og Slotsanlæg er mere end rigt paa. Som Forholdene ligger maa selvsagt *meget* i den kommende Skildring faa Karakter af Hypoteser, hvis Paalidelighed kan være mere eller mindre omtvistelige. Men naar de alligevel fremsættes, er det fordi det vil være nyttigt at vide, hvor Problemerne ligger, om det engang skulde ske, at systematiske Undersøgelser af Slotsholmen kunde sættes i Værk. Først da vil adskillige af de her fremførte Tanker kunne afkræftes eller bekræftes.

Allerede tidligere i dette Værk (S. 37 f.) er anført, at Borgen i Tønder sikkert maa være en Del ældre end Aar 1285, da den første Gang omtales paa fuld troværdig Vis i Forbindelsen med Stridighederne mellem Hertug Valdemar og Kong Erik Glipping (jfr. S. 52). Men hvorledes Tønderhus har været i sin ældste og ældre Skikkelse indtil Begyndelsen af 16. Aarh., derom giver hidtil gjorte Fund ingen, og skriftlige Oplysninger kun ganske enkelte Antydninger.

Vor eneste helt sikre Viden er, at Tønderhus helt fra sin første Fremtræden var en befæstet Plads, en Borg (castrum), og i al Fald paa et tidligt Tidspunkt Bolig for Hertugen af Sønderjyllands

Foged, der efterhaanden fik flere og flere af de omliggende Herreder ind under sin Forvaltning. At Tønderhus var tænkt som og indrettet til et »fast Hus« til militært Værn fremgaar tilfulde alene af *Beliggenheden* paa den lave, nu ca. 2 Meter høje Holm Sydvest for Byen, helt omgivet af Vidaadeltaets Vande, som da ogsaa Braunius's Stik viser det omend med nogen Overdrivelse af Vandarealets Udstrækning. Et mere velegnet Sted til Anlæggelse af en Borg i den ældre Middelalder vil vanskeligt kunne tænkes. Af Historiens Vidnesbyrd fremgaar det da ogsaa tydeligt, at Tønderhus spillede en ikke ringe militær Rolle under Kampene om Hertugdømmet. I de mange dramatiske Fejdeperioder gik Borgen fra Haand til Haand, var snart i Hertugernes og snart i Kongernes Besiddelse. Endelig 1460 ved Kong Christian I' Valg til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten faldt de politiske Forhold foreløbig saa nogenlunde til Ro. En halvandethundredaarig Fredsperiode fulgte -- omend hyppigt afbrudt af Udsigter til Krige, med deraf følgende Forsvarsforanstaltninger.

Kun enkelte Træk af Borgens Byggemaade og Befæstning i 15. Aarh. skimtes glimtvis gennem skriftlige Beretninger. De tidligste Oplysninger stammer fra Dominikanermunken Herman Korners Skildring af den danske Hovedsmand Tønne Rønnows mislykkede Storm paa Borgen 1422 under Erik af Pommerns Kamp for Sønderjylland (jfr. S. 54-55). Kan man stole paa Korner, var Tønderhus dengang omgivet af en *Vold* (vallum) og paa eller bag denne af en Mur (murus) formentlig at opfatte som en *Ringmur*. Indenfor denne maa man tænke sig selve Borgen.²⁾ I de meget store Træk tegner sig Billedet af et Befæstningssystem af ren senmiddelalderlig Karakter. Det er imidlertid et Spørgsmaal, om ikke Billedet kunde suppleres med et »Borgtaarn«. Et saadant omtales 1496 og er da under Reparation.³⁾ Har dette været et virkeligt gammelt Taarn i Lighed med de Kærnetaarne (Donjon, Barfred), der kendes fra andre middelalderlige Borge, bl. a. det nære Møgeltønderhus? Det synes ganske vist ugørligt at finde Stedet for et Taarn af slig Anselighed i det 16. Aarh's Tønderhus, som dette ellers kendes. Der skal dog gøres opmærksom paa en mærkelig Oplysning fra 1699. Da nedreves et »gammelt« Taarn paa Slottets Vestside og »Danske Atlas« vil vide, at det stod i Anlæggets sydvestre Hjørne. Men om dette gaadefulde Bygningsværk er identisk med »Borgtaarnet«, kan kun Gravninger tænkes at give Svaret paa.

Paalidelige, omend ret sparsomme Oplysninger om Tønderhus begynder først at foreligge efter at det, med tilliggende Herreder, ved Delingen af Hertugdømmet 1490, var tilfaldet Hertug Frederik, den senere Kong Frederik I. Ved hans Overtagelse af Borgen gik den ind under mere straalende Forhold, end den vistnok længe havde kendt. Som »fast Hus« krævede den først og fremmest fortifikatorisk Styrke, og i Forbindelse med dette Krav blev ogsaa dens Hovedanlæg Genstand for den nye Herres Byggelyst. Thi Hertug Frederik var en ivrig Bygherre. Det viste han tilfulde ved Ombygningen af sin Hovedborg, Gottorp. Forøvrigt satte han personlig megen Pris paa baade Tønderhus og paa Byen selv og dens Borgere. Ofte opholdt han sig paa sin vestslesvigske Borg i længere Tid.

Til at begynde med høres kun om mindre Istandsættelsesarbejder, men fra 1511 bygges der aabenbart i lidt større Stil og en Indskrifttavle fra 1519, med Hertugens Navn indmuret over Porten i nordre Spærremur, kunde tyde paa en ret omfattende Byggevirk-somhed. I det kritiske Aar 1523, under Frygten for Krig med Kong Christian II, foretoges vidtløftige Arbejder paa Vold og Grave, og da der atter ved 1530 er Fare for Angreb, denne Gang fra den landflygtige Konge, nedrives Franciskanerklosteret, fordi dets nære Beliggenhed vilde vanskeliggøre et eventuelt Forsvar; Materialer herfra fik desuden god og paaskønnet Anvendelse i Borgbyggeriet.

Atter et Par Aar efter høres om Byggearbejder og disse fortsættes ogsaa efter Kongens Død 1533.⁴⁾ Men det er dog først fra dette Aar, da Hertug Christian, senere Kong Christian III, overlager Hertugdømmet, Bygningsregnskaberne bliver særlig fyldige og veltalende. Fra 1533 og til 1543 er der bygget med megen Energi og Alvor, og atter er Baggrunden Frygt for krigeriske Forviklinger; umiddelbart efter Frederik I' Død udbrød Grevefejden og dermed et spændt Forhold til Christian II' Svoger Karl V, der virkelig endte med Krig. Først 1544 med Freden i Speyer aandede man lettet op: ved Delingen af Hertugdømmerne samme Aar gled imidlertid Tønder med Tilliggende ud af Kongens Haand; han havde følgelig ikke længere nogen direkte Interesse i Borgen dér, selvom alle Militær-anliggender laa under Fællesregeringen.

Aarene helt fra 1511, men navnlig fra ca. 1530 og til 1543 repræsenterer aabenbart en saare frugtbar Byggeperiode i Tønderhus' Historie.⁵⁾ Er det nu muligt at danne sig en Forestilling om Resul-

tatet af Frederik I' og Christian III' Byggearbejder? Som alt antydet er det — indtil fyldigere Undersøgelser ved Gravninger foreligger — kun ved Hjælp af Billedstoffet muligt at drage visse Slutninger — og navnlig for Hovedanlæggets Vedkommende. Her kommer først og fremmest Thuras Gengivelse af sin Tids Tønder Slot i Betragtning. Ser man paa Grundplanen (Fig. 83), er det straks paafaldende, hvor regelret firkantet, næsten kvadratisk det er komponeret, naar man alene regner med de svære gennemløbende Mure i Nord, Øst og Syd; den tilsvarende Mur i Vest har utvivlsomt fra første Færd ogsaa været gennemløbende. Som Sydfløjen stod paa Thuras Tid, var den ret sen, men en Fløj her vides dog at have været til paa et tidligt Tidspunkt mulig ogsaa den korte Nordfløj. Den af Thura gængivne Vestfløj er først opført 1699. Til de ældste Bygningsdele hører afgjort den dybe Østfløj med sydøstre Hjørnetaarn. Baade den og en søndre Fløj er efter Braunius' Gengivelse i al Fald ældre end 1580'erne.

Efter Frederik I' Indskrifttavle at dømme maa man gaa ud fra, at det er ham, der har ladet den 9^{1/2} m høje, nordre Spærremur opføre. Men denne er jo et Led i et System og man turde derfor drage den Slutning, at i al Fald Idéen i det firkantede Anlæg af svære Ringmure med tilhørende Hjørnetaarne kan gaa tilbage til hans Tid, hvad enten det nu er hans Hertug- eller Kongetid. Der er Fasthed og Klarhed i dette Borganlæg, med hvis bærende Idé Dattidens store Herrer var fuldt fortrolige.

Thi man staar her overfor en Borgtype, der havde arbejdet sig frem igennem Middelalderens ældre Aarhundrede og afløst Anlæg af mere uregelrette Former. Erik af Pommerns Krogen ved Helsingør er det klassisk klare Exempel paa denne Type; et andet, men senere, er Viborgbispenses Spøttrup i Salling. Ogsaa adskillige Adelsborge kunde nævnes. Der er imidlertid den Særegenhed ved alle disse Borganlæg, ældre end ca. 1500, at de savner fremspringende Hjørnetaarne. Allerede deri ligger, at *Tønderhus alene i Kraft af sin Grundplan maa være yngre end 15' Aarhundrede*. Dette styrker yderligere den Tanke, at Frederik I er Ophavsmanden. Ved Ombygningen af Gottorps Vestfløj havde han her tilbygget et rundt Hjørnetaarn, og i de samme Aar ca. 1500-23 udnyttedes Motivet ved den kongelige Borg, Sønderborg, endda i den store Stil. Typen: det firsidede Borganlæg, med et eller flere Hjørnetaarne, laa i Tiden og havde sin Forudsætning i de førende Kulturlandes

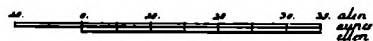
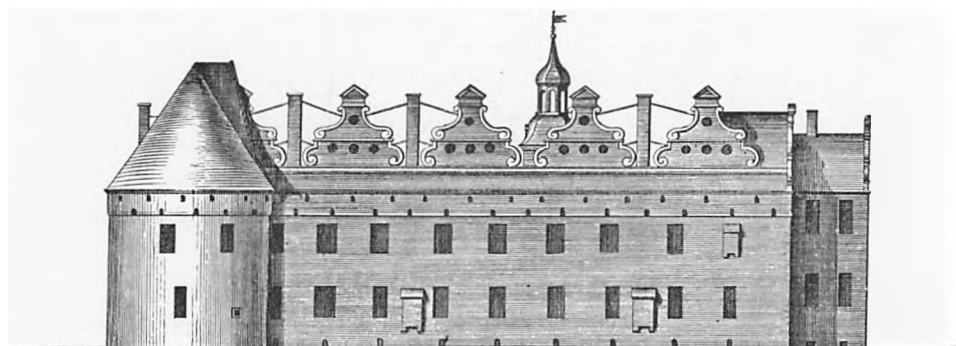
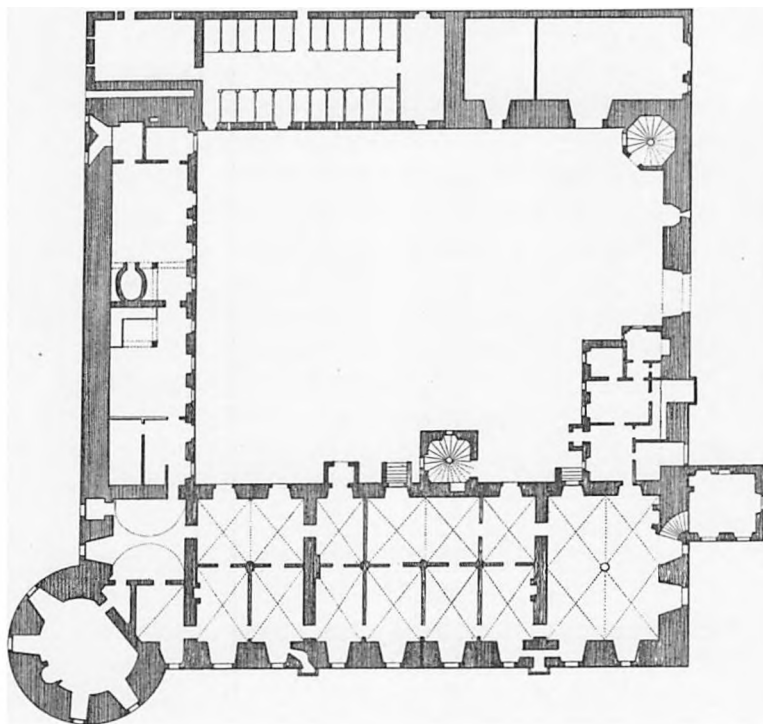

Fig. 83. Plan af Tønder Slots Stueetage og Slottets Østfacade.
Efter Thuras Danske Vitruvius.

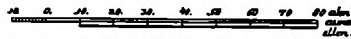
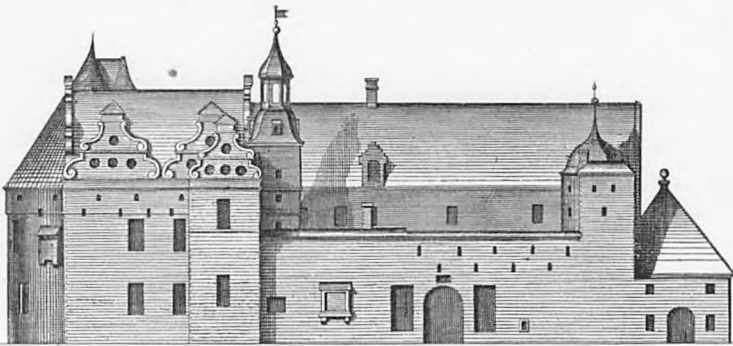
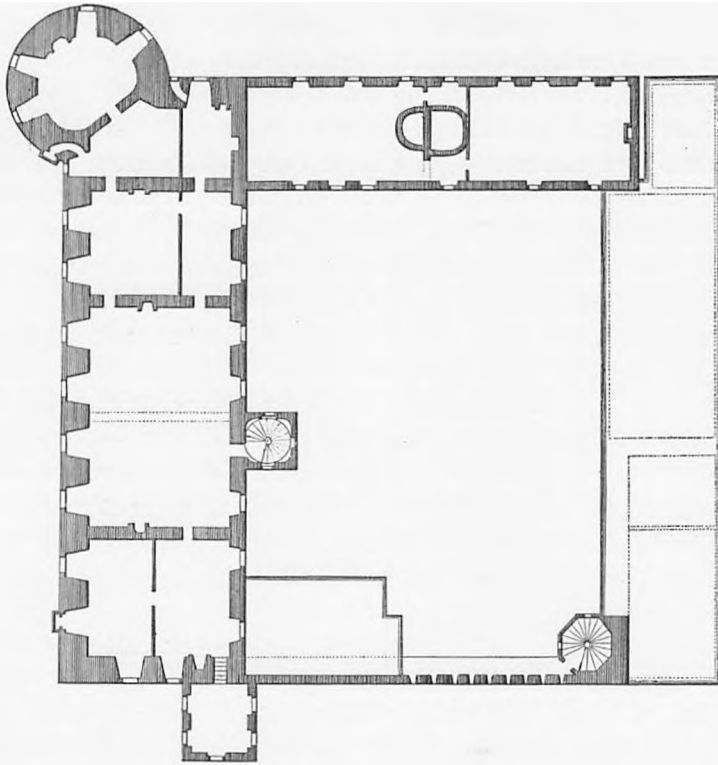

Fig. 84. Plan af Tønder Slots 1. Sal og Slottets Nordfacade.
 Efter Thurs Danske Vitruvius.

ældre Borgbyggeri. Den møder os tillige i Ærkebispeborgen Steinvigsholm ved Trondhjem ca. 1524 og i en Række stærke skaanske Adelsborge i 1530'erne — Eriksholm, Torup, Vidskøvlø og Svaneholm.⁶⁾ Mærkeligt kun saalænge det havde varet, inden denne Borgtype naaede vore Grænser — og paa et Tidspunkt, da den allerede var ved at blive forældet. Thi ved Overgangen til 16. Aarh. var Forholdet mellem Angreb og Forsvar forrykket til Fordel for Angrebet; det var det svære Artilleris Udvikling, der blev saa farligt for høje Mure. Man kunde ganske vist spække baade dem og Taarnene med Kanoner — og gjorde det; men et tilstrækkeligt kraftigt Forsvar maatte nu helst lægges *foran* Hovedborgen, og et saadant var netop da ved at arbejde sig frem i Form af lave, stærke »Runddele« med Kanonbestykning — Bastionens Forløbere — lagt ud i Udenværkerne i nøje Tilslutning til det nedarvede Voldsystem. Ved Aar 1530 anlagde Johan Rantzau, og vist nok som den første i det daværende danske Monarki, en saadan Runddel paa Breitenburg i Holsten,⁷⁾ og kort efter kom Malmøhus til.

Meget taler da for, at det var Frederik I, der — som Hertug eller Konge — og sammen med sin ukendte Bygmester — har udarbejdet Planen for en total Ombygning af den ældre Borg til en, efter Datidens Opfattelse moderne Fæstning. Hvormeget der inden hans Død 1533 stod færdigbygget efter denne Plan er ganske vist et Spørgsmaal og det ret forcerede Byggeri, hans Søn og Efterfølger straks satte ind og fortsatte gennem de følgende 10 Aar, gør det rimeligt at antage, at der kun var gjort en Begyndelse — omend, som det synes, en ganske god Begyndelse allerede i Faderens Tid.

For Christian III var der god Grund til i Grevefejdens bevægede Aar, indtil han 1536 sad inde med hele Riget og havde det fast i sin Haand, og senere under Forviklingerne med Kejser Karl V at søge skabt et stærkt Værn for sit Hertugdømme. Forøvrigt var han, efter at Fejden var forbi, hele sin Regeringstid igennem energisk optaget af at modernisere Rigets Forsvar ved Opførelsen af nye Borge og Omdannelse af ældre. Tønderhus — Vestslesvigs vigtigste militære Støttepunkt — passer naturligt ind i det store System af Rigsfæstninger, hvorpaa han vilde grunde Rigets Sikkerhed for Fremtiden.

Lidt efter lidt er da Konturerne trukket op for det nye Tønderhus — utvivlsomt til Tønderborgernes udelte Forbavselse — men ogsaa

Glæde; thi det store Byggeri har givet Beskæftigelse og Fortjeneste til Staden, og den moderniserede Fæstning har vel ogsaa givet Indvaanerne en vis Tryghedsfølelse. Om Egnens Bønder, hvis Pligtarbejde voksede i disse Aar, var lige saa tilfredse, turde dog være et Spørgsmaal.

Vil man prøve at danne sig en Forestilling om Resultatet af Bygearbejderne til 1543 for Hovedanlægets Vedkommende, og hvorledes dette tog sig ud, set udefra, giver Thuras Facadetegninger ganske god Besked (Fig. 83-84). Først og fremmest om Østre Fløjs Øst- og Nordfacade og om sydøstre Hjørnetaarn. Men adskilligt senere tilkomment maa der her ses bort fra, saaledes de gennemløbende Tagkvistes Gavldekorationer, de to tilsvarende Gavlkviste paa Nordsiden og den lille Udbygning her. Ligeledes fra Trappeaarnets Spir — alt dette bærer den følgende Tidsalders Renæssancepræg. Heller ikke Hjørnetaarnets lave Kegletag er oprindeligt. Efter Braunius havde dette Taarn et højt spidst Spir med Smaakviste i Lighed med Tønder Kirketaarns fra Aarhundredets Slutning. Af gode Grunde viser Thura ikke det mindre Taarn, der i sin Tid fandtes ud for Nordgavlen og ses hos Braunius bag Portbygningen og paa Tegningen fra ca. 1600; det blev senere erstattet af den nævnte Udbygning her. Men ogsaa nordre Spærremur giver Thura Oplysning om. Den har Skyttegang med Skydeskaar og i Nordvesthjørnet et lille Taarn, i Aarhundredets Slutning kaldet »det lille gamle Taarn«. Ogsaa dette havde tidligere, efter Tegningen fra ca. 1600, et højt, spidst Spir. Thuras har Renæssancekarakter. Forøvrigt synes den ældste kendte Spirtype paa Tønderhus i sin Hovedform nøje beslægtet med Sønderborgspirene, som de dengang var. Desværre har Thura undladt at gengive Syd- og Vestfacade.

En ganske særlig Interesse knytter sig unægtelig til Thuras Gengivelse af *Østfacaden med Hjørnetaarn*, idet der dog her — som all nævnt — maa ses bort fra de senere tilkomne, renæssanceprægede Bygningspartier.

Efter Thura havde selve Fløjen, men ikke Taarnet, Kælder; den vides at have været hvælvet.⁸⁾ Baade Taarn og Hus havde 2 Stokværk, med udvendige, hængende »Hemmeligheder« ud for begge. Halvstokværket øverst er, som det tydeligere fremgaar af Tegningen fra c. 1700, svagt udkraget, indrettet som en Skyttegang, der i skriftlige Kilder opgives at have været 3 Alen bred og bestemt

til Opstilling af Skyts.⁹⁾ Den havde Smaaglugger — Skydeskaar — baade foroven og forneden og fortsattes udenom Nordgavlen, vel ogsaa udenom Sydgavlen. Østfløj og Taarn er klart karakteriseret gennem dette Halvstokværk, saa typisk netop for det her omhandlede Tidsrum. Mærkeligt levende bringer Østfløjen Sønderborg Slot i Erindring, men det er unægtelig interessant, at et saadant Halvstokværk, Hus's og Taarns militære Krone og Krans, ogsaa møder os paa Rigsborge fra Christian III' Tid — Nyborg, Malmøhus og Landscrona, foruden paa flere af Tidens Adelsgaarde.

I Kraft af denne deres Udformning fojer Ydermurene i Tønderhus' Østfløj og Taarnet sig da naturligt ind i dansk Borgbyggeri i anden Fjerdedel af 16. Aarh. Hvor meget, der af dette er bleven til med Frederik I eller Christian III som Bygherrer, lader sig ikke opklare. Da Regnskaberne fra Christian III Tid kun omtaler 75.000 Mursten, kunde det synes som det svære Murværk i Tønderhus' Ydermure hovedsagelig stammer fra Faderens Byggearbejder.

Men et saare vanskeligt Spørgsmaal rejser sig.

Er ogsaa det dybe, grundmurede Hus bag Østmuren, med Trapetaarnet ind mod Borggaarden, saaledes som gengivet i Planen hos Thura, *samtidigt* med Ydermurene — der jo udgør en Del af Borgens Ringmursystem — eller stammer det fra en *senere* Byggeperiode?

Formentlig eneste bevarede Rest af dette Hus er et lille rektangulært Kælderparti — 6,35 x 4,70 m med Længderetning Nord-Syd. Kun nederste Partier af Murene synes oprindelige; de er opført af Mursten, ikke lagt i Datidens Munkeskifte, men i moderne Krydsskifte — et Forbandt, der i Almindelighed først plejer at forekomme ved 16. Aarh. Midte; dette tekniske Træk tyder følgelig paa, at Bygningen tilhører en senere Byggeperiode, men da det nære Riberhus Befæstning i 1540'erne ligeledes opføres i moderne Skiftegang, staar man alligevel tvivlende¹⁰⁾.

At en Bygning fra første Færd har lænet sig op til østre Ringmur og Taarn er uomtvisteligt, men en saadan Bygning kan ogsaa have været i Bindingsværk, som Tilfældet var paa Christian III's Aalborghus, og som det ligeledes er at se paa Adelsgaarden Jungetgaard i Salling.

Der er imidlertid et Forhold, der meget stærkt taler for, at det grundmurede Hus, hvis Stueplan gengives hos Thura, er sam-

lidigt med Ydermurene. Det er den Kendsgerning, at der i Regnskaberne tales om Hvælvinger af kultiveret Form, og disse kan kun tænkes indmurede i denne Hovedfløj, Disse Hvælvinger havde baade Slutsten og Konsoller i Terracotta, i Form af Hoveder, og var bestilte i Flensborg. Endelig forbavser det, at der ikke i Regnskaberne fra den senere store Byggeperiode 1579-85 er præcise Andtydninger af, at der er arbejdet paa et stort grundmuret Hus. Stadig i Betragtning af de relativt faa Mursten, der er brugt efter 1533, maa man da gaa ud fra, at ogsaa den grundmurede Østfløj i alt væsentligt skyldes Frederik I og er hans Værk. Efter den smukt hvælvede søndre Fløj paa Gottorp at dømme har han øjensynlig holdt af hvælvede Pillesale, og saadanne fandtes jo netop i Tønderhus' Østfløj. Det fortæller vel ogsaa en Del om denne Mands fyrstelige Sind! ·

Thuras Plan af det hvælvede *Stuestokværk* angiver dettes Opdeling med de for middelalderlig Byggeskik saa karakteristiske tværløbende Skillerum. Længdeskillerum og Korridorer hører senere Tider til. Det 13 x 48 Al. (indv. Maal) store Hus har i nederste Stokværk oprindeligt 3 anseelige toskibede, krydshvælvede Pillesale, hvortil helt i Syd kommer et Par smaa hvælvede Rum i Tilslutning til Taarnets. I andet Stokværk, der havde samme Inddeling, maa vel Ridder- eller Dansesalen tænkes anbragt, mulig i Tilslutning til et Par mindre Stuer. En af Salene hed »Amtssalen«. En saadan Indretning af den fornemme Bolig — kun med nogle faa Rum forneden beregnet til det daglige Ophold — er saare karakteristisk for Tiden. Rummene her var ret store, og der var højt til Loftet under de smukke Hvælv. En Del af dem kunde opvarmes. Der omtales Kakkelovne, og fandtes ogsaa Kaminer. De talrige indkøbte Fliser — Astrag — antyder Gulvbelægningens Karakter, og overalt var der fine Glasruder og meget Snedkerarbejde.

Interessant er Tegllaget der paa Østsiden hvilede paa Skyttegangens Indermur.¹¹⁾ *Skyttegangen* selv var oprindeligt aaben oven til og fik først 1547 Tag. Det egentlige Tag har allerede hos Braunius gennemløbende *Tagkviste*, her med glatte, ligesidede Gavle, ikke som senere hos Thura med svungne Konturer. Saa summarisk Braunius' Gengivelse er, kan man dog ikke lægge videre Vægt paa en Detalje som denne. Man ved, at Tagkvistene 1580 fik Indramninger i Bremersten, men om det er de af Thura afbildede, er ikke paa Forhaand givet.¹²⁾ Thi det er ikke udelukket, at Gavlkviste i

jævnere Form kan gaa tilbage til den her behandlede Byggeperiode. Motivet var ikke ukendt i Datiden — det kendes saaledes fra Malmøhus fra 1530'erne.

Adgangen til de øvre Stokværk skete gennem et *Trappetaarn*, »det blaa«, d. v. s. skiffertækkede Taarn, hvis Spir brændte ved Lynnedslag 1547.¹³⁾

At der til Ringmurene i Syd, Vest og Nord, efter Tidens Skik, har sluttet sig andre Huse, men i lettere Byggemaade, tør antages, saa meget mere som der omtales Blyrør og Tagrender »imellem Husene«. I al Fald maa der sikkert allerede da kunne regnes med en *Sydfløj*, indtil 1601 i Bindingsværk. Mere tvivlsom er den tilsvarende Vestfløj og den lille korte Nordfløj, der endnu i 18. Aarh. kun var i Bindingsværk.¹⁴⁾ Senere i 17. Aarhundrede vides en Vestfløj at have været bygget op til vestre Ringmurs udvendige Side.

Om Tønderhus har staaet kalket eller i Murstenens naturlige Farver, vides ikke — kun at alle Vinduer var livligt bemalede med Zinnoberrødt, Blaåt og Hvidt. Helt har Tidens Farveglæde i al Fald ikke fornægtet sig.

Midt paa Borgholmen knejsede da det firsidede, tunge Hovedanlæg om en *indre Borggaard*, hvortil Adgangen var igennem *Porten* i nordre Ringmur. Mellem Hovedanlæg og Udenværker var der til alle Sider Plads for en *ydre Borggaard*, i Syd ca. 40 m bred. Thi vel var Hovedanlægget virkningsfuldt militært betonet, men *Vold og Grave* arvet fra Fortiden og sikkert anlagt efter Middelalderens hævdvundne, saare enkle System, var selvsagt et uundværligt Element for Tønderhus som Fæstning. Ogsaa paa disse Udenværker fandt Arbejder Sted, drevne frem af Krigsrygten. Gravene blev forbedrede og fordybede, og her fandt Regnskabernes store Antal baade tilhugne og utilhugne Kampesten Anvendelse. De er bleven benyttede til Befæstelse af Gravens Sider og Voldens Fod.

Som Hovedborgen efter sin Anlægsform tydeligt afslører, at Angrebsfaren var størst fra Øst og Syd, tyder alt paa, at Voldforsvaret ligeledes var mest solidt mod disse Sider. Som det senere vil blive paavist, har den vigtige Østvold ved sin Fod haft en Bredde af ca. 25 m — en Bredde, der saa nogenlunde svarer til Volden om Riberhus. Ikke uinteressant er Spørgsmaalet om Tønderhus's Volde

alt da var forsynet med *Runddele*. Senere i Aarhundredet fandtes i al Fald, som Braunius viser det, en sydøstre Runddel, og 100 Aar efter, paa det datidige Kort (Tavle V) er tillige angivet en Runddel i Nordvest, medens de modsvarende Hjørner paa det Tidspunkt havde regulære Bastioner af en senere Tids kantede Form. Meget taler for, at disse to Runddele stammer fra den her omtalte Byggeperiode; det vilde ogsaa være ret utænkeligt, om i al Fald Christian III havde undladt at anlægge saadanne Forsvarsværker her. Thi netop i hans Borgbygninger faar de for Alvor Indpas.¹⁵⁾ Gaadefuldt er Tilblivelsestiden for det svært byggede runde Taarn, der efter Braunius stod ved Anlæggets Nordøsthjørne og stod i Forbindelse med det nuværende Portanlæg.

Enhver Fæstning havde altid et svagt og farligt Punkt. Det er Adgangen udefra gennem Mur eller Vold — med den nødvendige Bro over Graven, her østfra, fra Bysiden. Mærkeligt nok nævnes en Portbygning ikke i disse Aar, men i det følgende vil der blive peget paa den Mulighed, at i al Fald de bagerste Dele af nuværende Portanlæg kan gaa tilbage til denne Byggeperiode, og at de har en tidsmæssig Forbindelse med det omtalte runde Taarn. Sidste store Arbejde, der blev udført, var derimod en ny *Vindebro*, lagt paa murede Piller.

Saa stod da Tønderhus færdigt ved Aar 1543, som dets Bygherrer indtil da havde tænkt sig det og Bygmestrene givet Tankerne Form. Efter Datidens Forhold var det en velbefæstet Borg, og den var betryggende forsynet med Skyts. Bag Grav og Volde rejste sig truende selve Hovedborgen, helt behersket af den frygtindgydende østre Fløj, hvis svære runde Taarn brutalt sprang frem i Sydøst. — Spidse Taarnspir løftede sig mod Himlen og lavede op i al Alvoren om Kap med Vinduernes muntre Farver. Hovedindtrykket har været: *en sengotisk Borg*, i Karakter beslægtet med Datidens andre Borge, saavel kongelige som Adelsborge.

Kun af og til har Bygherrerne selv kunnet være til Stede og overvaage Byggearbejderne. Dette var paa deres Vegne overladt Lensmændene (Amtmændene), og de har igen benyttet sig af Husfogederne. Om Lensmændenes Ævner til at overvaage et Byggeførelagende som dette vides intet, derimod kan man gaa ud fra, at de, som militært uddannede, har haft god Forstand paa den rent fortifikatoriske Side af Sagen. De egentlige Ledere af Byggeriet har selvsagt *Bygmestrene* været, og et Hovedansvar for Tønderhus, som

det foreløbig var bleven, maa tilskrives den eller de Bygmestre, der arbejdede for Frederik I og Christian III. Desværre kendes intet Bygmesternavn, derimod Navne paa en Del Haandværkere, overvejende Hollændere. Af Murere lægger man Mærke til Peter Hollænder, der arbejdede 1533-40. Med Mestertitlen smykkes ogsaa en vis Martin, der 1535 arbejdede 62 Dage med to Mestersvende og 3 Tømrere. Men om hermed menes Christian III' berømte Bygmester, Martin Bussert, er mere end tvivlsomt.

Saa er da Tønderhus, som det var 1543, et ganske anonymt Værk.

Til en Borg hørte ogsaa Økonomibygninger af forskellig Art. Trods det betydelige Omraade, Borgen selv, med Befæstningsomraade, lagde Beslag paa, blev der dog paa Slotsholmens sydlige Del Plads til *Kokken*, *Bryggers* og *Bagers* og i Vest til *Staldgaard*, meget betimeligt skillt fra Borganlægget ved en Tværgrav, der tillige tjente til Afløb fra Borg og Stalde. Alle disse Bygninger var enkelt og let byggede i Bindingsværk med lerklinede Tavl, Bræddegavl og Straatag, selvsagt meget brandfarlige, men lykkeligt langt fjernede fra Hovedanlægget. Indtil 1533 laa ogsaa *Ladegaarden* paa Slotsholmen, men i dette Aar blev Landbrugsvirksomheden skillt ud og Ladegaarden Hestholm, Syd for Vidaaen, indrettet. Endelig laa Nordøst for Byen *Teglgaarden* med *Kalkbrænderi*, hvor Muslings- og Østersskaller fra Amtets Kystegne brændtes til Kalk.¹⁰⁾ Teglgaarden gav i disse Aar intet i Overskud, fordi der ustandseligt byggedes paa Slottet. Sydøst for Holmen laa og ligger den for Borgen uundværlige *Mølle*.

Da Byggearbejderne standsede, blev det for et Tidsrum paa en Snes Aar. Thi allerede 1544, da den nye Deling af Hertugdømmerne fandt Sted, tilfaldt Tønder Amt Christian III's Broder, den 23-aarige saare virkelystne Hertug Hans d. Ældre, der beholdt Amtet til sin Død 1580; derefter gik det, med flere Besiddelser, over til Hertug Adolf af Gottorp. Mest holdt Hertug Hans til i Haderslev, fra 1553 ivrig beskæftiget med Opførelse af det første, virkelig renaissanceprægede Slot i Danmark, Hansborg. Dette Slot var imidlertid fortifikatorisk uden Værdi, og da Syvaarskrigen med Sverige udbrød 1563 og dermed Mulighed for krigeriske Forviklinger ogsaa for Hertugdømmets Vedkommende, erklærer Hertugen lejlighedsvis, at han fornemmelig satte sin Tiltro til Tønderhus. Ogsaa havde

han dertil ladet bringe sine kæreste og fornemste Sager — de hvælvede Rum i Tønderhus var gode Gemmesteder — og i Tilfælde af yderste Nød »var han betænkt paa selv personlig at indfinde sig der«. Ord som disse vidner om megen Tillid til den vestslesvigske Borg. Men, sandt at sige, var den alt da saa temmelig forældet. Krigskunst og Krigsvidenskab havde i den mellemliggende Tid gjort yderligere Fremskridt, og Hertug Hans blev snart nødt til at træffe sine Forholdsregler derefter. Men ogsaa Arkitekturopfattelsen havde ændret sig. Den italienske Renaissance havde over Nederlandene og Nordtyskland ved Aarhundredets Midte holdt sit Indtog herhjemme indenfor den førende Arkitektur og netop med Hertugen som en af dens ivrige Befordrere.

Alt 1563 begyndtes mindre Byggearbejder, der fortsattes i de følgende Aar, idet Hansborg nu var bygget færdig i sin første Skikkelse. Af Interesse er især den »Vandkunst« — en *Fontæne* — Hertugen lod opstille i Borggaarden, forfærdiget af Kunstmøllebygger Jacob Dietrick. En saadan kunstfærdig, levende Ting var da i høj Grad paa Mode, og ingen Fyrste med Agtelse for sig selv vilde undvære slig Pryd til sin Bolig. Formentlig i Forbindelse med dette Arbejde brolagdes den indre Slotsgaard.

Det er dog først fra 1574-80, at Hertug Hans og fra 1580-85 Hertug Adolf, begge med megen Energi, søgte at modernisere Befæstningsanlægene, samtidig med at de var betænkt paa saavidt gørligt at tilpasse den sengotiske *Fyrsteborg* efter Renaissancens Stilkrav. Dette sidste lykkedes ganske vist kun i ringe Grad i denne Omgang, men dog saa meget, at Tønderhus fra da af kan fortjene Betegnelsen *Slot*.

Hertugerne Hans og Adolfs Byggeforetagender i Perioden 1574-85 blev da ret gennemgribende, men rigtignok særlig for Befæstningsarbejdernes Vedkommende.¹⁷⁾ Thi selve Hovedanlægget har de øjensynlig ladet staa saa temmelig urørt — bortset fra den omtalte, meget beskedne Bestræbelse for at give det et mere renaissanceagtigt Ydre.¹⁸⁾ Muligt indskrænkede man sig til at give Gavlkvistene deres flot svungne Konturer. Thi Renaissancespirene paa Trappetaarnet og paa det lille nordvestre Hjørnetaarn formenes først at være paabygget ved Aarhundredskiftet.¹⁹⁾

For Dalidens Fyrster og store Herrer var en *Lysthave* uundværlig. Ogsaa den — som Fontæner, høje gennembrudte Etage-

spir og svejfede Gavle — hørte nu engang med som Udtryk for Renaissancens Livsførelse. En Lysthave blev da ogsaa planlagt paa det faste Land lige overfor Slottet. Planerne var udarbejdet af Slotsgartneren paa Hansborg. Først 1593 blev Haven dog til Virkelighed.

Modsat, hvad Tilfældet var i Frederik I's og Christian III's Dage, er vi saa heldige at kende de *Bygmestre*, der arbejdede paa Slottet

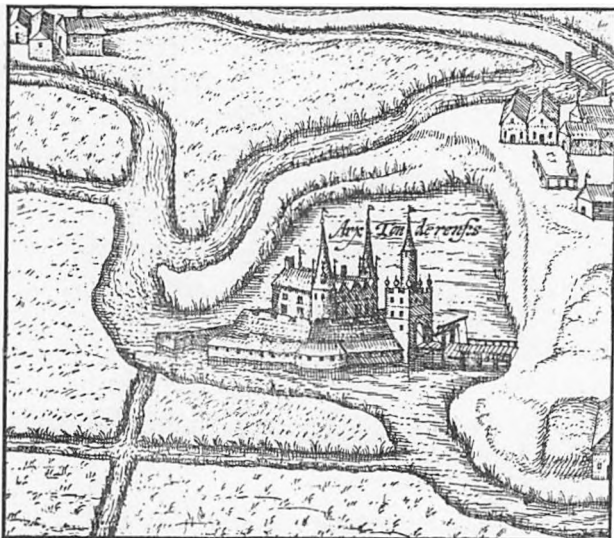

Fig. 85. Tønderhus efter Braunnus, ca. 1580.

i denne Byggeperiode. Om ikke før, saa fra 1574 og til 1581 virkede en af Tidens mest benyttede Bygmestre, den meget alsidige *Hercules v. Oberberg*, all længe i Tjeneste hos Hertug Hans, for hvem han havde forestaaet Opførelsen af Hansborg.²⁰⁾ Har han end næppe sat sig større Spor i selve Hovedbygningen, er hans Virke med Udenværkerne desto mere paatagelig og da især den endnu staaende Portbygning. Forøvrigt har en tragisk Skæbne ramt denne Mand. Intet eller saa godt som intet er tilbage af hans store Arbejder paa Hansborg og Gottorp, paa Tønning Slot, Kapellet paa Koldinghus og mulig Peter Rantzaus Trøjborg.

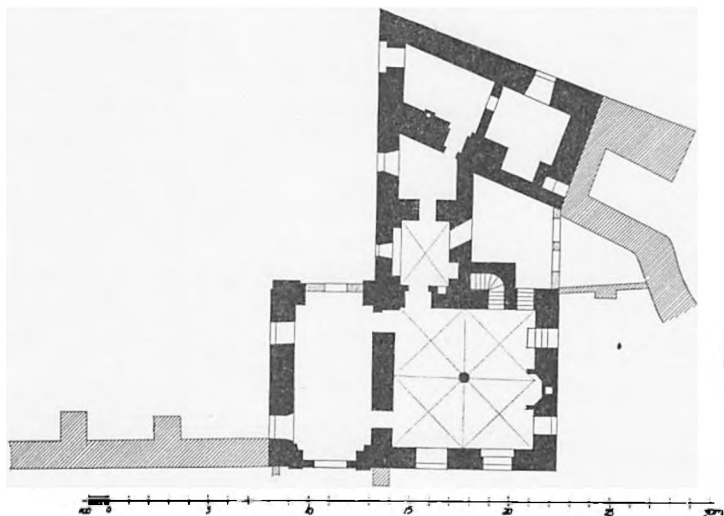
Det var *Udenværkerne*, der i denne Byggeperiode ofredes mest paa, saavel Arbejde som Bekostning. Mindst 1 Million Sten vides brændt; desuden udgik Bestilling paa Tusinder Alen tilhugne Kampesten og paa alskens andre Byggematerialer — særlig Tømmer til

Slyngværk. Thi her tiltrængtes aabenbart en kraftig Modernisering — en Styrkelse af Forsvarskraften. At Befæstningsarbejderne var Hovedformaalet, fremgaar da ogsaa inddirekte af en Udtalelse af Hertugen selv; han havde haabet, de kunde afsluttes allerede 1577, men det skete ikke. Endnu i 1580'erne arbejdedes der ivrigt paa dem.²¹⁾

I Aaret 1577 fik Slottets Artillerimester, Laurens Dehn, Ordre til at give Anvisning paa Indretning af »*Streich- und Brustwehren*«. Dehn kom dermed til i nogen Maade at fungere ogsaa som Fæstningsingeniør. Men begge disse Stillinger bestredes i hine Tider ofte af samme Person. Det var omfattende Arbejder, det her drejede sig om, og Braunius's Slik giver en ganske god Antydning deraf. Udenom sydvestre Runddel og langs søndre og østre Vold løber en dækket Gang, spækket med Skydeskaar. Det er et slikt Forsvarsværk, der i Dalidens Sprog benævnes *Streichwehr*, d. v. s. en *nedre Skyttegang*, velegnet til et effektivt Frontal- og Flankeforsvar af Gravene; disse kunde derfra kraftigt bestryges, og Belejrerne vilde blive tvungne til en besværlig og farlig artilleristisk Nærkamp.²²⁾ Om slige Skyttegrave ogsaa har strakt sig langs vestre og nordre Vold og udenom Runddelen faar staa hen. Men eet er givet, de har kostet en meget stor Arbejdsydelse og store Materialmængder baa- de af Mursten og Kampesten, foruden af Tømmer og Slyngværk.

Om i noget Tilfælde faar man i Forbindelse med denne Skyttegang Begreb om, hvad Gravninger vil kunne give af Viden — selv en saa lidet omfattende Gravning som den, der i 1921 og 22 foretoges af Museumsinspektør K. Uldall ved den gamle østre Vold og foran Porthbygningen (jfr Fig. 86).²³⁾ Da afdækkedes, i Flugt med Porthusets Østmur, og ca. 12 m. i sydlig Retning et 1,4 m tykt Murparti, bygget efter Kassesystemet, med en Kærne af Brudsten, lagt i Kalkmørtel, mellem Teglstensvægge. Det var en Rest af Skyttegangens *Ydermur*, der her kom for Dagens Lys. Forneden var den beklædt med indtil 4 Skifter Kampesten, og Muren rejste sig direkte op over Gravens Vandspejl; øverst afsluttedes dette svagt skraanende Fundament af den, allerede i italiensk Fæstningsarkitektur saa yndede svære Rundstav. At en Underbygning med Slyngværk har været nødvendig i den side Grund her, er forstaaeligt. En tilfældig Gravning ca. 60 m Syd for Hovedanlægget blottede en, som det synes, tilsvarende Murstump af Skyttegraven her.²⁴⁾ Men nu *Indermuren!* Et lille Stykke af den kom frem, lige-

ledes Syd for Portbygningen og viste, at Skyttegangens indvendige Bredde var ganske betydelig, ca. 7 m, velegnet til Opstilling af svært Skyts. Solidt byggede og passende brede, som disse Skyttegange var, havde de en ganske anderledes forsvarsmæssig Betydning end de smalle Vægtergange øverst i selve Borgen. Med dem var *Hovedforsvaret definitivt lagt ud foran denne.*

*Fig. 86. Porthuset med endnu staaende Tilbygninger samt de i 1921 foretagne Udgravninger (de skraverede Partier).
Efter Opmaaling af L. Thaysen og Kaj Uldall.*

Naar Artillerimester Dehn fik Ordre til ogsaa at ordne *Brystværnet*, maa sikkert hermed tænkes paa Voldene, paa hvis Krone Braunius tydeligt angiver Brystværn, med Skydeskaar, aabenbart indrettet mellem de talrige bestilte Skansekurve. Voldene selv er sikkert bleven reparerede samtidig med Opførelsen af Skyttegangene; det gælder i alt Fald den ca. 24 m brede Syd vold, der fik Gennemgange, beklædt med Egeplanker, ind til ydre Slotsplads. Meget økonomisk besaaedes Voldskrænterne med Byg, Rug og Havre!²⁵⁾

Vel har Laurens Dehn udarbejdet Forslaget til disse Forsvarsforanstaltninger, men Ingeniøren Hans v. Kassel, kaldet Voldmester, har udført Arbejdet. Begge maa imidlertid opfattes som underordnede den egentlige Slotsbygmester, Hercules v. Oberberg, der selv var saare kyndig i Fortifikation.

Til Udenværkerne hørte ogsaa en Port gennem Volden, med det nødvendige Portforsvar — her, som andetsteds, knyttet til et særligt *Portanlæg* — som det senere vil antydes mulig en Ombygning, eller rettere sagt Udvidelse, af en ældre, og færdigbygget 1579. Da østre Skyttegangs Ydermur er taget op i Forbandt med Portanlæggets Østmur, er Skyttegang og tilsvarende Parti af Portanlægget at betragte som samtidige. Af selve *Portrummet* (Fig. 86 jfr. Fig. 38 og 59) er nu kun yderste tøndehvælvede Parti bevaret: det er ca. 10 m langt, men man har kunnet spore en Fortsættelse af søndre Væg i en Udstrækning af ca. 15 m. Hele Portgennemkørselen har følgelig haft en Længde af ca. 25 m, hvilket giver den alt omtalte Bredde af østre Vold. Nord for Portgennemkørselen ligger en Række Rum: yderst mod Graven og indenfor den bevarede Del af selve Portrummet *en hvælvet Centralsal* og i Fortsættelse af denne, ind under Volden, oprindelig 2 mindre hvælvede Kamre uden Vinduer, med Adgang fra Centralsalen; en lille krum Trappe føres op til ovenover liggende Rum. Et tredje Rum her — det, hvori den krumme Trappe i sit Trapparhus er indbygget — har en ganske tynd Ydermur af langt senere Oprindelse, mulig først opført af Christian VI. Til at begynde med manglede altsaa dette Rum. De øvrige er at opfatte som en Art Kasematter; de kunde, som Kronborgs, ogsaa benyttes som Fængsler. Ganske særlig lægger man dog Mærke til det bag dem *yderst liggende Bygningsparti* af helt selvstændig Karakter, liggende skraat i Forhold til det øvrige og med sværere Vægge end ellers anvendt (jfr. Fig. 38). De to tøndehvælvede Rum her synes oprindelig at have udgjort en ca. 3 m bred, lang Gang. De alt omtalte Gravninger har yderligere vist, at denne Gang fortsatte et Stykke udenfor Portbygningen til det tidligere omtalte runde Taarn, c. 10 m i Diameter (indv. Maal) med sit efter Braunius spidse Spir. Gangens samlede Længde til Taarnet har været ca. 15 m, og formentlig er dermed angivet Fodbredden af en nordre Vold. Er alt dette rigtigt, turde det afsløre to Ting. *Gangen har været en Forbindelsesgang til Taarnet og selve Portgennemkørselen er mundet ud i Vinkelen mellem østre og nordre Vold.* Ret gaadefulde er de Lævn af Murværk, Udgravningen bragte for Dagen mellem Taarn og Portanlæg, men uanset disse Lævns eventuelle Betydning, maa Taarnet i Kraft af sin Beliggenhed unægtelig forekomme unyttigt for et Portforsvar, som dette var ordnet sidst i 16. Aarh. Er det et Rudiment fra et tidligere Befæstningssystem

her med en anden Ordning af Portpartiet, og hvor dets Plads var paa et Voldhjørne? I saa Fald vilde det have kunnet fungere ypperligt som Flankeforsvar. Thi adskilligt kunde tale for, at den Del af Portanlægget, der omfatter *det bevarede Parti af Gennemkørselen og Centralsalen og som i Dybde nøje svarer til Skyttegangens Bredde, samt Mellembygningen mellem Centralsalen og Gangen til det runde Taarn først er kommet til i den her behandlede Byggeperiode.* Om den intime Forbindelse mellem det forreste Parti af Portanlægget og østre Skyttegang vidner ogsaa Døren, der forbandt denne med selve Portrummet.

Højden af Portanlæggets forreste Parti, der rejste sig taarnagtigt foran Volden, angiver Braunius som betydelig, ligeledes Tegningen af ca. 1600. I Virkeligheden har denne Bygning kun været paa to Stokværk — det øvre »en lang Hvælving«, der formentlig strakte sig videre henover Mellembygningen. Øverst havde det taarnagtige Forparti fladt Tag med en Tindekrans, hvis Tinder paa god Renaissancevis var herligt prydet med hule, antagelig forgyldte, Blykugler. Den hele Bygning var opført af Tegl; kun forneden, mod Graven var den beklædt med Skifter af Kampesten, ganske som Skyttegangens Ydermur, dog uden øverste Stenskiiftes kraftige Rundstav. Men med Porten skubbet helt hen i søndre Side af Facaden svigtede denne Portbygning ganske Renaissancens Symmetri- og Ligevægtsprincip. I Facaden kommer den ny Stilfølelse kun til Orde i Portalens ydre Opbygning, i Rustikmuringen og i Sandstensslutsenen med Løvehovedet. Derimod er Centralsalen, hvis Hvælv bæres af en slank Granitpille og ved Væggene løber ned paa Konsolhoveder, helt i den nye Stil — bortset fra, at baade Pillen og i al Fald nogle Konsolhoveder har gotiske Mindelser og oprindeligt kan have været benyttet i anden Sammenhæng. I denne Sal færdedes Vagtmanskabet formentlig til daglig, men lejlighedsvis holdt Hertugen her Rettergang. Uhyggelige Torturredskaber laa i Kasser, og her blev Fanger, der var spærret inde i de bag ved liggende Kasematrum, pint og torturerede. Særligt det tøndehvælvede Kammer vidner endnu, baade i Indretning og Udstyr, om Tidens barbariske Fængselsrum.

En Sandstenstavle²⁶⁾ forkyndte, at dette Bygningsværk skyldtes Hertug Hans. *Bygmesteren har følgende været Hercules v. Oberberg.*

Men nu Portpartiets Forsvarsmuligheder. Skulde en Fjende nærme sig, fandt han Adgangen spærret af 2 Porte, en ydre og en

indre; bag disse truede desuden et Faldgitter. Samtidig udsattes Angriberne for kraftig Beskydning fra øvre Støkværks Skydeskaar. Men allerede at naa helt frem til Porten var vanskeligt nok. Man skulde først passere den som det synes, helt nye Bro, der ca. 80 m lang og henved 4 m bred fra et Brohoved fra Gravens anden Side løb lige hen mod Porten. Omtrent midtpaa var en Vindebro, og umiddelbart foran selve Porten kunde yderligere en Klapbro hejses op. Gravningerne bragte for Dagen de dertil anvendte Jærnhængsler og endnu ses over selve Porten to Huller i Muren til de Jernkæder, hvormed Klapbroen kunde hejses op og ned.²⁷⁾

Hercules v. Oberberg var imidlertid som Bygmester 1582 bleven afløst af *Johan Baptista Pahr*, der efter et Ophold i Mecklenburg, nu virkede som Slotsbygmester i Tønder, til han 1586 gik i den svenske Kong Johan III Tjeneste.²⁸⁾ Vistnok Italiener af Oprindelse var han velforfaren i det italienske bastionære System, og hans Hovedindsats her i Norden er en Fæstningsbyggers. Tønderkortet af 1685 (T. V) angiver italienske Bastioner paa Voldanlæggets nordøstre og sydvestre Hjørne. De skyldes antagelig ham. Som Arkitekt arbejdede Johan Baptista Pahr i en italiensk betonet Stil, ogsaa som Indendørsarkitekt, her med Forkærlighed for Stukdekorationer. Det faldt aabenbart i hans Lod at fuldføre Mester Hercules' Befæstningsanlæg og føje nye til. Stadig maatte der fremskaffes nye Byggematerialer. Men meget tyder tillige paa, at Østfløjen i hans Tid fik et mere tidssvarende, ogsaa prægtigere boligkulturelt Udstyr, bl. a. med Stukdekorationer baade her og der i Gemakker og Sale.

Ved hans Fratræden 1586 havde Tønder Slot i alt væsentlig faaet sin endelige Skikkelse baade inde og ude, og hvad senere skete under Hertug Hans' nærmeste Efterfølgere — de gottorpske Hertuger: Adolf (1544-86), Frederik II (1586-87), Filip (1587-90), Johan Adolf (1590-1616) og Frederik III (1616-59) var kun mindre Ændringer. En ny Bygmester Hollænderen *Michel de Hoge* opsatte 1599 og følgende Aar Skillerum i det lange hvælvede Rum over Porten. Vigtigere var, at *Sydfløjens* Bindingsværk 1601 erstattedes med Grundmur, og at Huset samtidig forhøjedes og forsynedes med Kælder. Et Indgreb i det bestaaende var ogsaa, at det lille runde Taarn ved Østfløjens Nordside 1626 af Bygmester *Peter Langberg* fra Husum erstattedes af den karnapagtige Udbygning, der ses hos Thura og af Stenhugger Willh. Schmidt forsynedes med

Gavlkviste af samme Karakter som Østfløjens. Dermed var det ogsaa foreløbig forbi med Forandringer i Hovedslottets Ydre.

De omfattende Bygningsarbejder, der havde staaet paa lige siden 1574, havde som sædvanlig hvilet som en tung Byrde paa Amtets Bønder. Et enkelt Exempel vil vise det. Alene i Stenfragt maatte Nordstranderne 1585 betale 2125 Mk. eller 10 B pr. Demat. Ikke for intet siger en samtidig Skribent, at »det dermed ogsaa sandedes, at Herrers Huse og Slotte maa vandes med Fattigfolks Sved og Blod«. ²⁹⁾

Sligt er den triste Baggrund for Tidens, ofte saa straalende Byggeføretagender.

Saa tæt pakket med Bygninger og Forsvarsværker, som Slots-
holmen var bleven, manglede Slottet et Omraade, helst saa nær-
liggende som muligt — en »Slotsgrund« — hvor Slotsljenere kunde
bo, og hvor Fyrsten kunde faa en Have anlagt, som den Slotsgart-
neren paa Haderslevhus allerede 1574 havde givet Udkast til. Af
Franciskanerklosterets gamle Grund omkring nuværende Møllevej
og en større tilkøbt Grund i Privateje skaffede Hertug Hans 1579
det ønskede Omraade tilveje. Aaret efter fik Amtmanden Ordre til
at lægge det Hele, med derpaa staaende Bygninger — Boder — ind
under Slottet. ³⁰⁾ Samtidig blev »Hestehaven« med Hestestald og
Hølade fra Slotsholmen lagt herhen. Ogsaa »Jægergaarden« blev
dette Aar flyttet til Slotsgrunden. Og endelig lykkedes det 1593 at
faa den længe planlagte Slotshave anlagt her. ³¹⁾ Retsligt set var
»Slots- og Frigrunden«, som dette Omraade kaldtes, yderligere
udvidet 1601, undraget Tønder By og Tønder Stadsret -- til Bor-
gernes store Harmen. Forøvrigt har dette Omraade sin egen bevæ-
gede Historie ned gennem Tiderne (jfr. S. 69).

En Mølle vides fra gammel Tid at have hørt til Tønderhus; den
var 1530 bleven udvidet og blev det yderligere 1563 efter Nedlæg-
gelse af en Slottet tilhørende Mølle ved Galgestrømmen. Fra da af
var Slotsmøllen Amtets mest ydedygtige; den blev Amtsmølle, men
betjente dog ogsaa Byens Borgere. En Nybygning og Nyordning af
den hele Møllevirksomhed tiltrængtes imidlertid stærkt, og 1587-98
opførtes nustaaende Bygning med Bolig for Mølleren (jfr. Fig 41.
S. 251). Forslag til Nybygning af Møllen indhentedes fra en her-
tugelig Husumbygmester. Overmaade betydningsfuldt var, at i For-
bindelse med dette Arbejde omreguleredes Vidaaen helt fra Korn-

tved; det sidste Stykke Syd for Byen og indtil Møllen førtes Aaen i et nyt Leje frem i lige Linie, med tilhørende Mølledam og dækket af et Dige — »det sydlige Borgerdige«. ³²⁾ Dette store Ingeniørarbejde forlener den Dag i Dag Tønder med stor landskabelig Charmé, efter i 18. Aarh. at være blevet beplantet med Alléer.

Med Erhvervelsen af »Slots- og Frigrunden« *havde ogsaa Slottets Tilliggende udenfor selve Slotsholmen ved Aar 1600 faaet fast Form og Orden.*

At paavise, hvorledes Tønder Slot fungerede som Organisme i det daglige, ved Overgangen til 17. Aarh., da det stod i sin fulde Glans, er meget vanskeligt. Inventarlisterner m. m. giver ganske vist visse Antydninger af Anvendelse af Rum, men ingen — eller saa godt som ingen — præcise Angivelser af Rummenes Beliggenhed. Dertil kommer, at man ikke er helt klar over, hvilke og hvormange Mennesker, der havde deres Gang paa Slottet og virkelig boede der. Paa »Frigrunden« holdt i al Fald en Del Slotstjenere til. ³³⁾

Som alle Lensslotte havde ogsaa Tønders en Lejlighed for *Amtmanden*, men hvor ofte havde han sin Familie boende hos sig? Amtmandens egentlige Hjem var jo hans Sædegaard. Ogsaa *Landsherren* skulde der være Lejlighed til, naar han tog Ophold for kortere eller længere Tid. Saa var der en saa vigtig Person som *Husfogeden*, vel ogsaa med Familie. Næsten ligesaa vigtig var *Kornskriveren*, en Slags Amtsforsvalter, og der var *Smeden* og *Skytten*, 2 *Portnere* og *Slutteren*. Andre uundværlige Personer, og sikkert i anseeligt Tal, var *Køkkenpersonalet*, først og fremmest *Køkken*, og der var *Tjenestepiger* og *Tjenestekarle*, hvem forskellige Gøremaal paahvilede. Og endelig var der Besætningen — *Borgknægtene*.

Mest interessant vilde det unægtelig være at faa Rede paa Østfløjens Funktioner. Man kan gaa ud fra, at ca. 1600 havde andet Stokværk en lignende planlagt Opdeling i Rum som Stuestokværket, d. v. s. at der maa regnes med c. 9 Rum ialt. ³⁴⁾ Men alt da kan baade forneden og foroven Skillemure være bygget ind, og der kan være regnet med Taarnværelser.

Sikkert er kun, at *Hertugens Lejlighed* — *hans Gemak med Sovekammer og Sidekammer til 4 Pager* — laa i Stueetagen. En daglig Opholdsstue — *Dørnset* — laa lige indenfor en Portal i

Borggaardens Nordøsthjørne. Nær denne Dagligstue laa et *Kammer*. Men om *Amtmandens Gemak med tilhørende Soverum* ogsaa laa i Stueetagen, kan ikke ses. Snarest boede han paa Førstesalen, hvor tillige omtales »den store Sal«, »Salen over Hertugens Gemak« og »Salen over Forstuen«. At man her, og da navnlig i »den store Sal« maa søge *Repræsentationsrummet* — bl. a. den hyppigt omtalte »Amtssal«, er meget troligt.

Hvormange af det underordnede Personale, der boede paa Slottet, vides ikke, men det maa formodes at have været de almindelige Tjenestefolk, Kornskriveren og hans Karl, Kokken, Smeden, Skytten, Røgteren, Slutteren, Oldfruen m. fl. I andet Stokværk af Sydfløjen og i den lille Nordfløj kan der have været Plads nok — vel ogsaa til de Værksteder, f. Ex. til Smedje og »Snedkerkamret«, der ikke maatte savnes i en saa stor Bedrift. Derimod synes Husfogeden, Skytten, Gartneren, 3 Knægte, 2 Fiskere og en Portner at have boet foran Slottet. Skytten holdt indtil 1580 til i Jægerhuset i den ydre Slotsgaard, hvor han havde sine Hunde, »Raphaner« (Agerhøns) og Falke. Jagten var jo ikke blot til Lyst; den havde ogsaa sin økonomiske Betydning.

Bliver Taler om det materielle Grundlag for mange Menneskers Livsopholdelse, er man straks paa mere sikker Grund. I Kældrene under Østfløjen gemtes Øl- og Vinfade. Derimod var *Kokken* og *Bryggers* indrettet i Sydfløjen, hvis *Kælder* rummede alskens herlige Forraad af Kød, Fisk og Vildt, sikkert ogsaa Pligtafleveringen af Smør, Ost, Honning og Salt. Paa Voldskrænten i Nærheden af Køkkenet var *Køkkenhaven*. Vistnok i begge Bygningers *Tagrum* opbevaredes de store Mængder af Pligtkorn — Landgilde, der afleveredes fra de underliggende Herreder, fra Møller og Avlsgaarde. For alle disse Pligtafleveringer havde Kornskriveren Ansvaret. I nær Forbindelse med Kornoplaget stod Formalingsproblemet. Det løstes af *Slotsmøllen*.

Af levende Væsener færdedes Svin hyppigt og gerne i Slotsgaarden, ligesom Høns holdt til ved eller i det lille Nordvesttaarn og Duer i dets Tag. I Staldene i Vest stod de i den daglige Husholdning saare nyttige Køer og Svin. Hestene med deres Hestehave var som alt nævnt 1580 flyttede bort — antagelig af Hensyn til Befæstningsanlægene.

Tønder Slot har fungeret ganske som en af Datidens store Herregaarde. Men det var unægtelig noget mere og større. Slottet var

Sæde for Administrationen af et stort Landomraade og Sæde for Retsplejen. Det første satte sig øjensynlig kun ringe Spor. *Kancelliet* — Skriverstuen — gemte sig hen i Vestfløjen. Anderledes funktionel Plads optog Retsplejen. Alt er skildret, hvorledes *der plejedes Ret i Portbygningens Centralsal* med de skumle *Fængsler* bag.

Endelig var Tønder Slot *Fæstning*, med de forskellige, alt omtalte Forsvarsforanstaltningers Funktioner. Den havde en skiftende Besætning af Knægte og betydelige Vaabenoplæg. Knægtene holdt til i »*Borgestuen*«. Mon den ikke bør søges i et af Østfløjens store hvælvede Kælderrum. I »*Borgestuen*« opbevaredes Harniskoplagel, og her sov Knægtene; at dømme efter Antallet af Skindfeller til Sengetæpper var der Plads til 34 Mand Men til Bøsser og Skyts havde man et helt *Arsenal* i Vestfløjen.

Som Fæstning blev Tønder Borg og Slot aldrig sat paa Prøve. Under Kejserkrigen vægrede Wolf Blome sig ganske vist 1627 ved at overgive Slottet, der da havde en Besætning paa 150 Mand, men til Kamp kom det ikke. Aaret efter blev Brohovedet paa Bysiden yderligere befæstet, men 1629, da danske Tropper indsluttede Slottet, overgav Slottet sig uden Sværdslag (jfr. S. 63).

Aarene gik! Med Hovedslottet skete visse Forandringer, som da det høje Spir paa det store Hjørnetaarn 1679 erstattedes af et lavere Keglelag. Mere betød den 1699 opførte, fra Thura kendte nye Vestfløj af Materialer fra det gaadefulde »gamle« Taarn paa Slottets Vestside. Bygningen fik en Indskriftstavle med den daværende Hertug Frederik IV Navnetræk.³⁵⁾

Det blev Slottets nærmeste Omgivelser, der først for Alvor kom ud for Forvandlingens Lov. Det skete sidst i 17. Aarh., under Stridighederne mellem Christian V og Hertug Chr. Albrecht. I Forbindelse med den skaanske Krig benyttede Kongen Lejligheden til, under Skvesteringen af de gottorpske Dele af Slesvig, at nedrive Slottets Fæstningsværker med Volde og Runddele, saa kun Portanlægget blev tilbage.

Inddragningen af de gottorpske Dele af Slesvig i de kongelige 1713 og 20 mindskede yderligere Interessen for Tønder Slot. Af Portanlægget fjærnedes 1740-41 øverste Stokværk. Herom minder endnu en Sandstenskvader, med Christian VI.s Navnetræk, indmuret i Nordvæggen.

Efterhaanden prægede Forfald det hele Anlæg, og mere og mere af dets slotsagtige Karakter udviskedes og gik tabt. Selve den isolerede Beliggenhed ændredes. Allerede i 17. Aarh. var Vandløbene udenom Slotsholmen bleven stærkt tilgroede, og i Øst nærmede Holmen sig betænkeligt »Slotsgrunden«, for 1716 at blive direkte forbundet med den ved Dæmning i Stedet for den tidligere lange Bro.

Der var 1733 indbragt en Forestilling til Kongen om at faa Slot-tet repareret, men det blev allernaadigst afslaaet. Det var »forgæves og unyttige« Omkostninger.

Henimod Midten af 18. Aarh. stod det klart for alle, at det gamle, ærværdige Slots Dage var talte. Regeringen tabte helt Taalmodigheden, og 1748 faldt Slaget. Skrivelse paa Skrivelse forkyndte, at nu skulde Slottet nedrives. Man bortauktionerede det simpelt hen til den højstbydende. Dette skele Aaret efter, og Bygningerne købtes af Hans Waswoe for 2000 Rdl. og 1 Rdl. i aarlig Recognition. Inden Nedrivningen paabegyndtes 1750 fik Amtmanden Ordre til at optage Inventarfortegnelse, før Slottet overleveredes til Køberen.³⁰⁾ Da dette var sket, gik man løs paa det med Brækjern og Hammer og Tønder Slot faldt for den i Datiden saa almindeligt udbredte kortsynede Betragtning, at naar Vedligeholdelsesomkostninger paa Grund af Vanrøgt var naaet en vis Højde, var det billigere og mere praktisk at rive en Bygning ned, selvom denne i og for sig var solid nok til at kunne staa i Aarhundreder. Saaledes bar Staten sig altsaa ogsaa ad i Tønder!

Over Jorden staa nu kun tilbage de bevarede Dele af Portanlægget. De har faaet en udmærket Anvendelse, er bleven gjort levedygtige, idet de 1922-23 paa dygtig Maade af Arkitekt L. Thaysen er ind- og sammenbyggede med Museet for Tønder Amt og By (jfr. S. 295 f.). I den lyse, smukke Centralhal og i Fangerummenes skumle Dunkelhed møder vi Nutidsmennesker to Sider af Tilværelsen, der alle Dage synes at være uadskillelige for Menneskelivet.

Helt stumt er Tønder Slot saaledes ikke bleven — det har endnu Maal og Mæle gennem denne lille Rest af det fordum saa anselige Bygningsanlæg. Hvordan dette forøvrigt har været — derom har kun besværlige, ofte vanskelige Granskninger og Undersøgelser kunnet give os nogen Besked.

NOTER

1) Rach & Eegbergs Maleri fra ca. 1750 i Nationalmuseet, der bl. a. er gengivet i 9. Bd. af »Trap«, har ingen selvstændig Interesse, da det aabenbart er malet paa Grundlag af Thuras Gengivelse. De 2 Afbildninger fra 1600 og 1700 er gengivne hos Andresen, Afb. 11 og S. 62. 2) H. Corner: Die Cronica novella, 1895, S. 448. 3) Andresen, S. 30. 4) Jfr. Andresen, S. 30-32. 5) Jfr. Andresen, S. 32-37. 6) Fr. B. Wallem: Steinviksholm, 1917, S. 11 ff. 7) Villh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herresæder, 1912, S. 16 ff. 8) Andresen, S. 61. 9) Andresen, S. 63 ff. 10) Chr. A. Jensen: Riberhus Slotsbanke, 1942, S. 10, 16.

11) Jvf. Andresen, S. 61. Taget var paa renæssancevis lagt med »Nonner«. 12) Andresen, S. 61. 13) Andresen, S. 39. 14) Statsarkivet i Kiel. Bygningsbeskrivelse 1749. 15) Jvf. dog Andresen, S. 43, hvor to Runddele siges særdige 1578. Det drejer sig dog maaske her kun om Færdiggørelse af uden om dem lagte Skyttegange. Se den flg. Skildring af Byggeperioden 1574-85. 16) Andresen, S. 52. 17) Det følgende støtter sig til Oplysninger hos Andresen, S. 71-76. 18) En Del mindre Renaissanceskulpturer, fundne paa den gamle Klostergrund og nu indmurede dels i Musæet, dels i et Hus Vestergade 11, stammer formentlig fra Slottet. 19) Andresen, S. 63. 20) Andresen, S. 51. - Villh. Lorenzen: Rosenholms Bygmestre, pass.

21) Andresen, S. 45, 51. 22) Reuleaux: Die gesch. Entwicklung d. Befestigungswesen, 1912, S. 16. 23) Beretning i Nationalmuseets Arkiv. 24) Andresen, S. 54, 53. Jvf. Skitseplan over Gravninger paa Slotsholm 1914. Kopi i Forfatterens Eje. 25) Andresen, S. 60 f. 26) Nu i Ejendommen Vestergade 10. 27) Andresen, S. 55 ff. 28) A. Hahr: Arkitektfamilien Pahr i: Studier i Johan III's Renæssans I. 29) Johannes Petreus i: Quellensaml. f. Sehl.-Holst. Gesch. V, 196, jfr. 183, 195. 30) Andresen, S. 45 og 70 f.

31) Andresen, S. 71. 32) Andresen, S. 67 ff. 33) Det følgende støtter sig paa Oplysninger hos Andresen, S. 63 ff. 34) Andresen, S. 65. 35) Bygningsbeskrivelse i Statsarkivet i Kiel. 36) Landsarkivet i Aabenraa. Tønder Amtsarkiv.

BYEN

DENS GADENÆT OG BYGNINGER

AF
VILH. LORENZEN

I.

Som en helt ny Stadsorganisme, udstyret med Stadsret, tonede Tønder ved Midten af 13. Aarh. frem i det flade, af blinkende Aaløb gennemstrømmede Land. Selve det egentlige Byomraade paa den lave Holm var sikkert alt fra første Færd værnet af »Bys Planker«, og bag dem laa Borgernes Huse, og mellem dem igen enkelte mere monumentale Bygninger.¹⁾ Stærkest gjorde Stadens vestlige Del, den ældste Bykærne, sig gældende. Her bredte Franciskanerklosteret sig ned mod Vidaaen, paa Holmen ligeoverfor knejsede Borgen og umiddelbart Nord for Vestergade havde Laurentiuskirkens tætte og stærke Kvaderstensbygning, lagt sig til Rette. Om i den centrale Del af Byen alt da en Nicolajkirke stod under Stillads, vides ikke, og heller ikke om et Raadhus havde rejst sig ved Torvet. Men selv i deres ældste Skikkelse kan hverken Kirke eller Raadhus have været særlig anseelige. Paa Torvet stod — og vel fra Kirkens Opførelsestid — en Klokkestabel, fra 1530 erstattet af et rundt grundmuret Taarn, hvis Grundmur endnu lader sig paavise ved Torvets vestligste Side, tæt ved Storegade Nr. 9. Dets Borgerklokke kaldte Indvaanerne sammen i Fred og Fejde. Øst paa i Staden maa formentlig allerede i Middelalderen Stedet for Byens Hospital — dets Helligaandshus — søges.

Langs den gamle Landevej, nu Rygraden i den nye Bys Gadenæt, og i de smalle, korte Gader i ældste Byomraade omkring Havnen flokkedes Borgernes Huse — de aneligste paa Stavngrundene ud mod det brede *Hovedstrøg* fra Broen over Laurentiusstrømmen i Vest og til, hvor Abild-Ribevejen tager fat, atter over en Bro. Hovedstrøget er opdelt i *Vester-, Store- og Østergade*.

Saa fast var fra første Færd Stavngrundene forankrede i Byorganismen, at kommende Aarhundreders Omskiftelser med Stormfloder og Ildebrande ikke nævneværdigt har formaaet at ændre Ejendommenes Omfang og Grænser. Den Dag i Dag har den Udstykning, der dog fandt Sted for 700 Aar siden, holdt sig saa no-

genlunde uforandret. Og mer end det! De dybe, smalle Grunde ud mod Hovedstrøget trak tidligt Baggader — eller rettere sagt Bagveje — der først sent har faaet de Navne, de nu bærer, efter sig. I Syd som Fortsættelse af den ældre Skibbrogade bag Vestergade opstod *Spikergade* og bag Østergade *Vidaagade*. I Nord dannede sig bag Vestergade *Allégade* og udenom vestre Torvebebyggelse, bag selve Torvet og, fortsat bag Østergade — *Nørregade*. Tværgaderne var kun faa og korte. Fra ældste Tider *Kogade* og *Pebergade* samt den oprindelig smalle og ganske ubetydelige *Søndergade*. Ogsaa *Kobbergade*, der forbinder Hovedstrøget med Nørregades vestlige Arm, maa være en meget gammel Trafikvej. Ved Bebyggelse af den store Kirke- og Torveplads (jfr. S. 41.) opstod *Smedegade* mellem begge. De to andre Smaagader her, Richtsensgade og navnlig Mellemgade synes at være sene, mulig eftermiddelalderlige Dannelser. I Løbet af Middelalderen skød Vestergade en lille *Forstad* frem ad Møgeltøndervejen.

Ad forskellige Veje faar man Indblik i, hvorledes Grundene, først og fremmest Stavnsgrundene, har været indrettede og bebyggede. Den egentlige Beboelsesbygning laa direkte ud mod Hovedgaden, men de dybe Grunde gav tillige ud mod Baggaden Plads til alskens Nytterum, bl. a. til Stalde, ligesom de vel ogsaa efterhaanden bebyggedes med Smaahuse saakaldte Boder, til Tyende og til Udlejning. Staldbygninger var utvivlsomt fra gammel Tid de almindelige, hvad ogsaa fremgaar af gamle Navne paa visse Strøg af disse Baggader. Paa Kortet fra 1685 (Tavle V S. 528) hedder Allégade »Hinter die Nordwestställe«, østligste Del af Nørregade »Hinter die Nordenställe« og hele Vidaagade »Hinter die Südostställe«. »Bag Staldene« var her til Midten af 19. Aarh. den almindelige Betegnelse for disse Strøg. Det var saaledes ordnet, at hver af de 4 Kvarterer, hvori Byen var inddelt, havde sine Staldgaarde.

Synderlig meget af middelalderlig Bebyggelse kan man ikke vente at finde i Tønder. Dertil har Brande ryddet for stærkt op. Det er ogsaa et Spørgsmaal, om der har været bygget ret meget i Grundmur, i al Fald tyder skriftlige Kilder paa det modsatte.²⁾ Dog maa regnes med at foruden den ældre Nikolajkirke samt Franciskanerklostrets Kirke vel ogsaa flere af Klosterhusene har staaet i solid Grundmur.

Det er dog muligt, at den rationelle Gennemgang af Tønder Bys

Fig. 87. Torvet 11.
Fotografi fra ca. 1900.

Bygninger fra ældre Tider, der snarest burde sættes i Værk — med tilhørende Opmaalinger af de mest typiske og interessante Huse og en Gennemfotografering af alt, hvad der har historisk- og Skøn-

hedsværdi — vil afsløre i al Fald Dele af verdslige Bygninger, der utvetydigt hører Middelalderen til. Thi indtil dette sker, er det i denne By overmaade vanskeligt med Bestemthed at sige om en vis Gruppe meget gamle Huse, hvorvidt de stammer fra Slutningen af Middelalderen — den sene Gotiks Dage — eller om de er bleven til i første Slægtled af den nyere Tid — den tidligere Renaissance. Thi den Vejledning til Tidsbestemmelse, man ellers andet Steds har i Skiftegangen i Murværk, synes for Tønders Vedkommende at svigte. Den middelalderlige Skiftegang, »Munkeskifte« — 2 Løbere og 1 Binder — bruges fra ca. 1550-60 ellers normalt ikke mere og afløses da af moderne Muremaade med lutter Løber- og lutter Binderskifter vekslende, det saakaldte »Krydskifte«. Men paa Sønderjyllands Vestkyst ligger Sagen aabenbart anderledes. Paa Kotzenbüll Kirke i Ejdersted møder moderne Skiftegang os allerede 1495³⁾ og alt er nævnt, at den forekommer paa Riberhus c. 1540. Mellem disse to Aarstal ligger muligvis de paagældende Tønderhuse, der efter alt andet i deres arkitektoniske Væremaade og dekorative Udtryksformer fuldstændigt tilhører Sengotiken. Er det de livlige Forbindelser med Nederlandene, der er Skyld i, at denne Skiftegang optræder saa tidligt i disse Egne? Men naar paa den anden Side betænkes, hvor haardnakket og længe sengotiske Enkeltheder har holdt sig i Sønderjylland, bl. a. i Byer som Flensborg og Husum, skal man heller ikke forsværge, at de paagældende Tønderhuse vil kunne dateres til anden Halvdel af 16. Aarh. Følgelig maa man regne med en *Opførelstid, der ligger mellem c. 1500 og c. 1600.*

Til den omtalte Gruppe hører først og fremmest Tønders maaske mest berømte, i al Fald bedst kendte Hus — *Torvet Nr. 11* (Fig. 87) en Bygning i to Stokværk, af udpræget sengotisk Karakter og — ikke mindst, da den stod i sin Velmagt — af megen dekorativ Kultur. Alene Beliggenheden er overmaade iøjnefaldende, og sammen med Raadhuset indrammer den paa virkningsfuld Maade Udblikket mod Kirkens Taarn, med det slanke, ejendommelige Spir — et yndet Motiv for Malere og Fotografer.

Som de andre Ejendomme mellem Østergade og Kirkepladsen, den tidligere Kirkegaard, maa ogsaa denne opfattes som bygget paa oprindelig Kirkegrund (jfr. S. 41). Det korte, brede Hus har da ogsaa en helt anden Karakter end de almindelige Stavnshuse. Som Type betragtet er det noget for sig. Det bestaar af et omtrent kva-

Fig. 88. Torvet 11 efter Facadens Restaurering.

(Fig. 88). Det viste sig, at Hovedpartiets Gavl mod Torvet var opdelt i 3 ulige brede Blændingsfag, trukne ned over begge Stokværk, hvert enkelt foroven afsluttet af Rundbuer og med fint profilerede Indfatninger. I nederste Stokværk var i Midtblændingen over Døren anbragt et Rundvindue, i øvre Stokværks Sideblændinger brede Vinduer; tilsvarende har formodentlig været anbragt ogsaa i Stuestokværket, hvor den oprindelige Ordning nu er udvisket, bl. a. ved Paabygning af Karnappen. Dette Parti af Gavlen var følgelig behandlet som en dekorativ Helhed, foroven afgrænset af et Profilbaand. Af Sydfacadens Blændinger lader sig nu kun en enkelt paavise, længst mod Øst, og atter den med profileret Indfatning, her i den ret

dratisk Hovedparti i to Stokværk, med et øverste Halvstokværk. Hertil slutter sig, paa Nord-siden, et smalt, lavere Sideparti — begge Bygningsdele nu under fælles Tag. Har det til at begynde med haft selvstændigt Tag og hele Ejendommen følgelig været et Dobbeltthus, en Byggeskik, velkendt i Nederlandene? Indtil 1910 laa umiddelbart Øst derfor et noget senere tilkommen Bygningsparti, men uden Halvstokværk.

Ved den nylig iværksatte Islandsættelse kom væsentlige dekorative Træk for Dagen, og navnlig afsløredes et Blændingssystem af meget interessant Art og overmaade dekorativt

sjældne Tovsnoning. Øvre Halvstokværks Gavlparti over Profilbaandet har Spor af et Midtvindue, derimod er selve Gavltrekanen nu stærkt omsat; mulig har den haft Kamtakker og øverst en Afslutning, baaret af et endnu bevaret Fremspring. Helt urørt staar Halvstokværkets Sydside med de smaa fladbuede Vinduer.

Dette Hus' nederste Stokværk rummede formentlig den typiske Diele, hvorfra en Trappe maa have ført op til de øvre Stokværk. Forsaavidt kunde denne Bygning tænkes opført som Privatbolig. Men der er ogsaa en anden Mulighed. Lagt paa Kirkegrund som den er, kunde dette tale for den af L. Andresen fremsatte Tanke, at dette interessante Hus er den c. 1520. med offentlig Støtte, opførte Bygning, bestemt til at huse det til St. Nicolaj Kirke hørende Kalendebroderskab — *Calendaria confraternitatis Sancti Nicolai*.⁴⁾ Er dette rigtigt, da er denne Bygning Danmarks eneste bevarede Kalendehus. Et lille, dekorativt Træk kunde virkelig tænkes at føre Bygningen tilbage til Middelalderens — den katholske Tids — sidste Tider. Det er Tovsnoningsmøtivet, der forøvrigt her hjemme kun kendes fra de sydlige Egne af Jylland — fra en Kannikebolig, nu Raadhus, i Ribe fra 1520 og fra den nærliggende gamle Herregaard, Kjærgaard fra c. 1550. Under alle Omstændigheder er denne, paa saa mange Maader ret gaadefulde Bygning sikkert, næstefter St. Nikolaj Kirkes Taarn, nu Tønders ældste historiske Mindesmærke.

Til Gruppen af vanskeligt daterbare Bygninger hører ogsaa Storegade Nr. 9 og 11 — de to sidste inden Torvet som dette oprindelig var (jfr. S. 40, Fig. 8), begge grundmurede i moderne Skiftegang og i to Stokværk. Desuden kan nævnes Vestergade Nr. 6, Hjørnet af Slippen, foruden flere andre, der maa anlages at høre til ældste bevarede Sæt af endnu eksisterende Borgerhuse, men hvor vejledende Enkeltheder er saare faa eller helt svigter. Bedst bevaret er *Storegade Nr. 11*, en langstrakt Bygning med delvis tøndehvælvet Kælder. Profilerede Døre i Østvæggen — den ene endda i særlig fine Former — en Vinduesblænding, foroven afsluttet af Rundbuer og Savsnitfrise under Gesimsen — alt dette er rent sengotiske Træk. Men Kælderens Hvælvteknik er afgjort eftermiddelalderlig. Beslægtet med dette Hus er Nabohuset, Nr. 9, ligeledes med Savsnitfrise. Det er imidlertid stærkt ombygget, har nu et bredt Forparti og er paa et vist Tidspunkt bleven sammenbygget med Nr. 11. Et Vindue her med Kurvehanksbue samt smedede

Jærnankre tidsfæster i al Fald dette Forparti som eftermiddalderligt. Ombygningen maa have fundet Sted efter Branden 1587, da østre Side forudsætter et Nabohus her.⁵⁾

Medens det berømte Hus, Torvet Nr. 11, ikke er noget typisk Stavns hus, gælder dette derimod Storegade Nr. 11 og sikkert ogsaa Nabohuset Nr. 9 i dettes oprindelige Skikkelse. Thi det er karakteristisk for de anselige Ejendomme, de saakaldte Stavns huse, hvor Byens Overklasse, de egentlige Fuldborgere, holdt til, at de har *Gavlhuse med kun een Facade*, Gadefacaden. Paa de smalle dybe Grunde strækker Gavlhuset sig kun et kortere eller længere Stykke bagud paa Grunden, der — som tidligere omtalt — gav rigelig Plads til andre Bygninger ud mod Baggaden. Helt sammenbyggede i Række var Gavlhusene dog ikke, idet der mellem dem var holdt en lille smal Strimmel fri, det saakaldte »Tagdryp«, der respekteres ved Ombygninger og Nybygninger til den Dag i Dag. At der ogsaa findes Huse, der efter dansk Byggeskik *vendte Langsiden mod Gaden* — var »Langhuse« skal ikke benægtes; de omtales i al Fald i 16. Aarh. ganske vist fortrinsvis i Bag- og Sidegader, hvor Underklassens Folk, Haandværkere og Daglejere efterhaanden havde slaet sig ned.

Materialerne synes for en meget væsentlig Del at have været Træ og Tømmer. Der har været Bulhuse, men almindeligst var uden Tvivl Bindingsværk med lerklinede eller udmurede Tavler. Tagene var tækket med Straa eller Rør — hvad selvsagt ligefrem indbød til Brande. Om Gavlhusenes Indretning i Enkeltheder er det af gode Grunde ugørligt at udtale sig med Bestemthed, men Tilbage slutninger fra bevarede og kendte Huse fra 16. Aarh.'s senere Del gør det dog sandsynligt, at ogsaa Middelalderens Byggesæt paa dette Punkt har fulgt nedertysk Skik og Brug, med det store, hele Husets Forparti optagende Fællesrum, Dielen, hvor Beboernes Dagligliv i alle dets Former udfoldede sig — i Arbejde og i Fest, Hellig og Søg.

At der foran Husene anbragtes Bislagsbænke med dekorative Gavlsten kunde forekomme. Tønder har ganske vist kun bevaret et enkelt Par, stammede fra 1527, med Indskrifterne: »ick moch sterven« og »evich te lanck«, der en Tid lang stod foran »Humblekærren« (jfr. Fig. 47), og nu efter et Ophold paa Kirkegaarden atter staar paa deres gamle Plads. Disse Stene minder os levende om Borgernes fredelige, smaasnakkende Hvilestunder efter Fyraften.

II.

Med den almindelige Opblomstring af Europas Handel ved Overgangen fra Middelalderen til begyndende Kapitalisme og Pengeøkonomi fulgte økonomisk bedre Tilstande ogsaa for Tønder og dermed ogsaa Muligheder for øget Byggevirksomhed, men netop i de vanskelige Overgangskaar led Byen et afgjort Tab, idet Reformationen medførte Franciskanerklostrets Nedlæggelse og dermed Miste af et vigtigt Konsumentelement for Byen. Ganske vist blev Borgen ved at bestaa, og de store Byggeforetagender i 1530'erne og 40'erne har ført Ekstrapenge til Byen, for ikke at tale om den følgende Byggeperiode i 1570'erne og 80'erne. Men farlig var Forringelsen af Besejlingsmulighederne. Digebygningen 1554-57 afskar Tønder fra direkte Forbindelse med Havet (jfr. S. 58 f.). Indtil 1567 kunde Borgerne ganske vist endnu bruge Ladeplads ved Lægan, men fra da af langt længere mod Vest ved Rudbøl, der nu maatte tjene til Ladeplads og blev ved dermed i halvandet hundrede Aar. Stadig kunde dog Baade og Pramme slippe gennem Sluserne og gennem en gravet Kanal udenom Slottet til den ærværdige Skibbrogade.⁶⁾ Indtjeningsmulighederne forelaa bl. a. gennem den voksende Studehandel, en af de mange Staldbygningers Forudsætninger. Og saa var der jo det gode Opland. De gyldne Tider med høje Priser holdt sig dog kun til 1620'erne. Saa fulgte Krigene med haardt Skattetryk, Indkvarteringer og Brandskatning. Der kom en Nedgangsperiode, der haardnakket holdt sig til Forholdene fra c. 1660 langsomt bedre sig.

Et Tegn paa Fremgang i Løbet af Tidsrummet fra Middelalderens Slutning til c. 1660 var, at Byen efterhaanden kunde udvide sit bebyggede Omraade. Vest for Byen voksede Vestergadeforstaden, nybygget efter en Brand 1522, og inde paa det gamle Byomraade bemægtigede Borgerne sig med Fryd den nedlagte St. Laurentii Kirkegrund og bebyggede den med Huse. Ogsaa Franciskanerklostrets Grund blev efterhaanden delvis indtaget til Bebyggelse, og to nye Gader opstod — *Uldgade* og *Slotsgade* — ganske vist paa »Slots- og Frigrunden«, der først 1665 indlemmedes i Staden tilligemed vestre Forstad. Af Frigrunden dannede dog et tresidet Omraade mellem Møllevej og Slotsgade — under Slottet — helt til 1933 en særlig lille Kommune! Men midt under en, som det synes, lykkelig Udvikling rantes Byen af en Katastrofe, atter en Ildebrand og af forfærdende Omfang. 1581 blev Tønder »hartad grueligen

afbrændt«; hele Nordsiden af Hovedstrøget lagdes i Aske fra den vestre Ende og til Torvet; paa Sydsiden skaanedes kun 2 Huse!⁷⁾ Dertil kom en Brand 1586, hvorved Bebyggelsen paa Slots- og Fri-grunden, Uldgade og Slotsgade, gik op i Luer.

Den store Brand 1581 medførte imidlertid en Udvidelse af det nedarvede Gadenæt, idet den vigtige *Søndergade* opstod i sin nu-værende, mere gademæssige Skikkelse, med Bro over Vidaaen til en helt ny Forbindelse Syd-paa. Samtidig blev *Lillegade* brudt igennem som en Fortsættelse af Kobbergade og gjort bredere, ligesom *Mollevej* udvides til 15 Alens Bredde.

I Braunius' Aftegning af Staden Tønder — *Delineatio cicitatis Tonderensis* — har vi unægtelig en interessant Gengivelse af Byen (Tavle I S. 88): men naar er denne Gengivelse blevet til? Værket, hvori Stikket findes, udkom 1588. Det tegnede Forlæg maa være i al Fald noget ældre. Men da Søndergade er tydeligt angivet, maa Forlægget være tegnet efter 1581.

Unægtelig fortæller slige fugleperspektiviske Bykort, som Dattiden elskede, livligt og snaksomt om paagældende By. Men om et paalideligt gengivet Gadenæt er der ikke Tale for Tønders Vedkommende, selvom visse karakteristiske Strøg i og for sig er rigtigt anbragt — som Hovedstrøget og Søndergade, Ligeledes Placering af Torv og Kirke med Kirkeplads. Den eenskibede Kirke gengiver vel den ældre Nicolaj Kirke med det sengotiske Taarn. Riglige er ogsaa Palissadehegnet — og, hvad ikke er uden Interesse, Byens daværende 2 Porte *Sønderport* og *Østerport* ud for Broen over Vidaaen, begge gengivne som Porthuse i eet Stokværk. Vestergade maa undvære Port, her er kun Broen over Laurentiusstrømmen angivet. Derimod er vestre Forstad ganske glemt! Mest Umage har Tegneren aabenbart gjort sig med Tønderhus — *Arx Tonderensis*. Den og de Rantzauske Herresæder i Omegnen — Møgelstønder, Solvig og Trøjborg — har aabenbart interesseret Tegneren og Værkets Udgiver, Henrik Rantzau mest.⁸⁾

En Menneskealder senere giver et haandtegnet Kortarbejde Oplysninger om Tønder. Overmaade diletantisk, som det er, antyder det dog visse faktiske Ting i Byens Omgivelser, medens selve Bylegemet er behandlet højst summarisk.⁹⁾

Paa eet Omraade klargør imidlertid begge Kort en ikke uvigtig Ændring i Byens Struktur. Paa det ældre Kort flyder Vidaaen i sit gamle Leje, tæt sønden om Staden og driver Slotsmøllen, Det

ynge derimod angiver rigtigt den Omlægning af Vidaaen, der fandt Sted 1587-98 i Forbindelse med Nyindretningen af Slotsmøllen (Fig. 41); det viser baade »die gamle Mohlenstrom« og »de ni Mohlenstrom 1598«, der løber snorlige lidt Syd for den gamle og henimod Møllen udvider sig til Møyledammen.

Fig. 89. Den gamle Skole, Kirkeplads 11.

Man tager næppe Fejl, naar man gaar ud fra, at den middelalderlige Bebyggelse stadig og ganske overvejende har sat sit Præg paa Byen — ogsaa paa dens Hovedstrøg — ligetil Brandkatastrofen 1581. Da maa et mægtigt Nybyggeri have sat ind og tildels omskabt Byen. Skal man slutte fra Braunius's Stik, der end ikke antyder Brandtomter, maa det være gaaet hurtigt med at genrejse Staden af Ild og Aske.

Og da den bygnings- og bolig-mæssig var kommen til Kræfter, gik man i 1590'erne i Gang med at opføre den nye anseelige, treskibede *Christkirke*, der vil blive behandlet i det følgende Kapitel. Godt og vel en halv Snes Aar efter, fra 1609-11, byggedes *Latinskolen* Nord for Kirken — en vederhæftig, grundmuret Bygning, i hvis Murværk stærke Kvadre fra St. Laurentiuskirken fik Anven-

delse (Fig. 89). Forandret i det Indre, har den i sit Ydre bevaret væsentlige Træk i Byggemaade fra dengang, den blev til, og i Tider, da Latinskolers Bygninger gennemgaaende var usle og ringe, har Tønders været noget af et Særsyn. En Bygning af lignende Ka-

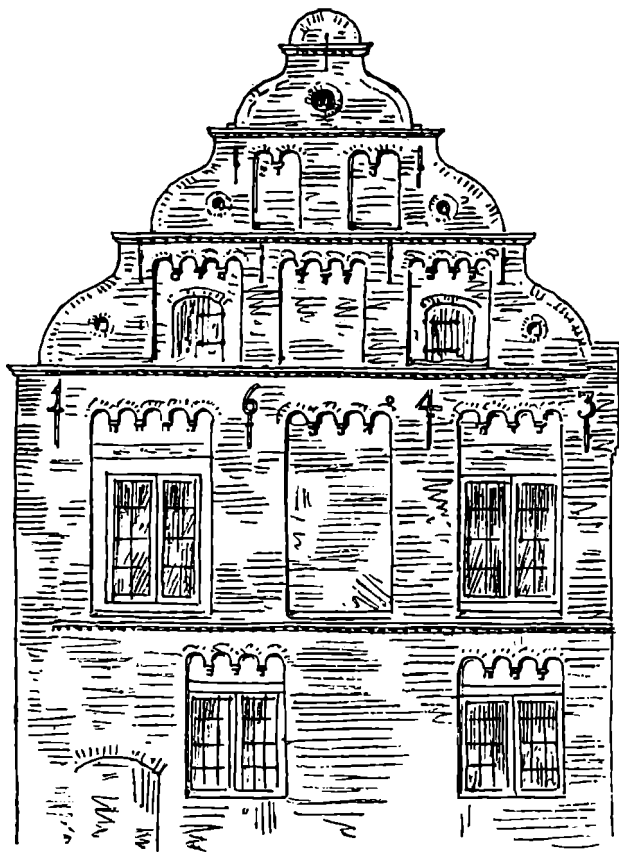

Fig. 90. Raadhusets Østgavl.

Skitue fra 1863 af Arkitekt V. Dablerup i Kunstakademiets Bibliothek.

rakter, men yngre, er *Præstegaarden*, bygget ind paa Skolens Østgavl. Mærkeligt nok varede det længe endnu, inden Byen fik et *Raadhus*, den kunde være bekendt¹⁰⁾ Det gamle, straatækte, bindingsværkbyggede Raadhus, som Branden 1581 havde skaanel, fik Lov til at tjene endnu, helt til 1643, da en helt ny grundmuret og statelig Bygning opførtes paa den gamles Sted (S. 129, Fig. 21, S. 238, Fig. 36.¹¹⁾

Sandt nok, en Bys Monumentalbygninger — en Borg, Kirker, Raadhus, Stiftelser og andre offentlige eller halvoffentlige Byg-

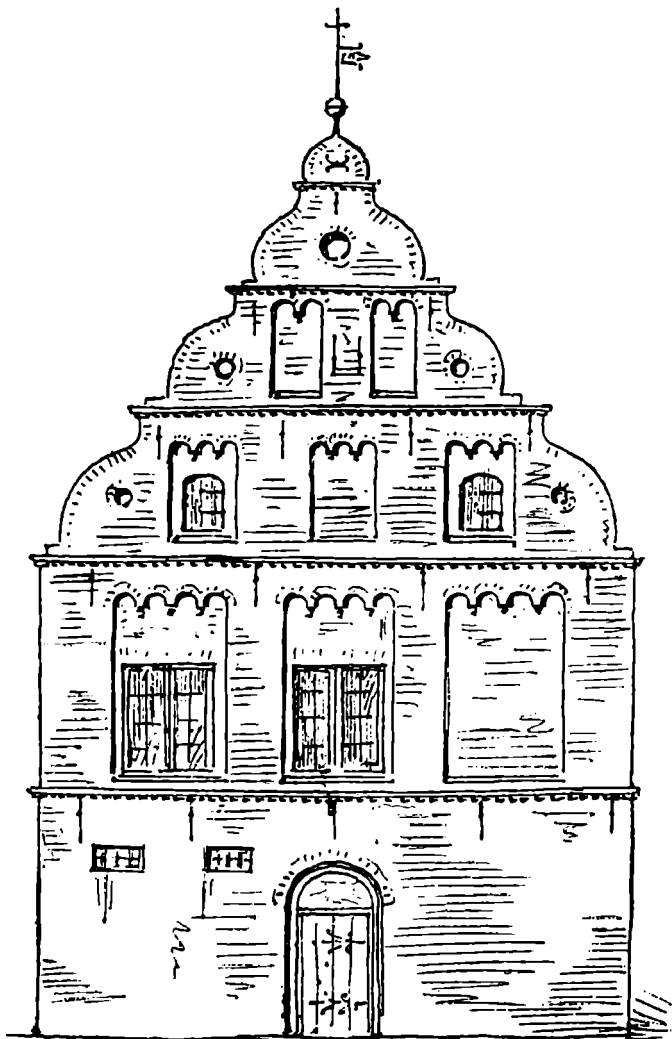

Fig. 91. Raadhusets Vestgavl.

Skitæe Sst. som Fig. 90.

ninger af et vist Format — giver den altid en vis hurtig opfattelig og let huskelig arkitektonisk Karakter. Det er jo slige Bygninger, man lettest lægger Mærke til, i al Fald til at begynde med. Og dog — den almindelige borgerlige Bebyggelse, Gade op og Gade ned, er

i højeste Grad med til at bestemme en Bys arkitektoniske Holdning, præger den stærkt som Arkitekturby ligesom den, gennem de enkelte Huses større eller mindre kunstneriske og sociale Kvalitet, afløser Byens Værd og Betydning som Kulturbu.

Dette gælder selvsagt ogsaa Tønder, som den var, og som den er, Og der vil her, som i andre Byer af en vis Velstand, være Grund til at vente sig en værdifuld borgerlig Bygningskunst netop i det her behandlede Tidsafsnit — Kultur og Arkitekturperioden fra Middelalderens Slutning til c. 1660.

Kulturelt set er dette Tidsrum en Overgangstid. De nye Tanker om Mennesket og Menneskelivet, der først var baaret frem i Renaissanceens Italien, vandt kun langsomt Indpas her i Norden. Disse Tanker, der først og fremmest gik ud paa at skabe en ideel Orden i Tilværelsen ved en strammere Disciplin, end Middelalderen havde skøttet om, beskæftigede sig ogsaa med Bykulturen. Man vilde skabe den ideale By, hvad dog kun kunde komme rigtigt frem i Tidens nyanlagte Byer, som Frederiksstad, men man vilde ogsaa en højere Boligkultur. Dertil skulde bl. a. en mere differentieret Opdeling af Boligen tjene. Den enkeltes Personlighed krævede Hensyn, og ogsaa for Tønders Vedkommende ved man, at der indenfor Boligens hævdundne arvede Ramme efterhaanden indrettes flere Rum. Ved selve Rammen kunde der ikke røres, den var ganske simpelt betinget af Gavlhusets Forudsætninger. Bygningsmæssigt set var det stadig den sene Gotik, der var herskende i vort Land til at begynde med — fra c. 1550 Renaissance, der dog længe maa kæmpe mod sengotiske Love, først og fremmest den frie, funktionalistiske Udformning af Bygningen, der strider direkte mod Renaissanceens Krav om en ligevægtig Komposition om en Symmetriakse. Først hen imod Periodens Slutning slaar Renaissanceen sejr rigt igennem. Denne Udvikling lader sig i Klarhed kun aflæse indenfor den førende Arkitektur, hvor Landets Overklasse, med Konge og Fyrster, gik i Spidsen og saa ganske overvejende alene indenfor den Bygningskunst, der arbejder i Grundmur, Det jævne Byggeri, Borgernes i Byerne og Bøndernes paa Landet, bliver ofte langt tilbage og lever frimodigt videre paa ældre Tidens Arkitekturtraditioner. Dette forklarer, at det varer meget længe, inden tydelige Renaissancestræk giver sig til Kende i Tønders borgerlige Bygningskunst. Gotiken i den sene Form holder sig her haardnakket i Brug til op mod 16. Aarhundredes Slutning og længere endnu. Saaledes

fortæller Latinskolens hele Fremtræden og dens Gavlvinduers uregelrette Anbringelsesmaade, ja deres Profiler højlydt om gotisk Arv. Det er, som alt omtalt ved Behandlingen af den ældste bevarede Gruppe Tønderhuse, denne *forsinkede Gotik*, der vanskeliggør nøjagtigere Tidsbestemmelser. Denne Konservatisme, stærk i Byerne, endnu stærkere paa Landet, gør sig mærkbart gældende ogsaa i andre sønderjydske Købstæder som Flensborg og Husum.

Baade bygnings- og bolig-mæssigt efterlignede Dalidens bedre Borgerskab den herskende Overklasse. Og dog var der aabenbart i dette Tidsafsnit et Tilløb til en selvstændig borgerlig Boligkultur, hvortil disse Slægtleds nære Tilknytning til nederlandsk, særlig hollandsk Borgerkultur sikkert har bidraget. Mangel paa Materiale for Tønders Vedkommende gør det dog ugørligt at udtale sig nærmere herom.

Fra det her behandlede Tidsrum findes endnu baade her og der Spor af, at man — som formodet allerede for Middelalderens Vedkommende — har bygget bagud paa Grunden med stadig smallere Huse for derved at redde en omend kun beskednen Gaardsplads.

Men nu Bygningerne selv.¹²⁾

»Skønt byggede Huse ser man i Dig!« synger Henrik Rantzaus Hofpoet, Peter Lindeberg, i det Digt, der ledsager Braunius' Gengivelse af Staden. Ogsaa Rantzau selv kalder den en skøn («elegans») By. De to fugleperspektivisk tegnede Kortarbejder fra 1580'erne og c. 1620 giver i al Fald Indtryk af en velbygget Stad, endda med grundmurede Bygninger, der knejser i flere Stokværk og med kamtakkede Gavle. Hvorledes forholder nu Virkeligheden sig til alt dette?

Man maa gaa ud fra, at Hovedstrøgets mere velhavende Borgere har haft de mest velbyggede Huse. Men bortset fra Østergade var baade Vestergades og Storegades Stavnshuse gaaet tabt 1581 — med mindre eventuelle grundmurede Bygninger har klaret sig igennem, saa de kun har behøvet en Istandsættelse for atter at blive levedygtige, hvad visse Forhold ved det omtalte Storegadehus Nr. 9 kunde tyde paa.

Men det lader sig ikke skjule, at Grundmur i al Fald i Byggeperioden efter 1581 næppe har været særlig almindelig, ihvorvel bevarede Bygningsdetaljer i Sandsten forudsætter en Del solidt murede Huse.¹³⁾ Men efter en stor Brand har man travlt. Magistraten manede ganske vist til ordentlig og solid Bygge-maade, men Folk

Fig. 92. Parti fra Storegade ca. 1900. Jfr. Fig. 104.

maatte klare sig saa godt de kunde, og meget tyder unægtelig paa, at de fleste Huse, der opførtes efter denne Brand, har været lettere byggede, og hvor mange af dem har ikke været paa kun eet Stokværk — som den Dag i Dag. De ikke helt faa Borgerhuse, der kan formodes at gaa tilbage til denne Periode, er imidlertid alle stærkt omdannede, især for Facadens Vedkommende. De har — baade Ect- og Tostokværkshuse — været i Bindingsværk, med knægtbyggede Gavle mod Gaden — af slige Gavle er dog kun enkelte tilbage, men adskillige kendes fra gamle Billeder (S. 272, Fig. 52 og Fig 92). Det er dog at formode, at flere af disse Bindingsværksbygninger kan have haft Grundmur til Gaden. Typisk for beskedne Stavns-

huse i eet Stokværk er Gavlhuset paa Hjørnet af Store- og Kobbergade, kun med Gavlen i Grundmur. Sidevæggens Bindingsværk er karakteristisk for Tidens Teknik, og hvor denne træffes, vil det altid være et Vidnesbyrd om, at vedkommende Hus stammer fra denne Periode, »Loflbjælkerne er forsænkede og Bjælkeenderne griber med en lang Tap ind i Stolperne«. ¹⁴⁾

Det Resultat man kommer til, er, at som Tønderborgernes Huse i Aarene omkring Aarhundredskiftet er gengivet i Tegning og skildret i skønne Ord, har Virkeligheden ikke været. Jævne og ligetil var de, heller ikke mere! De relativt faa anseligere, helt grundmurede Bygninger har ikke kunnet ændre dette Forhold, der holdt sig Perioden ud (jfr. Fig. 92).

Noget af de Tidens Tønder lever jo endnu livskraftigt videre i Nutidens Gader, og det gælder ikke mindst et nyt Bygningsmotiv, der allerede ved Aar 1600 vinder Indpas. Det er *Karnappen*, »Udkigget«, der efter nedertysk Skik bredte sig — efterhaanden med en Epidemis Voldsomhed fra Hus til Hus. Karnappen blev et Yndlingsmotiv ogsaa i andre sønderjyske Købstæder, ja bredte sig hinsides Lillebælt til Ærø og Sydfyen. Hvor borgerligt-hygge ligt virker ikke disse smaa, muntre Udbygninger!

Eet er givet — det er ikke den gotiske Renaissance, som den kendes fra Datidens Slotte. Herregaaarde og enkelte Patricierhuse, der har givet Tonen an i Tønders Gader, selv om den hist og her har røbet sig i en Gavl, en Døroverligger eller Indskrifttavle og i smukke, smedede Jærnankre. Endog Karnapmotivet er egentlig af middelalderlig gotisk Oprindelse. I een Bygning havde denne Arkitekturretning dog slaaet ret kraftigt igennem, omend først i Periodens Slutning — i det nyopførte *Raadhus*. Ved Hertugens Bistand begyndte Opførelsen 1643; 4 Aar efter var det færdigt. Det blev bygget paa det gamles Plads som en eenlænget Bygning i to Stokværk, grundmuret med svejfede, vandret delte Gavle, paa hvis Af-satser Renæssancens Yndlingsprydelser, Kugler og Pyramider prangede. Men mærkværdigt er, at begge Gavlfacader helt beherskes af Sengotikens Blændingsmotiv med de foroven afsluttende Rundbue-rækker (Fig. 90 og 91). I disse Blændinger var Vinduer anbragt. Saaledes var da Tønders Raadhus, trods sit Renaissancepræg, yderst traditionsbundet! 1657 tilføjedes en Sidebygning, hvor Raadssalen var. Sin nuværende Skikkelse fik Raadhuset ved en Istandsættelse i 1860'erne, der saa godt som ganske berøvede det dets oprindelige,

saa djærve Rankhed. En af de stateligste Bygninger, der opførtes 1649 i dette Tidsrums senere Aar, var aabenbart Amtsskriver Jürgen Jürgensens Gaard paa den omlatte frie Grund mellem Slots-gade og Møllevej. Den er nu helt ombygget, men har beholdt sin Sandstenstavle med Bygherrens og hans Hustrus Vaaben. Dette var formentlig det sidste større Byggeforetagende inden den sidste af Aarhundredets Krige — Svenskekrigen — brød ind over Tønder.

III.

Efter mange Krigsaars Plager satte efterhaanden ny og bedre Tider ind for Tønder med den Kultur- og Arkitekturperiode, der afsluttedes i 1770'erne. Som Erstatning for den svindende Søhandel fik Byen nu sin stadigt voksende Knipplingshandel at falde tilbage paa.

Med et fra Kunsthistorien laant Udtryk kan man kalde dette godt og vel 100-aarige Tidsrum *Barokkens* — i de sidste Tiaar afløst af dens direkte Udløber *Rococcoen*. Baade tidsmæssigt og indholdsmæssigt ligger Barokken i Fortsættelse af Renaissancen, men den skærper Ordensbegrebet paa alle Livets Omraader, ogsaa hvor det gælder By- og Boligkultur. I en lille Stad som Tønder kunde dens baade monumentale og hygiejniske Syn paa Gader og Pladser vanskeligt gøre sig gældende. Derimod er det givet, at denne Periode boligkulturelt betød overordentlig meget. Differentieringen af Boligen tager nu stærkere Fart, ogsaa indenfor det stadig stærkt benyttede Gavlhussystems nedarvede Ramme. Ogsaa i dette Tidsafsnit indrettes bestandig flere Rum, særlig Soveværelser, til Fordeling af Familiens forskellige Medlemmer, Forældre og Børn, Sønner og Døtre, og til Tyendet. Man ønsker, at der skal være højt til Loftet og større Vinduer. Kravene til bedre Hygiejne, Lys og Luft er voksende. Sandt nok, kun i de mere velhavende Hjem kunde alt dette efterkommes og ligeledes det mere solide og komfortable Boligudstyr anskaffes, som de stadig mere forfinede Slægtled ønskede sig. Det er kun faa saadanne Patricierhuse, Tønder nu har nogenlunde velbevarede tilbage, men saavidt det, trods senere Ændringer af det Indre, kan skønnes, har Byen aabenbart fulgt ganske godt med Tiderne.

Hvad nu selve den Arkitektur angaar, der møder os i Periodens Privatboliger, søger man, saa godt man kan, at efterkomme Barokkens strænge symmetrisk betonedede Ordensbegreb og dens levende,

Tavle V. Opmaaling af Tønder og nærmeste Omegn af Overkonduktør H. G. Riga. 1685.

Kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling.

stærke Detaljeformer, som de giver sig til Kende indenfor den førende Arkitekturs Værker. Men Forholdene i en lille Stad som Tønder var jo beskedne, man var henvist til lokale Haandværkere og — hvad der skele i den foregaaende Periode, at Renaissancen maatte kæmpe mod Lævn fra Gotikens Dage, det gentager sig. Kun er det nu Barokken, der maa kæmpe haardt og voldsomt mod Lævenene fra Renaissancen. I mangt og meget bliver Tønders Bygningskunst i dette Tidsrum bestemt af *forsinket Renaissance*. Dette gælder især for hele Resten af 17. Aarh., men spores faktisk til Periodens Slutning. Særlig paa eet Punkt fulgte man dog ret godt med i det Nye, i den kraftige, ofte pompøse Fremhævelse af Indgangen til Huset. Kunde man ikke overkomme en Søjleportal, rigt og smukt behandlet Snedkerarbejde skulde selve Døren i al Fald bære Vidne om (jfr. Fig. 104).

Baade boligkulturelt og bygningsmæssigt set var det i højere Grad end i Renaissancetiden den herskende Overklasses Livsvaner og Boligkrav, man, og ofte med Held, forsøgte at presse ind i et borgerligt Plan. At der navnlig i Borgerhjems indre Udstyr har gjort sig en stærk hollandsk Indflydelse gældende, bl. a. i Væggenes Beklædning med Fajancefliser, derom er ingen Tvivl. Men til en mere selvstændig borgerlig Bygnings- og Boligkultur mærker man endnu kun lidt. Som i foregaaende Tidsrum blev det nærmest til Tilløb. Først fra og med Slutningen af 18. Aarh. skulde det blive til Alvor med den selvstændige, uafhængige Borgerkultur.

Tønder By havde i den foregaaende Periode faaet sin Form. Gadenettet var stort set i en endelig Orden, endnu langt fra alle Steder fuldt udbygget, men stort nok til hele dette 100-aarige Tidsrum igennem at kunne tage en Befolkningsforøgelse, om bedre Tider skulde oprinde, og det gjorde de. Ikke straks, thi Resten af 17. Aarh. var endnu en ret ringe Tid, men fra dets Slutning og videre op i 18. Aarh. kom atter Velstand til Tønder som til den hele Landsdel.

H. G. Rigas overmaade smukt og omhyggeligt tegnede Kort over Tønder og nærmeste Omegn fra Okkupationstiden 1685 (Tavle V) viser klart endnu ubebyggede Arealer. Foruden Gadenettet — hvori Gaderne »bag Staldene« efterhaanden er bleven afløst af nuværende Gadenavne — gengiver Kortet ogsaa *Digesystemet*, som det da forlængst var gennemført. I Syd: »Alt Süder Borger Deich« og

»Neue Süder Borger Deich«. I Nord: »Norder Boryer Deich«. Udenom Slottet: »Wester Borger Deich«. Desuden *andre Lokalteter*. I Sydvest: »Mühlenteich« og »Mühlenstrohm«. Af Veje er angivet Vejen fra Sønderport, der straks udenfor Diget her spalter sig i to Veje, hvoraf den vestligste »Rohrkar weg« atter spalter sig i »Flensburger weg« og »Moringer weg«. Ud fra Vesterport: »Weg nach Mögeltonder«.

Trods øget Bydisciplin kunde Brande ikke helt undgaas, og 1725 gik Østergade op i Luer, hvorom en Indskrift paa Østerport har Vidne¹⁵⁾

Om Tønders Udstrækning og Bebyggelse ved denne Periodes Afslutning vidner et 100 Aar efter Rigas Kortarbejde foreliggende Kort over Byen fra 1781 i Danske Atlas, tegnet af H. F. Schlegel (gengivet Tavle II, S. 168), og i Tilslutning dertil den første mere fyldige Beskrivelse over Staden, som den dengang var. Ogsaa dette Kort giver god Forestilling om Tønders nærmeste Omgivelser — foruden selvsagt først og fremmest om Byen selv og Slotsholmen, med de sørgelige Rester af Slottets Befæstning. Endnu havde Byen ikke helt udfyldt sin aarhundredgamle Dragt, hverken Grundene paa Nordsiden af »Gaden bag de nordre Stalde« (nu Nørregades østlige Del), eller Grundene paa Sydsiden af »Gaden bag de søndre Stalde« (nu Vidaagade) var bebyggede. Af Byens Porte kendes kun Udseendet af Østerport, som den var da den 1872 forsvandt — en almindelig Portbue, spændt ud over Indkørselen til Byen fra denne Side (S. 84, Fig. 15).

I Udnyttelsen af Grundene sker der sjældent Ændringer, og de betydeligt talrigere bevarede Bygninger fra denne Periode giver et langt fyldigere Begreb om denne Bebyggelsesforms arkitektoniske og maleriske Værdier, set fra Baggaarde og Haver. Grundmur bliver mere almindelig, selvom Bindingsværket haardnakket holder sig i Brug, i al Fald i Sidevæggene. Det kan endda hænde i de mere anselige Huse paa to Stokværk, at man fastholder ældre Tidens Knægtbygning. Et overmaade smukt Eksempel herpaa har man i Baglængen til Storegade 14 fra 1671, hvis pragtfulde Tømmerkonstruktion med de raffineret udmurede Tavler er en ren Fryd for Øjet (Fig. 93). Om ikke faa knægtbyggede Facader ogsaa fra dette Tidsrum fortæller Billeder af nu forsvundne Bygninger.

Af de faa *offentlige Bygninger*, Tønder har Brug for, fik en en-

kelt ny Skikkelse. Det er Hospitalet paa Østergade, om hvis tidligere Skikkelse intet vides. Men da det brændte 1725, genopførtes det 1731 paa helt statelig Vis, tillige indrettet til Vajsenhus, foruden til Tugt- og Arbejdshus (S. 163, Fig. 24). Den Dag i Dag, da det er indlemmet i Tønder Seminariums Bygningskompleks, er det brede Hus, med sine to Stokværk og et Taarn en Pryd for dette Kvarter af Byen. Denne i og for sig ganske enkle og ligefremme Bygning — saa tilforladelig af Væsen, opfylder alle Tidens og Stilens Fordringer til et roligt, velafvejet Ydre; den er et interessant Eksempel paa, at gode, faste Forhold — uanset total

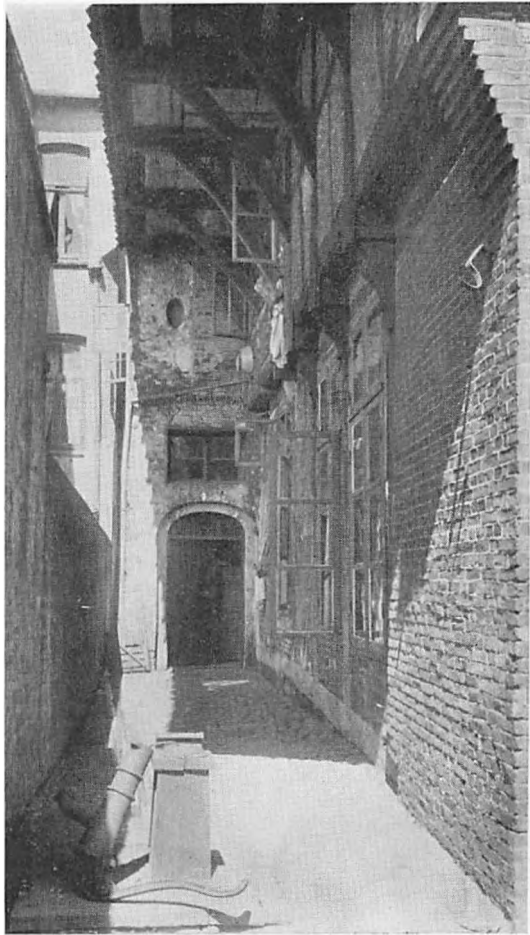

Fig. 93. Guardparti fra Storegade 14.

Mangel paa prydelige Detaljer — kan skabe god Arkitektur. 1773 nedbrødes og genopførtes Raahusets Sidebygning.¹⁶⁾

Stadens egne Bygningshaandværkere havde saa godt som alene den private Byggevirksomhed at falde tilbage paa. Og der var dygtige Folk blandt dem, hvad deres Gerninger noksom viser. De har, efter alt at dømme, haft en hel Del at gøre, navnlig i Tilslutning til de stadig bedre Tider op igennem 18. Aarh., da der byggedes meget — og godt!

Mest og først hæfter man sig ved de anselige *Borgerhuse i to*

Fig. 94. Østergade 13—15.

Stokværk. Typisk for et Patricierhus af *Gavlhustypen* er Østergade Nr. 13 fra 1668 (Fig. 94, 95). Den høje Gavl med svungne Kamme, Jærnankre og Vinduesstik viser levende og virksomt Renaissance-tradition.

Af samme Type var den 1932 nedbrudte »Weisser Schwan« (S. 288, Fig. 57 ligeledes Fig. 92). Og endnu træffer man her og der paa Hovedstrøget Huse fra 17. Aarh. af tilsvarende Art, men ombyggede i senere Tider, hvad der vanskeliggør bestemte Dateringer. Skal man

pege paa et særlig fornemt Tønderhus fra Periodens Begyndelse, da bliver det »Store Apothek« paa Hjørnet af Østergade og Søndergade, bygget af Borgmester Johan Preuss († 1674) som hans Privatbolig (Fig. 96). Det var til at begynde med et *Dobbelthus* med to selvstændige Gavle mod Gaden — efter oprindelig nederlandsk Byggeskik, velkendt ogsaa i andre sønderjydske Byer og overført til Herregaardsarkitekturen som i det forlængst forsvundne Solvig ved Tønder og Egeskov paa Fyen. Ogsaa dette stadig stættelige Tønderhus har endnu i sine ældre Partier kendelig Renaissancekarakter. Kun den pragtfulde Sandstensportal (Fig. 97), flankeret af snoede Søjler og skjoldbærende Løver er ægte, pompøs og festlig Barok. Denne Portal har en Konkurrent; det er den nære Portal til det alt omtalte Storegade 14, ogsaa den med snoede Søjler og rig dekorativ Udsmykning (Fig. 98). Samme Smagsretning har

ogsaa gjort sig gældende i begge de nævnte Huses Indre, i Apotheket først og fremmest i et endnu bevaret Stukloft i Stueetagen. Slige *Stuklofter* var forøvrigt Tidens Lidskab, hvad ogsaa det nære Schackenburg kan tale med om. Af andre Tønderlofter fra 17. Aarh. sidste Halvdel kan nævnes det interessante Stukloft i Vestergade Nr. 4, komponeret udenom og mellem Loftsbjælkerne (Fig. 99, 100).

Opigennem 18. Aarh. kultiveredes Tønderhusene kendeligt, og samtidig bliver det mere almindeligt at lægge *Forhusene med Lang-*

siden mod Gaden, medens Byggemaaden bagud paa Grunden normalt følger Traditionen. Et saadant Forhus med lille prydelig Kvist, er Vestergade Nr. 7 (jfr. Fig. 102). Set fra Haven giver dette gamle Tønderhjem et fornøjeligt og klart Begreb om, hvor hyggeligt og bekvemt Barokkens bedrestillede Familier i Tønder kunde bo. Baaede over det Ydre og tildels endnu over det Indre er der al den Charme, man i borgerlige Kredse kunde uddrage af den førende Overklassens Boligkultur. Set fra Gaden gør Nabohuset, Vestergade Nr. 9, »Dige-grevens Hus«, sig ganske vist langt mere bemærket (Fig. 102). Det mangler ganske vist Sidelængene bag ved paa Grunden og falder for saa vidt udenfor den herskende Bebyggelsesform, men som Tønders mest markante Borgerhus fra ældre Tider, opført 1777 af Byens senere Borgmester og Velgører, Carsten Richtsen (S. 144, Fig. 23) i en morsom Blanding af Barok og Rococco, hævder det

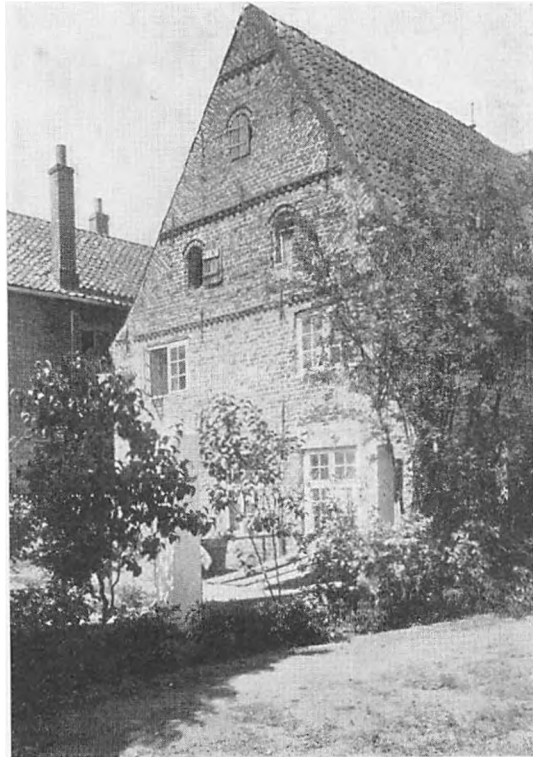

Fig. 95. Sydgaavl af Østergade 13.

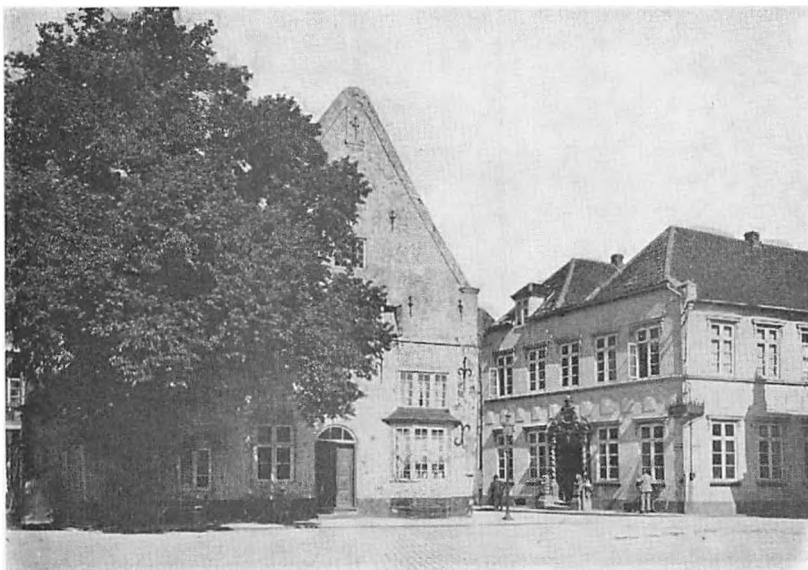

Fig. 96. Torvet 11 og Store Apothek.

Fig. 97. Store Apothek, Østergade.

sig overlegent i dette Strøg af Gaden — ikke mindst fordi den brede Fritrappel og den festligt og overdaadigt udstyrede Portal (Fig. 103) mellem Karnapper uvilkaarligt drager Blikket hen paa sig. Det er navnlig i selve Portalen, Rococoens flimrende, lette Maner ytrer sig, endda paa helt usædvanlig veltalende Vis.

En fin Rococoportal gengives i Fig. 104.

Jævnere Borgere klarede sig med *Huse i eet Stokværk, og næsten altid som Gavlhuse*. Allerede før, men navnlig efter Aar 1700 maa der være bygget en hel Del af denne Art Privatboliger, men saare enkle som de er, med faa og lidet talende Stiltræk, kan det ogsaa

her være svært at bestemme deres Opførelsestid nøjere. Givet er, at Karnapmotivets op igennem 18. Aarh. breder sig livligt, og hvad denne Form for Bekvemmelighed angaar vil Smaaaborgeren ingen lunde staa tilbage for sine mere velsituerede Medborgere. Hist og her, men mest i Byens Yderkanter, træffer man dog ogsaa lave *Huse med Langsiden mod Gaden*. Mærkeligt er det paa selve Hovedstrøget i Østergade Nr. 19 at træffe et Hus af denne Type, et i al sin Beskedenhed helt særpræget og stærkt lille Borgerhus fra sidste Halvdel af 17. Aarh. med Kvist over Indgangen. Det afviger helt fra andre Tønderhuse, men har nære Slægtinge i andre søn-

Fig. 98. Storegade 14.

Fig. 99. Fra Stukloftet i Vestergade 4.

derjyske Byer. Fra betydelig senere Tid har man et godt Eksempel paa Barokkens Behandling af et Langhus i eet Stokværk. Det er i Slots-gade Nr. 4, opført 1741 (Fig. 105). Trappeopgang og Dør er korrekt anbragt i Midtaksen, mellem to Karnapper, vistnok det tidligst kendte Forsøg paa at indarbejde Karnapmotivet i en stilstrængt komponeret Facade.

Saa helt i Klasse for sig selv staar Tønders eneste virkelige Palæ, *Amtmandsboligen* paa den tidligere Slotshaves Grund, frit beliggende mellem en Forplads og den gamle Have. I Ydre som Indre staar Bygningen forholdsvis urørt — Trapperne

baade mod Forplads og Have er dog senere komne til.

Da Tønder Slot blev revet ned i Midten af 18. Aarh., var Amtmanden uden standsmæssig Bolig, og 1768 lod derfor daværende Amtmand, den tiltalende Grev U. A. Holstein, Palæet opføre (Fig. 106). Her kunde saavel Bygherre som Bygmester heltud følge den førende Arkitekturs Idealer. Palæet blev, som man i gamle Dage plejede at udtrykke det, bygget »efter alle Kunstens Regler«, helt symmetrisk i Plan, Opbygning og Facader. Det blev et ret kort og mægtig dybt Hus i eet Stokværk over høj Kælder og fik 7 »store« Fag, med trefags Midtfremspring (Risalit) fortsat opefter i en

Fig. 100. Fra Stukkloftet i Vestergade 4.

trefags frontonprydet Kvist. Dette, i Facaden særligt betoned, Midtparti gaar igen i Rumfordelingen, hvor det svarer til Forhal og Havesal. Til Højre og Venstre for dette Midtparti folder Stueplanen sig op saa godt som helt symmetrisk. En saadan Ordning er i fuld Overensstemmelse med det fra Renaissance, over Barok til Rococco saa lidenskabeligt dyrkede Ordensbegreb, her at se i Renkultur. Og som sig hør og bør er Midten her dobbelt betonet, først gennem Trappe og Kvist, dernæst ved en Understregning af selve Midtaksen ved Anbringelse af Dør saavel mod Forplads som Have.

Men baade i Ydre og Indre stredes to dekorative Opfattelser. Over det rustikbehandlede Kælderparti, der fungerer som en Slags Sokkel for hele Huset, rejser Stuepartiet sig, Fag for Fag indfattet i de saakaldte Rammepilastre, et Motiv, der fortsættes opefter i Kvisten. Alt dette er ren Rococco. men ser man paa Medallionen i Kvistfrontespicen, er den i sig selv og efter Indramningen af stræng antikiserende Holdning og maa opfattes som et Arbejde af den Rococcoen følgende Smagsretning, Klassicismen. Det samme gælder Sandstenstavlen over Døren og Døren selv ud mod Forpladsen. Indvendig er Kakkellovnsnicherne holdt i Rococco, medens Konsolspejlene er udpræget Klassicisme. Om de malede Dørstykker

Fig. 101. Østergade Nr. 17 (nedrevet) og Nr. 15 (jfr. Fig. 94).

i Havesalen kan kun siges, at de i Malemaade og Naturgengivelse er typiske for Slutningen af 18. Aarh.; de indeholder landskabelige Partier med Gengivelse bl. a. af Slotsmøllen.

Er de, lidt fremmedartet virkende klassicistiske Træk komne til senere, eller er de oprindelige? Og hvem brugte Holstein som Bygmester? Det menes at have været J. C. Rosenberg, velkendt for sine Arbejder i København og andetsteds, men at Franskmanden N. H. Jardin, der indførte Klassicismen i den første forsigtige Form i Danmark, har haft Lejlighed til at korrigere Rosenbergs Projekt.¹⁷⁾

Alene i Forbindelse med Amtmandsboligen kunde Tønder fremvise et Eksempel paa det intime *Samspil mellem Bygning og Have*, som allerede Renaissance havde forlangt, og de følgende Kultur-

Fig. 102. Richtsens Hus, Vestergade 9.

og Arkitekturperioder knæsatte som ufravigelig Fordring. Kortet over Tønder i Danske Atlas viser da ogsaa, hvorledes den nuværende, lange smalle Have var komponeret sammen med Pakæet eller fælles Hovedakse, med et Blomster- eller Græsparterre paa langs ned igennem Haven og — som det synes — bagud og til Siderne begrænset af en høj Bevoksning, hvoraf enkelte Træer mulig endnu er i Behold.

IV

Det er uomtvisteligt, at der fra og med sidste Slægtled af 18. Aarh. fandt en Fæstnelse og Styrkelse Sted af den borgerlige Aand i Europa. Ogsaa herhjemme begyndte Borgerstanden at arbejde sig frem til større Anseelse og Indflydelse, først i Pagt med gode Indtjeningsmuligheder i den saakaldte »gyldne Tid« til Krigen med England i 19. Aarh.'s Begyndelse, senere hen i Opgangsaarene fra c. 1830. Til den voksende Selvfølelse havde allerede Oplysnings-tiden lagt Grund, men langt mere betød den franske Revolution, hvis Virkninger op igennem det 19. Aarh. gør sig stadig stærkere gældende i Form af politisk og økonomisk Liberalisme. Borgerskabet, et efterhaanden stærkt udvidet Begreb, fordi det stadig tager nye

Fig. 103. Portal paa Richtsens Hus, Vestergade 9.

Befolkningsgrupper, bl. a. Embedsstanden med rykker frem med Krav paa at blive førende Klasse i Samfundet. Ogsaa i Tønder veksler gode Tider med slette; men uanset dette giver en ny kulturel Indstilling indenfor Borgersamfundet sig Udtryk, tydeligt og synligt i Boliger og deres Udstyr. Som første Face i den her anty-

dede Udvikling kan man regne med en særpræget borgerlig Kultur- og Arkitekturperiode fra 1770'erne indtil Midten af 19. Aarh. et Tidsafsnit, der fik sin Afslutning i det statslige Brud 1864.

Det blev i den stilstrænge, enkle Klassicisme Borgeren fandt netop den Form for Husbygning og Indendørskultur, der passede ham, fordi Klassicismen i sig selv nok er en fornem Stilart, men tillige saa elastisk, at den let lod sig bringe paa enhver, selv nok saa beskeden social Ligning. Ogsaa Klassicismen var ganske vist fra Begyndelsen af opstaaet som de førende Klassers Smagsretning med

Navne efter Fyrster. Den begyndte som »Louis XVI Stil«, fortsatte som »Empire« i Napoleonstiden, men endte op igennem første Halvdel af 19. Aarh. saare karakteristisk som en rent borgerlig næsten spidsborgerlig Stilart (»Biedermeier«). De efterhaanden politisk spændte Tilstande i Landsdelen ændrede intet i de her skilrede Forhold.

Klassicismen som arkitektonisk Udtryksform fortsætter for saa vidt Barokkens og Rococoens strænge Ordenskrav, men i sine dekorative Motiver vender den tilbage til den klassiske Oldtid paa langt mere videnskabelig-korrekt Maade, end Renaissanceen i sin

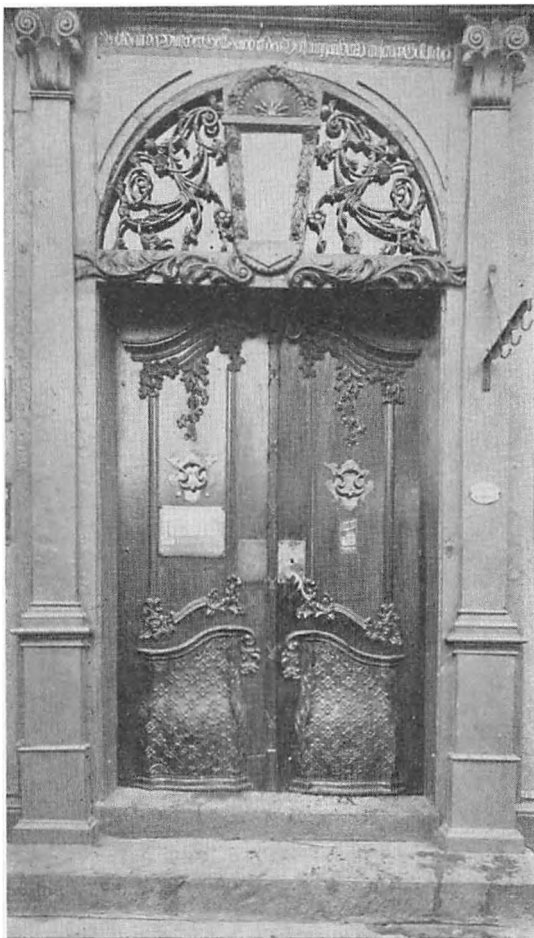

Fig. 104. Portal fra Storegade (jfr. Fig. 92).
(Nu i Museet i Altona).

Fig. 105. Slotsgade 4.

Fig. 106. Den gamle Amtmandsbolig.

Tid havde gjort det. Først nu saa og genoplevede man rigtig Antikens »ædle Simpelhed«, og det var netop denne Egenskab, der gjorde den anligt prægede Klassicisme saa anvendelig for det, hele Europa over, stadig mere bevidst følende og tænkende Borgerskab.

Fig. 107. Østergade 15. Jfr. Fig. 101.

Og denne »ædle Simpelhed« præger ikke blot den borgerlige Bygningskunst, men ogsaa — og i høj Grad — Boligudstyret, der maa-ske, mer end meget andet, er betegnende for disse Slægtleds enkle, men selvfølede Borgerlighed. Baade Borgerhuse og -hjem blev efterhaanden stedse klarere Udtryk for en bevidst ydre og indre Holdning hos en Stand i Fremdrift.

Førøvrigt gælder atter her, at *forsinkede Barok- og Rococomotiver* stadig dukker frem, endog efter Aarhundredskiftet.

Om Tønder Bys Bebyggelse hen imod dette Tidsafsnits Afslut-

Fig. 108. Østergade 2.

ning giver Kortet over Byen fra 1863 (S. 248, Tavle III) god Besked. Men fuldt udbygget var Byomraadet mellem Vidaaens og Laurentiusstrømmens Vande endnu ikke. De paa Kortet af 1781 viste ubebyggede Strøg »Nørre bag Staldene« og »Øster bag Staldene«, har 1863 endnu kun faaet faa og spredt liggende Bygninger. I godt og vel 600 Aar havde Tønder kunnet klare sig indenfor den Ramme, der i Hertug Abels Dage var lagt for dens Borgerskab.

I de gode Tider indtil Krigen med England blev der bygget meget i Tønder. Modsat tidligere Tider, hvor man frimodigt havde vist den skønne, mørktrøde Mursten i Bygningernes Ydre, lod man nu ofte Facaderne pudse graaligt eller gulligt, hvilket i ikke ringe Grad skulde ændre Gadernes koloristiske Karakter. Ombygningen af ældre Huse, især deres Facader, fandt Sted i stor Udstrækning, særlig dog i denne Perodes sidste Slægtled da Tiderne atter bedredes. En Ting var imidlertid alle Tønder Borgere stadig godt nok enige om: at fremhæve og pryde Indgangen til deres Hjem. Forkærligheden for iøjnefaldene Trappeopgange, skønne, undertiden end-

da rigt prydede Døre (Fig. 104, 107), er den samme som før. Det er overhovedet utroligt saa mange smukt og dejligt gjorte Dørpartier fra dette Tidsrum, Tønder den Dag i Dag byder paa!

Som sædvanlig giver de mere velstaaendes Huse, opført i 2 Etager, bedst Udtryk for, hvad Menneskene og Tiden tilstræbte. Grundmur i slige Huse er nu ganske overvejende, og dog træffer man af og til ogsaa Bindingsværk, hyppigst i Sidevægge. Karakteristisk for hvad Klassicismen formaaede, er Østergade Nr. 2 (Fig. 108), en hel palæagtig Bygning i rene

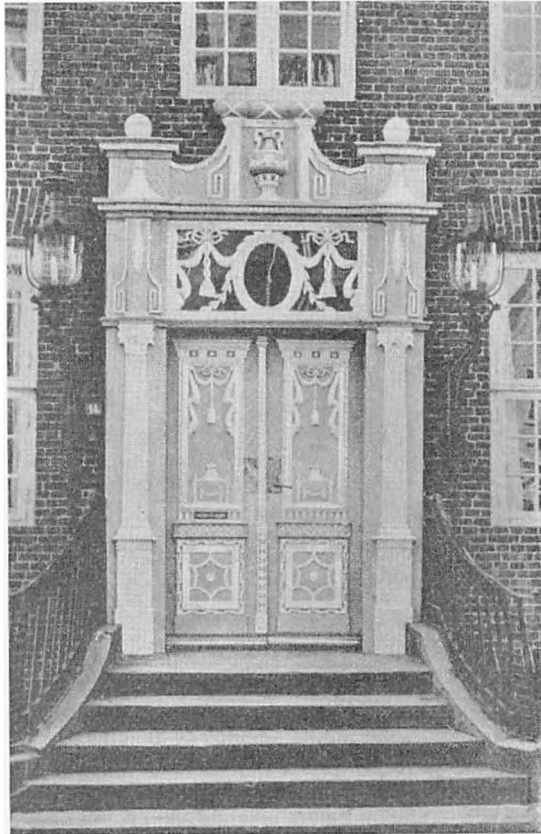

Fig. 109. Vestergade 14.

Stil, fuldendt ligevægtig i Komposition, afbalanceret om sin fine, ioniske Søjleportal med tilhørende Fritrappe. I denne fornemme Bygning er det endelig lykkedes, paa fuld forsvarlig arkitektonisk Maade, at faa Karnapperne — her to — indarbejdet i Facaden, saa de, modsat hvad ellers oftest er Tilfældet, glider harmonisk ind i Kompositionen og ikke gør Indtryk af noget Facaden paaklistret. At bygge, som det i dette Tilfælde er sket med *Langsiden mod Gaden*, bliver i denne Periode endnu almindeligere, ogsaa ved Ombygninger. Naar et Par Grunde lagdes sammen, skabtes Betingelser for det palæagtige Borgerhus, som i Østergade Nr. 15 (jfr. Fig 101) ogsaa denne Bygning holdt i en ren og klar Stil, med Bibeholdelse af Barokkens Kvistmotiv. Et paa sin Vis helt statelige Palæ er Vestergade Nr. 14 (Fig.

Fig. 110. Uldgade.

109), hvor navnlig Trappe- og Dørparti har en usædvanlig rig klassicistisk (Louis XVI), spillevende Opbygning og Dekoration.

Medens de her fremdragne Patricierhuse alle tilhører den tidligere Klassicisme, som denne formede sig i Aartierne indtil Aarhundredskiftet (Louis XVI), er Vestergade Nr. 37 et godt Eksempel paa en noget yngre Maner, da man krævede en kraftigere Opdeling af Facader og mere markante Enkellheder (Empire). Ogsaa dette, hele 3 Etager høje, Hus — nederste desværre ombygget — har en hel palæagtig Karakter med Siderisalitter, hvis Vinduer afdækkes af svære Frontoner.

Overmaade mange Huse fra dette Tidsrums første Slægtled er dog stadig *Gavlhuse* og langt de fleste, særlig i Sidegaderne, er kun i *et Stokværk*, men ogsaa de kan te sig helt fornemt. Hvor malerisk og intimt virker ikke disse Rækker af smaa Gavlhuse, med deres gemytlige Karnapper. Uldgade er en ren Perle indenfor denne Art af Bebyggelse (Fig. 110). Hyggelig, smaaborgerlig, men paa helt anden og mere spredt Vis er Bebyggelsen ved Allégade, hvor den nu saa sjældne aftrappede Form endnu lader sig se (Fig. 111). Paa Hovedstrøget lægger man uvilkaarligt Mærke til Østergade Nr. 18 med det prydelige Indgangsparti. Der er ogsaa Grund til at nævne

Fig. 111. Allégade.

Fig. 112. Slotsgade 21.

Fig. 113. Slotsgade 21.

det samtidige noble Kvisthus med *Langside mod Gaden* i Slotsgade (Nr. 21), der særlig udmærker sig ved sit skønne Trappe- og Dørparti og er et overmaade typisk Eksempel paa det beskedne, men holdningsfulde Borgerhus. To bredkrogede Træer foran Indgangen giver det og hele Gaden yderligere Stemning (Fig. 112, 113).

Op igennem 19. Aarh. bliver Borgerligheden stadig mere paatagelig. De ikke faa helt nye eller ombyggede Huse fra Aartierne henimod Pe-

riodens Afslutning har et næsten overborgerligt Præg. De er nette og korrekte i deres Opdeling af Facaderne, oftest i graalig Puds, med profilerede Vinduesindramninger, altid let kendelige i Husrækken. Baade paa Hovedstrøget og i Sidegaderne træffer man disse Klassicismens sidste Udløbere (Biedermeier) snart som Gavlhuse, snart som Langhuse, nogle i eet, andre i to Stokværk, Ogsaa de er i høj Grad med til at bestemme Gadernes almindelige Karakter.

Længe skulde det ikke vare, før alle Byer i Europa, store som smaa, kom ud for helt andre og stærkt revolutionerende Forhold. Den lille vestslesvigske Stad, Tønder, danner ingen Undtagelse, og atter her er den Skæbne, Byen kom ud for, ganske uafhængig af Statsskiftet 1864.

V.

Det Nye, der kom til Tønder, først næsten umærkeligt, fra 1870-erne paa stadig tydeligere Maade og — tværsover Statsskiftet 1920

Fig. 114. Fra Østergades østlige Del.

— fortsat til den Dag i Dag, er Industrialismen, foreløbig den sidste afgørende Kultur- og Arkitekturperiode.

En blot tilnærmelsesvis udtømmende Skildring af dette lange Tidsrum vilde ganske sprænge Rammen for nærværende Skildring — enkelte Hovedlinier i Tønders bymæssige og bygningsmæssige Udvikling skal dog berøres.

En Forløber for Industrialismens Tidsalder blev ogsaa i Tønder Moderniseringen af Trafikmidlerne. En længe udsat Drøm om Genoplivelse af Byen som Havneby maatte opgives. Men kort efter Krigen byggedes Jernbanen Tinglev—Tønder, der aabnedes 1867; 1887 kom den sønderjyske Vestbane til, og da 1901 Tinglev-Sønderborg Linien aabnedes, havde Tønder faaet Jernbaneforbindelse til alle 4 Verdenhjørner (jfr. S. 262 f.). Samtidig fandt indtil 1900 en ganske vist kun langsom Befolkningsstiltvækst Sted, efter dette Aar voksede Byen i noget hurtigere Tempo der fortsætter efter 1920. At Tønder ikke blev nogen Industriby, betyder ikke, at Livet i Byen undgik den industrielle Revolutions Følger. I Forretningslivet indtog Butikshandelen en stadig mere dominerende Stilling, Butikkerne blev flere, og de blev større — og ogsaa i Tønder fik de

store Vinduer. Den skrappere Konkurrence kaldte en aldrig før kendt *Skiltekrig* frem. At begge disse Fænomener betød en radikal Omdannelse af Gadebilledet er selvklart — og at de ikke altid var til Gavn for de gamle Huses nedarvede arkitektoniske Karakter ligeledes — selv om netop i Tønder *Karnappen mildnede Overgangen fra rene Beboelses- til udprægede Forretningsejendomme*. Som andetsteds blev det ogsaa her Hovedstrøgets Bygninger fra ældre Tider, det gik mest udover, mindst Østergade (Fig. 114). Gader med stillfærdigere Forretningstilvækst holdt ogsaa i Tønder bedre Stand; foruden Uldgade er der særlig Grund til at nævne Slotsgades korte Del med de fine gamle Huse og skønne Træer.

I Pagt med Opførelsen af de to Banegaarde og Befolkningstilvæksten skete den første større Ændring i Byplan og Bebyggelse siden Reformationsaarhundredet — til at begynde med omkring Banegaarden Tønder Øst, senere ved Hovedbanegaarden i Vest, ligesom nye Bydele opstod langs Landevejene her. Endnu stærkere Udvidelse fandt Sted efter 1920 ved Jernbanestationerne og Nord og Nordøst for Byen (jfr. Kortet af 1943, S. 312, Tavle IV). Det blev den tredje og foreløbig sidste store Ændring i Byens Struktur. Sidst er Omkørselsvejen fra Sønderbro over Slotsbanken til Vestergade kommen til, i Forbindelse med Udfyldninger ved Skibbroen og af Kanalen her (jfr. S. 175, Fig. 26 og S. 257, Fig. 45). Forøvrigt er der gennem Tøndermarskens Afvanding skabt bedre Betingelser for en stærkere Bebyggelse.¹⁸⁾

Med Industrialismens gradvise Fremtrængen fulgte en stærkere Opdeling af offentlige og halvoffentlige Virksomheder, saavel statslige som kommunale. Samfundsmaskineriet blev stadig mere kompliceret, blandt andet gennem Væksten af det kommunale Selvstyre. Det administrative Apparat udvidede bestandig sine Rammer og sociale og kulturelle Opgaver trængte sig paa, ikke mindst efter 1920. Men alt dette krævede Byggeforetagender af meget forskellig Art. Antallet af *halv- og heloffentlige Bygninger* er selvfølgelig vokset meget stærkt igennem hele dette Tidsrum indtil den Dag i Dag, da Behovet vel foreløbig maa siges at være tilfredsstillet. Det har ikke kunnet være anderledes, end at Karakteren af det offentlige Byggeri mellem 1864 og 1920 er bleven stærkt paavirket sydfra — tysk Forkærlighed, især for den gotiske Stilretning, har her sat sit stærke Spor. Det var i dette Tidsrum, da Klassicismen ebbede ud,

man overalt faldt tilbage paa en mer eller mindre behændig — oftest ubehændig — Dyrkelse af de historiske Stilarter. Efter 1920 har dansk Smag og Stilfølelse gjort sig gældende, sidst gennem Kasernen (S. 307, Fig. 63) og »Tønderhus« (S. 322, Fig. 65).

Hvad er sagt om det offentlige Byggeri, kan ogsaa siges om *Privatbyggeriet*. Atter her mærker man de samme skiftende Paavirkninger i Byggeskik. Det maa dog siges, at der aabenbart indenfor Borgerskabet, saavel i tysk som dansk Tid, baade her og der har vist sig den smukke og rigtige Tilbøjelighed til at fastholde en lokalt betonet Tone i Nybyggeriet. Den tyske Schultze-Naumburg-Bevægelse og den danske »Bedre Byggeskik«-Bevægelse har sat sig Spor.

Saa giver da Tønders Gader og Pladser et livligt og yderst anskueligt Udtryk for skiftende Slægtleds Livs- og Boligvaner.

Mest fængsles man, som naturligt er, af den gamle Bykærne. Det er dér, man møder det særprægede, det, der giver denne By dens eget Ansigt blandt alle danske Byer.

NOTER

1) Da jeg, S. 46 i Note 20, skrev om Ingeniør V. Marstrands Bemærkning i hans Bog: Aabenraa. 1933, S. 80, Omtalen af Franciskanerne som Ophav til Tønders Udvidelse c. 1243, gjorde jeg dertil den Bemærkning, at dette var uden Hjemmel. Jeg var dengang uden Vidende om, at V. Marstrand i Flensborg Avis ^{10/12} 1940 nærmere havde begrundet sin Opfattelse, som iøvrigt ikke gik paa Franciskanerne i Almindelighed, men paa Klosterets Grundlægger og første Prior, Broder Regner, med en Henvisning dels til Byplanens særlige Udvikling, dels til den Rolle, Regner spillede ved Indførelsen af Lybæks Stadsret i Tønder. Denne Opfattelse er senere i udvidet Form gentaget i hans Skrift, Tønder (Vore ældre Byers Tilblivelse Nr. 4) 1943. Spørgsmaalet om Ophavet er dette: Hvem havde Magt over det inddragne Omraade og raadede over den nødvendige Tekniker. 2) Andresen: Tøndern um 1500, 1930. 3) Die Kunstdenkmäler d. Provinz Schleswig-Holstein. Kr. Eiderstedt S. 92 ff. 4) Andresen, S. 149. 5) En bevaret Sandstens-Døroverligger fra dette Hus bærer Aarstallet 1580, men at dette er Opførelsesaaret er ikke givet paa Forhaand. 6) Danske Atlas, T. VII, S. 277. 7) L. Bobé i Sønderj. Aarb. 1905, S. 100. 8) De 2 sidstnævnte ikke medtagne paa Tavle I. 9) Gengivet af Andresen, S. 73. 10) Andresen, S. 82 f.

11) Andresen: Zur Baugeschichte des Rathauses in Tøndern i »Die Heimat«, Marts 1925. 12) Jvf. Andresen, S. 75 ff. 13) Skulpterede Indskrifttavler gengiven af Andresen, Fig. 31-33. 14) Andresen, Plan S. 82, Afb. 36, 37. 15) Danske Atlas VII, 284. 16) Tønders Stadsarkiv. 17) C. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rokokkotiden, 1930. S. 29. 18) Om disse Forhold se ogsaa Claus Eskildsen: Tønder 1243-1943 pass.

CHRISTKIRKEN

A F

CHR. AXEL JENSEN

I Middelalderens sidste Aar havde Tønder en hel Række kirkelige Stiftelser, en Sognekirke S. Laurentius, en Annexkirke S. Nicolaus, en Graabrødreklosterkirke og nogle Kapeller, i det mindste ved Helligaandshuset og S. Jørgenshuset, maaske ogsaa et Helligkorskapel og et 1542 nedlagt Landkapel.¹⁾ Det meste heraf er saa grundigt udsløjet paa Reformationstiden, at vi knap nok kan vente at finde Rester gemte under Jorden og for Smaakapellernes Vedkommende hverken kender Beliggenheden eller det nøjagtige Tal. Her, hvor det bliver Opgaven at skildre de bevarede Mindesmærker, skal det kun nævnes, at Stadens eneste synlige Levn af det ældste Kirkebyggeri er de tilhugne Granitkvadre, der nu er indmurede i Slotsmøllen fra 1598 og den gamle Latinskole fra 1612. De stammer fra en ved 1150—1200 opført, romansk Granitkvaderkirke, der har haft lige saa udpræget jysk Karakter som Flertallet af Omegnens Landsbykirker, og det er sandsynligt, at de er hentede fra Tomten af den ældste Sognekirke S. Laurentius; men det maa indrømmes, at Formodningen mere beror paa en lærd Kombination end paa en virkelig sikker Overlevering.²⁾

Om den smukke, nu desværre stærkt forslidte romanske Granitgravsten, der ligger som Tærskelsten i Indgangsdøren til Bagergaarden, Torvet Nr. 11, er kommet fra Lilletønders ældste Kirke eller fra en af Omegnens Landsbykirker, kan heller ikke vides. Sikkert er kun, at denne hidtil upaaagtede Sten er det ældste Gravminde i Tønder By.

Nicolai Kirke, der maa være grundlagt mellem c. 1350 og 1365 (jfr, S. 114), har efter disse Aarstal fra første Færd været en Murstenbygning, men skønt denne Kirke fra 1543 blev Tønders eneste Sognekirke, veed vi ikke stort mere om det ældste Nicolaikapels Arkitektur end om de andre forsvundne Kirker³⁾ Det kan have gennemgaaet mange Forandringer, inden Bygningen første Gang blev afbildet paa Braunius Byprospekt fra 1588. Er det gamle Kobberstik paalideligt, skulde Kirken da have været en enskibet Bygning af samme Bredde eller ialfald kun lidet bredere end det endnu staaende Kirketaarn og uden særligt Kor. Alt for meget kan man

dog ikke slutte af det lille Kirkebillede, som slet ikke behøver at være fotografisk nøjagtigt i alle Enkeltheder. Paa et Punkt virker det imidlertid troværdigt. Vi genkender Stadens endnu staaende Kirketaarn, hvis Lavstammethed i Forhold til den nuværende Bygning har sin historiske Forklaring deri, at Taarnmurene er den ældste bevarede Bygningsdel. De er føjet til den middelalderlige S. Nicolai, ikke til dens Efterfølger.

Af de ældste bevarede Regnskaber vedr. Kirken fremgaar da ogsaa, at Jens Bøgwat 1520 betalte to gode Mark for et »Klokkhus«, vel den gamle Klokkestabel paa Kirkegaarden, som nu er bleven fjærnet, og at der i de følgende Aar blev arbejdet paa Taarnet og paa de forlængst forsvundne Hegsmure om Kirkegaarden.⁴⁾

Kirketaarnets Byggemaade svarer til jævnaldrende slesvigske Landsbykirketaarne, De store Munkesten er murede i Munkeskifte (med Løbere og Bindere i samme Række), og man har gjort Tilløb til at ordne dem i Bælter efter Stenenes skiftende Farve, nogle røde, andre gule (af kridtholdigt Ler), Vindeltrappehuset paa Nord-siden og de parvis ordnede, fladbuede Glamhuller er bevarede fra Opførelsestiden; men andre Enkeltheder er ændrede; Taarnrummets Hvælving har oprindelig siddet lavere end nu, Indgangsdøren fra Vest sad endnu i 1880'erne skævt, forskudt til Nord, og Syd for den var der en lille Blænding. Det slanke, ottekantede Spir, der naar en Højde af 47¹/₂ m, er synligt mærket af Vestenstormens Magt; skønt Spaantækningen lidt over Urskiverne lader et Stykke af Spærerne fri, som en Lanterne, hvorigennem Vindene kan suse, hælder det stærkt mod Øst. Gentagne Gange er Spiret hjemsøgt af Naturkatastrofer, 1615 blæste det delvis ned, 1686, 1716 og 1827 rantes det af Lynet. Trods Fornyelser kan dets Hovedform dog godt svare til den oprindelige; et lignende højt Spir ses paa 1588-Billedet, og fra Middelalderens Slutningstid har Vest-slesvig fremfor andre Landsdele udmærket sig ved spirprydede Kirketaarne af »Tørninglentylen«, efter Ribe Domkirkes store Forbillede (Fig. 115).

Om Nicolai-Kirkens store Ombygning efter Reformationen fortæller en malet Tavle med latinsk Indskrift, som nu hænger i nordre Sideskib:⁵⁾

Christus Frelseren helliget

Her, paa det ældre, snævre og faldefærdige Tempels Plads og op til det gamle Taarn begyndte man at rejse en ny Bygning fra

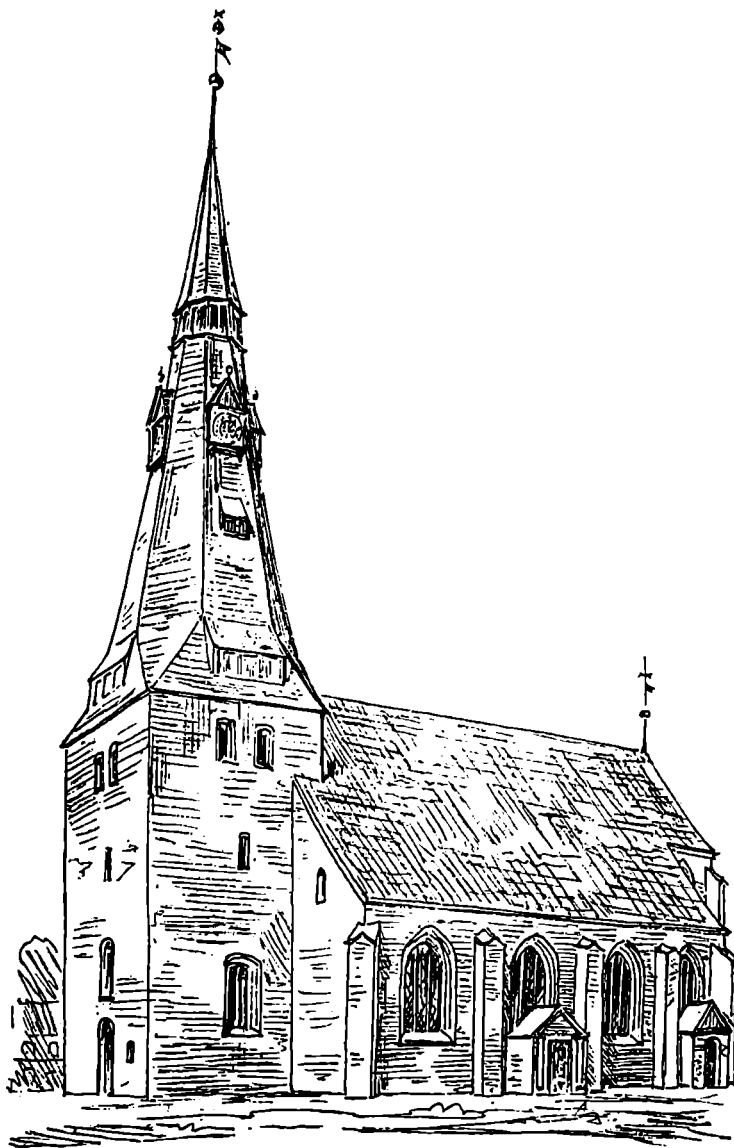

Fig. 115. Tegning fra 1863 af Arkitekt V. Dahlerup.
Kunstkademiets Bibliothek.

Fundamenterne i Christi Aar 1591 d. 1. Maj, og dels ved Gunst og Gavnildhed af den meget ærværdige og berømmelige Fyrste, Hr. Johan Adolf, Ærkebiskop af Bremen, Biskop af Lübeck, Arving til Norge, Hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve

af Oldenburg og Delmenhorst, dels ved denne Stads Bevillinger og Arbejder blev den fuldendt 1592 d. 25. Juli og højtideligt indviet til Frelseren Christus og til gudstjenstlig Brug d. 4. Oktober.

Christus i Lys af dit Ord og i Fred lad vel trives
dig til Ære og Pris, Kirker, Skoler og Hjem.

Andreas Thomæus, denne Kirkes Præst og Provst for Omegnen satte dette til Erindring 1593.

Senere er tilføjet:

Aar 1686 d. 1. Sept. blev Taarnets øverste Spids ved Guds Vredes Lyn nedstyrtet i otte Alens Højde og ved sammes Naade den næstfølgende Maaned lykkelig genrejst.

At bygge en Købstadskirke var paa denne Tid et sjældent og mærkeligt Foretagende. Som Forholdene i selve Tønder viser, havde Katolicismen efterladt sig mer end nok af Kirkehuse, og naar Menigheden tog fat paa Arbejdet, maa den have haft tvingende Aarsager. 1589 kaldte Borgmester og Raad otte Borgere fra hver Fjerding samt Provsten til et Møde, hvor det blev vedtaget at begynde Nedbrydningen af Kirken mellem Taarn og Kor, hvilket kunde tyde paa, at Skibet har været særlig faldefærdigt; lidt senere siger en af de mange Velgørere, at Kirken var nedbrudt og under Opbygning »nicht uth Hofart, sonder uth grother Noet«. Men da den endelige Beslutning var taget, blev den gennemført med stor Energi.⁹⁾ Borgeren Thim Uch, der i Foraaret 1591 rejste ud for at samle Penge midler, hjembragte Gaver fra S. Petri og S. Nicolai Menigheder i Hamburg og fra Stæderne Bremen, Stade, Buxtehude, Lüneburg, Krempe, Itzehoe og Slesvig. Berend Hoyer i Hamburg stiftede to store Kirkevinduer, Borgmester Diedrich Nacke i Flensborg et tredje Vindue, og hertil kom talrige Bidrag fra Byen og Omegnen. Amtet tilskød 165.000 Sten og 1000 Mark. Til den første Indsamling bidrog hvert Gavlhuis, siden ydede hver Stavn 10 Mark og Transport af Sten fra Løgumkloster, Solvig og Teglgården ved Tønder, Kalk fra Flensborg og 7 Dages Pligtarbejde. Man har følt Kirkebyggeriet som en Samfundsopgave og løftet i Flok; Lutherdommens Benægtelse af de gode Gerningers Salighedsværd har ikke skadet Offerviljen. Det anselige Byggearbejde blev da ogsaa fuldført paa et Par Aar, en efter ældre Tidens Forhold forbavsende Hurtighed, der er saa meget mærkeligere, som Bygningen krævede svære Fundamenter. Under den nuværende Terrænhøjde er der 3 Meter ned til Kampstenene, som hviler i det faste Ler,

Fig. 116. Indre, set mod Øst, 1944.

Arkitektens Navn er ukendt, men man kan gætte paa den nederlandske Bygmester Michel de Hoge, der nævnes i Tønder 1592 og ledede et lille Byggeforetagende paa Slottet 1599.⁷⁾ Noget personligt Præg fik Kirkebygningen ialfald ikke. Lutheranismen havde endnu ikke haft Lejlighed til at skabe nogen selvstændig kirkelig Arkitekturstil; dens Slotskapeller kunde vel præges af Renaissancens Idealer, men de faa Bykirker, som byggedes, fulgte den traditionelle, fra Papismen arvede gotiske Stil. Ligesom den faa Aar ældre Kirke i Slangerup paa Sjælland og den et Par Aar yngre Bygning i Sønderborg kom den nye *Christkirke* i Tønder til at ligne en Købstadkirke fra den sidste katolske Tid.

Materialet er det hjemligt tilvante, de røde Munkesten, omend

disse nu muredes i moderne Forbandt (Krydsskifte), og Kalkfugerne blev »brændte« (med svagt hulet Midtrille). Bygningen⁸) er orienteret efter middelalderlig Skik, dens Plan og Opstalt følger det gotiske System, et tredelt Skib med et bredere og højere Midtskib, ledsaget af smallere og lavere Sideskibe, og et med Midtskibet jævnbredt og jævnhøjt Kor, polygonalt afsluttet med tre Sider af en Ottekant. Gotiske er ogsaa Stræbepillerne, som støtter Hvælvingskonstruktionerne i det Indre, og de spidsbuede, store Vinduer med deres formstensprofilerede Murkarme. Sandt at sige er det kun det lille Korparti, der minder om Gotikkens himmelstræbende Idealer, men det er ikke noget nyt, for Christkirken ejendommeligt Træk, at Skibet virker lavstammet under det store Fællestag, der forhindrer Midtskibet i at gøre sig gældende i Bygningens Ydre. Netop denne Reduktion af det fornemme Domkirkeskema præger talrige sentmiddelalderlige Kloster- og Købstadskirker, og de ejendommelige Lysvirkninger, som den skaber i det Indre, kender vi ogsaa andetsteds. Lyset strømmer ind i Rummet gennem de tre høje Korvinduer, medens Skibet iøvrigt kun belyses gennem de lave Sideskibe og Midtskibets øverste, vinduesløse Del falder i Halvmørke. Her i Tønder er Østlyset endda særlig udpræget, fordi det lave ældre Kirketaarn har forhindret at aabne et Vindue i Vest.

Ligesaa gotiske som Vinduer og Stræbepiller er Kirkerummets Hvelvinger (Fig. 116), hvis profilerede Ribber firdeler Korhvelvet og Sideskibshvælvene, men i Midtskibet har rigere Stjerneform. Og dog virker det Indre noget tungere end sædvanlige sengotiske Kirkeinteriører. Pillerne mellem Skibene er svære og firkantede, næsten uden lodrette Leddelinger, men til Gengæld med kraftigt markerede vandrette Profiler som Kapitæler oppe under Buerne. Baade Arkadebuerne, der fra Midtskibet aabner sig ud til Sideskibene, og Gjordbuerne, som paa Tværs af Kirken bærer Hvelvingerne, er fladrundbuede, ikke spidse. Det mærkes her, at Bygmesteren alligevel er paavirket af sin Tidsalders nye Tendenser.

Christkirkens Bygning fra 1591-92 er gennem de følgende Aarhundreder kun blevet ændret paa mindre væsentlige Punkter. Af de oprindelige Døre er Syddøren, »Brudedøren« i Skibets næstvestligste Fag, blevet tilmuret, andre Døre er aabnede og atter lukkede, smaa Udbygninger uden arkitektonisk Værd tilføjede og atter fjernede, undtagen det lille Vaabenhus foran Norddøren. Vinduernes

Jern, Bly og Glas er fornyet og de vejrbidte Mure flikkede. Men den Dag i Dag staar den, som den blev rejst, og netop som den passer i Byen og i Landskabet.

Den nye Kirkebygning blev straks møbleret med den gamles Inventar, hvoraf en betydelig Part stammede fra den katolske Tid. Først og fremmest den ærværdige *Døbefont*, hvis Kumme endnu er bevaret⁹⁾. Ligesom et Par Slægtninge i Omegnens Landsbykirker og flere sønderpaa, især i Eidersted, er den af blaasort belgisk Kalksten fra Namur og importeret dernede fra i færdig Stand. Tønderfonten er et af Familiens yngre Medlemmer, udpræget gotisk profileret og næppe stort ældre end 1350, men endnu med fire fremspringende Hoveder som paa de romanske Fonte af samme Oprindelse i Højer og Ballum. Den kunsthistoriske Aldersbestemmelse af Fonten stemmer godt med Nicolaikirkens formodede Grundlæggelsestid.

Endvidere findes endnu tre katolske *Krucifixer* i forskellige Former. Det største, der nu hænger oppe over Lectoriepulpituret paa Grænsen mellem Kor og Skib, maa være S. Nicolais Lægmandskors, og dets nuværende Anbringelse svarer sikkert til den oprindelige, thi efter middelalderlig Skik skulde der hænge et saadant Kors i Korbuen, særlig beregnet for den læge Menigheds Andagt, og i store Kirker, hvor Højkoret var forbeholdt Gejstligheden, fandtes der under Korset et særligt Lægmandsalter. Denne traditionelle Placering har Tønder-Krucifixet dog først faaet ved en Istandsættelse for en Menneskealder siden, da det blev helt nymalet, og før har det en Tid lang hængt paa nordre Sideskibs Vestvæg. Dette Kors er ikke blot det største, men ogsaa det ældste: den næsten legemsstore Figur med det langstrakte Overlegeme, det stærkt foldede, knælange Lændeklæde og de spinkle Arme og Ben er et udpræget gotisk Billedskærerarbejde, som fremhæver Bevægelsen og Lidelsen, en kunstnerisk Efterklang af 1200'ernes Mysticisme. Yngre, fra o. 1500, er en mindre Kristusfigur i knap halv Legemsstørrelse med kort Lændeklæde og stift strakte Lemmer paa et bladsmykket Korstræ af den Art lybskprægede Værkstedsarbejder, som genfindes i talrige Kirker. Og fra den senere katolske Tid stammer ogsaa det mindste Krucifix, som hænger paa Korets Nordvæg under det Tych'ske Epitafium; oprindelig vistnok beregnet til Processionsbrug har det snart efter Reformationen faaet et nyt

Fig. 117. Indre, set mod Vest c. 1910.

Korstræ, hvorpaa der er malet et borgerligt Bomærke og Englehoveder.

Nicolaikirkens *katolske* *Altartavle* staar nu i Faretoft Kirke Syd for Grænsen.¹⁰⁾ Ogsaa den er et Snitværk af lybsk Karakter fra Tiden henimod Aar 1500; i Midtskabet ses atter en Gang Kristus paa Korset, men her omgivet af ialrige Figurer, og paa Fløjene, som efter Tidens Skik er til at aabne og lukke, findes Statuetter af de 12 Apostle, hvortil der er føjet to Helgener og to Helgeninder: Kirkens Navnehelgen S. Nicolaus og S. Dionysius, Biskop af Alexandria, S. Katharina af Alexandria, de lærdes Beskytterinde og S. Margareta.

Et af de katolske Sidealtre synes at have været indviet til det hellige Kors. I Tønder Museum opbevares et fragmentarisk Snitværk, et Hautrelief fra Papismens seneste Aartier¹¹⁾ med stærkt bevægede Figurer. Paa en Baare sidder en bedende Kvinde, foran hende staar en fornem Dame med Kejserkrone paa Hovedet, og bag dem ses en Svend, som har baaret en væglig Genstand. Skønt denne nu helt mangler, er det utvivlsomt, at Relieffet illustrerer Legenden om den hellige Helena, Kejsers Constantin den Stores Moder, der efter sin Omvendelse til Kristendommen besøgte Jerusalem

og her fik fratvunget Jøderne Hemmeligheden om Kristi Kors, men da der under Venus' Tempel fandtes tre Kors, blev det rigtige først erkendt, fordi det vakte en døende Kvinde til Live. Korsets Genfindelse (inventio crucis) fejres af Katolikerne den 3. Maj.

Foruden Rester af det katolske Udstyr kunde man ogsaa fra Nicolai- til Christkirken overføre en udpræget lutheransk Inventar-genstand, den *Prædikestol*, som Anders Carstensen og Ingeborg Andreses havde skænket 1586, kun fire-fem Aar før den gamle Bygningens Nedbrydelse: Givernes Navne og Vaaben er skaarne under Stolens Midtfag. Baade religiøst og kunstnerisk taler den en ny Tids Sprog. Dens Relieffer illustrerer paa lutheransk Maner bibelske Hovedscener: Behudelsen, den hellige Nat, Daaben i Jordans Flod, Korsfæstelsen, Opstandelsen, Himmelfarten og Dommedag. Og dens Stil er Renaissance. Trods de religiøse Modsætninger havde Italienernes Begejstring for det gamle Roms hedenske Litteratur og Kunst gennemsyret hele Europas Aandsliv. Den ædle Latinitet blomstrede, og Kunsten fulgte troligt efter, alt skulde være klassisk eller »antikisk«. Prædikestolens Snedker beflitter sig paa at efterligne romersk Tempelarkitektur, hans høvlede Lister er profilerede som antikke Bygningsled, og hans Reliefammer minder om klassiske Nicher med muslingskalfyldte Rundbuer, kannelerede Søjleskafter og Tandsnit. Men der var en lang Vej fra Rom til Tønder. De spinkle Hjørnesøjler røber, at den hjemlige Haandværker end ikke har set en korrekt Tegning af en romersk Søjle og kun kender dens Former gennem norditalienske og tyske Efterligninger. De latinske Indskrifters »romerske« Bogstaver virker ligesaa hjemmegjorte som de dekorative Relieffer, der er naivt skaarne efter Bogillustrationer, med stive, kluntede Figurer paa landskabelige Baggrunde uden dybere Forstaaelse af Perspektivet; de hellige Scener er folkeligt fortalte med mange Biomstændigheder (se f. Ex. Hyrderne og Faarene i den hellige Nat). Man føler, hvor vanskeligt det her hos os faldt at nyskabe Figurkunsten, efter at Reformationen havde udryddet den frodige, gotiske Billedskærerkunst. Og alligevel mærker man Haandværkerens kunstneriske Evner; Reliefferne og deres Rammer er smukt samstemte, og af de fremmede Forbilleder er skabt et dygtigt, særpræget Snedkerarbejde af en egen fin, spinkel Ynde, som fremhæves ved de nydelige Englehoveder under Hjørnerne (Fig. 118).

Denne Prædikestolstype er ikke skabt i Tønder, den er en direkte

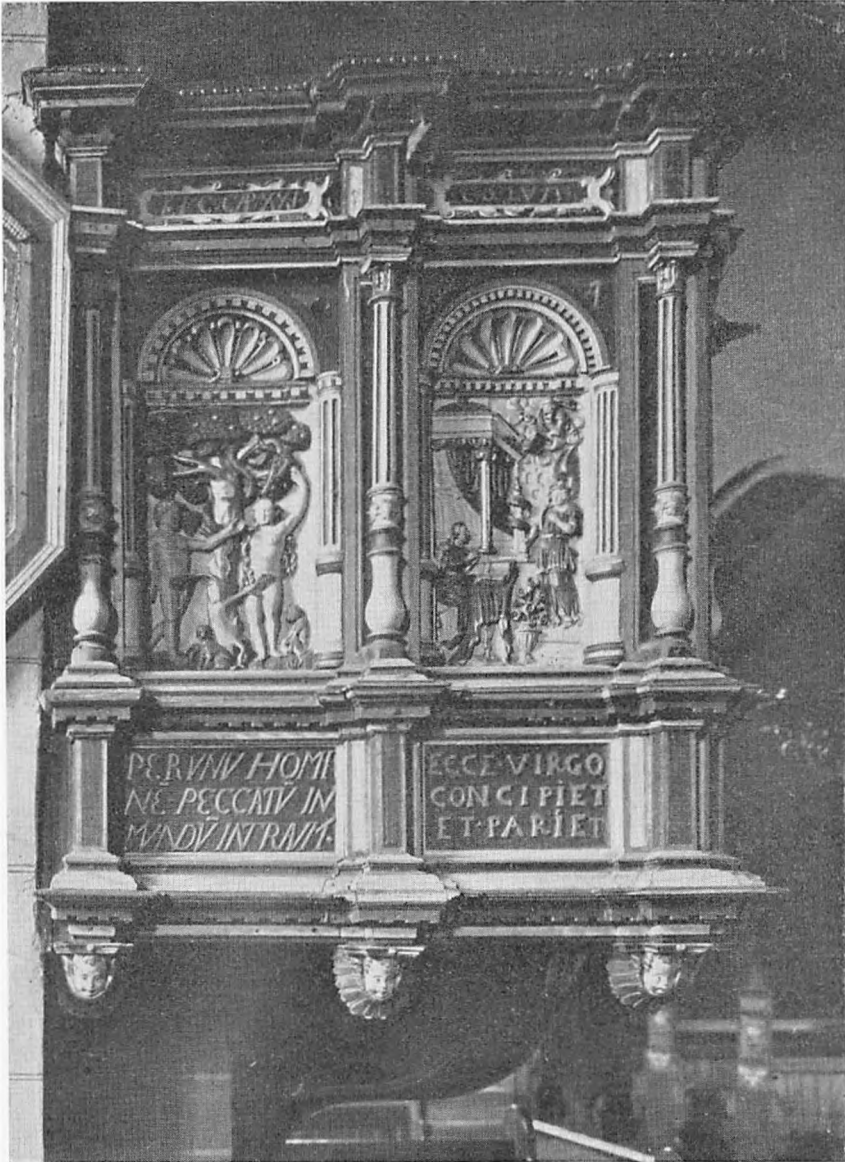

Fig. 118. Detail af Prædikestolen fra 1586.

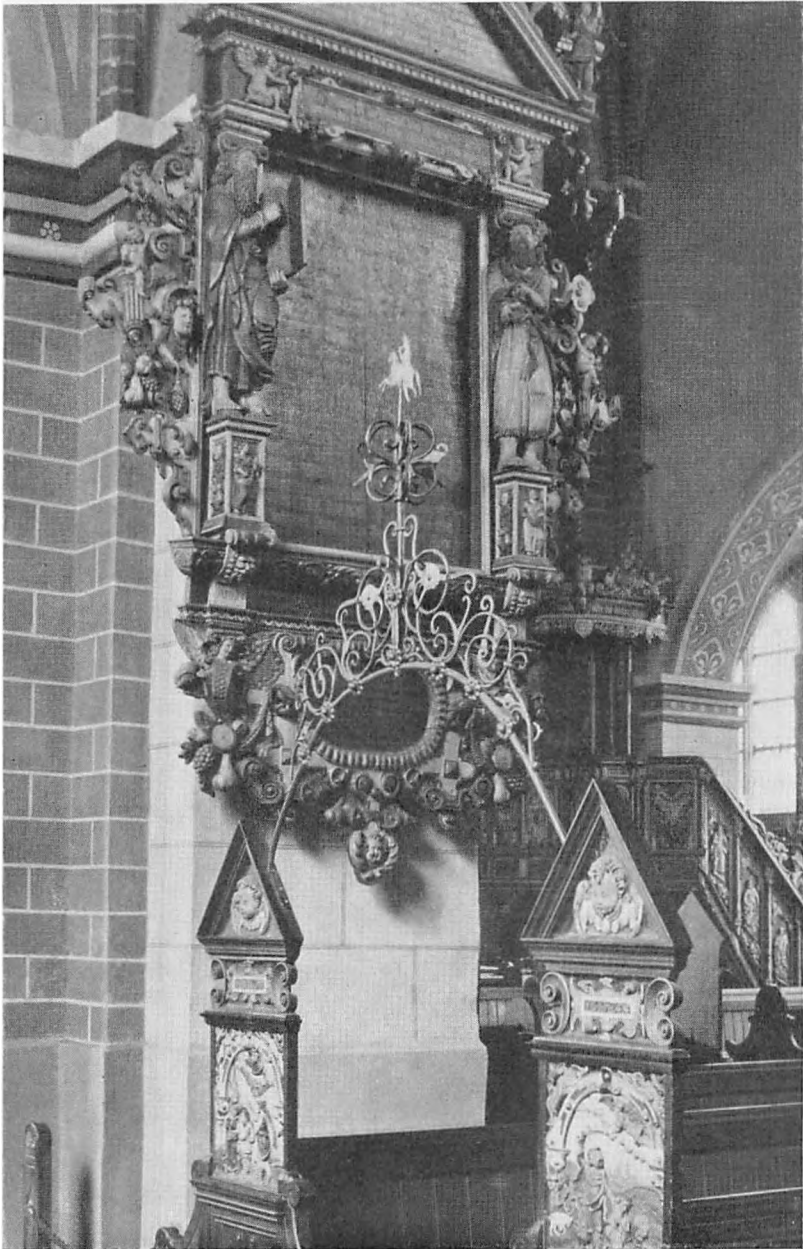
Føget med Adam og Eva sikkert tilføjet efter Overflytningen til Christkirken.

Efterligning af Stolen i Flensborgs Nicolaikirke, som blev opstillet 1570, bekostet af en lybsk Tilflytter og udført af den lybske Mester Hinrich Mattes.¹²⁾ Der er større Overensstemmelser mellem

disse to Stole end med andre Arbejder, som kan tilskrives Hinrich Mattes, men Snitværkets Detailler synes dog at røbe, at Tønder-Arbejdet er udført af en anden Snedker, maaske en Mand fra Flensborg, hvor S. Nicolais Stol blev kopieret i Marielkirken 1579: det Prædikestolsfag med Fremstilling af Adam og Evas Syndefald, som maa være tilføjjet ved Tønder-Stolens Overflytning fra den gamle til den nye Kirke, er ikke skaaret af samme Mand som de øvrige Dele. Desværre kendes der ingen dokumenterende Arbejder af Datidens Tøndersnedkere, blandt hvilke Peter Petersen synes at have været den betydeligste, og han kan da tænkes at have været Prædikestolens Mester. Dens Type fik ialfald Hjemstavnsret paa Tønderregnen, hvor der i Landsbykirkerne er bevaret en hel Række beslægtede Stole.¹³⁾

I det nye Kirkerum maatte der straks skaffes Siddepladser til Menigheden under de lutheranske Prædikener, og Gulvet fyldtes med *Stolestader*. For første Delen er disse omdannede og fornyede sidst i forrige Aarhundrede, men man efterlignede da de oprindelige Stadegavle, som er bevarede i Kirkens søndre Sideskib. Muslingeskalrosetten under Gavlplankens halvrunde Afslutning minder om Prædikestolens Snitværk. Højere Rejsning og rigere Udsmykning fik blot Herskabs- og Magistratsstolene, der endnu som et Minde om Fortidens klassebestemte Stolestadeordning staar øverst i Midtskibet. De bærer Aarstallene 1592 og 1593. en enkelt endogsaa med Dato (2. Junii), og under de klassiske Trekantgavle er de prydede med fine Snitværk i Renaissancestil, dels figurlige Relieffer som Isaks Ofring, Jesu Daab og Haabet (Spes), dels Stadens Vaaben; Landsherrens Mærke er fornyet under Kong Frederik 4. De ejendommelige Smedejernsbuer, der spænder fra Gavl til Gavl og krones af en Rytter og en norsk Løve, er først tilføjede i 1600'erne (Fig. 119).

Hurtigt fik man ogsaa et nyt Orgel (S. 572), men iøvrigt maatte Menigheden selv sørge for Kirkens Udsmykning, og den løste Opgaven. Paa den Tid, da Christkirken byggedes, var Kirkehuset som bekendt ikke blot for de levende, men ogsaa for de døde. Sognepræsten fik sit Gravsted foran Alteret, og alle, som havde Raad dertil, købte sig en aaben Begravelse under Kirkegulvet. De rigeste Borgere nøjedes ikke blot med at lægge en Ligsten paa Stedet, men som Tilgift lod de paa Væggene ophænge Epitafier, Mindetavler med Malerier, Portrætter og Indskrifter i rigt

*Fig. 119. Magistratsstole fra 1592 og Thomas Andersens
Slægtstave fra 1626.*

Fig. 120. Borgmesterepitaflum, opsat 1586.

udskaarne Rammer, en kærkommen Erstatning for de talrige Sidealtertavler, som havde fyldt de katolske Kirkerum.

Til den første, beskædne Mindetavle om Kirkens Opførelse søjede der sig da hurtigt en Rækkeanselige, borgerlige *Epitafier*. Ved de sidste Islandsættelser er det endogsaa kommet for Dagen, at det ældste af disse allerede har haft Plads i den gamle Bygning. Det var blevet helt overmalet 1752, men dets enkle søjleprydede Ramme viste tydeligt, at det maatte være 150 Aar ældre, og selv-

om dets personalhistoriske Indskrift i Gesimsfrisen er gaaet tabt, lykkedes det at fremdrage en Underskrift med et latinsk Vers, som fortæller, at det blev opsat 1586 over en Magistratsperson, der bar Navn efter Christus. Dette kan kun passe paa Borgmester *Carsten Andersen*; hvis Fornavn jo er en plattysk Form for Christian. Det oprindelige Maleri i Midtfeltet, som laa skjult under en middelmaadig Korsnedtagelses-Scene, genfandtes saa godt som uskadt og lyser nu i pragtfulde, stærke Farver, dagklare næsten uden Skygger (Fig. 120). Den sortklædte, troværdigt portrætterede Borgmesterfamilie knæler under en broget, stærkt bevæget Opstandelse, som er et betegnende Exempel paa, hvorledes nederlandske og tyske Malere forsøgte at efterligne og overbyde deres italienske Læremestre. Denne maleriske »Manierisme«, det snørklede latinske Vers og Rammens Renaissancesøjler udtrykker hver paa sin Maade Tidens Dannelsesideal.

Alle tre Elementer varieres i de følgende Mindetavler, af hvilke den næste i Rækken, over *Thomas Andersen*, død 1588, ligeledes har været udsat for en Modernisering i det 18. Aarhundrede; dets oprindelige Billedfelt er helt forsvundet, ombyttet med en Fremstilling af den vantro Thomas. Intakte er derimod tre Epitafier fra Begyndelsen af 1600'erne, hvis Rammer er ypperlige Prøver paa Høj-Renaissancens Billedskærer - Haandværk; de dekorative Arkitekturmotiver blandes med rige, distincte Ornamenter, flettet Kar-

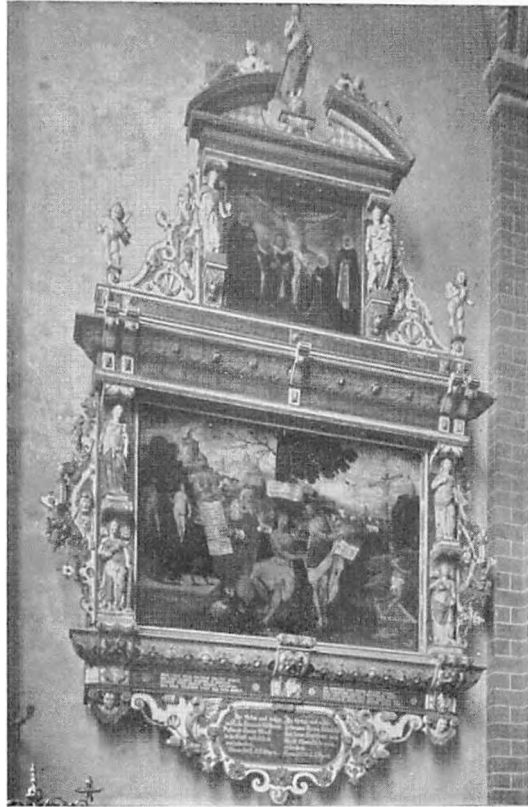

Fig. 121. Raadmd. Henrik Willems' Epitaf, opsat 1609.

toucheværk behængt med Guirlander og Frugtklaser, ædelstenssmykkede Kasetteværk, vingede Engle, diadembærende Kvindehoveder og Løvemasker. De er sikkert alle skaarne i Datidens ypperste slesvigske Værksted, hos Mester Henrik Ringerinck i Flensborg. Det 1608 opsatte Epitafium over Raadmand *Andreas Carstens* død 1601, (Prædikestolens Giver) har Ægteparrets Portrætter anbragt i to Topkartoucher hver paa sin Side af Topstykkets Krucifixmaleri, en Gruppering, som ganske svarer til et Epitafium i Flensborg. Midtbilledet, der forestiller Fodtvætningen, røber en begyndende Interesse for Belysningseffekter; den ukendte Maler, som i Baggrunden har portrætteret sig selv, har placeret et tændt Lys paa Bordet. Epitafiet over Raadmand *Henrik Willems*, død 1601 (Fig. 121), er ejendommeligt ved Rammens talrige Smaafigurer; otte Kvinder, der forestiller kristelige Dyder, og øverst Frelse-

Fig. 122. Epitaf over Raadmd. Lorentz Petersen, død 1618.

ren paa Verdenskuglen; mest fanges Opmærksomheden dog af det store, fint penslede Midtbillede, der bærer Aarstallet 1609 og forestiller Mennesket mellem Synd og Naade, et lutheransk Programmotiv, der udformedes af den sachsiske Hofkunstner Lucas Chranach, selve Luthers Ven, og som findes paa Titelblade til adskillige Bibeloversættelser. Tønder-Maleriet er ligesom Topfeltets Familiegruppe, der knæler under Kristi Kors, udført af Flensborg-

Kunstneren Johannes von Enum.¹⁴⁾ Epitafiet om Raadmand *Lorentz Petersen*, død 1618 (Fig. 122), i hvis Storfelt dets Maler lader Familien knæle under en figurrig Dommedag og heller ikke glemmer sit eget Portræt, skjuler i en af sine latinske Indskrifter et »Chronodistichon«; et Aarstalsvers, hvori en Række ved deres Størrelse fremhævede Bogstaver tillige kan læses som Romertal og sammenlagt giver Mandens Fødsels- og Dødsaar 1572 og 1618.¹⁵⁾ At Mindetavlen virkelig er lidt yngre end de førnævnte, mærkes ogsaa paa Snitværket, som er en Grad rigere og muntre, Figurerne stærkere svungne og Engleansigterne mere buttede; selv den gamle Ringerinck har stræbt at følge med Tidens vekslede Stilmoder.

Flensborg-Maneren lever videre i endnu tre Mindetavler, en fra 1626 over *Thomas Andersens Slægt* (Fig. 119, med udførlig Fortegnelse over de i Gravkælderens nedsatte Familiemedlemmer), en fra 1628 over Raadmand *Lübbert Widow* (død 1628 i Emden, hvortil han var flygtet under Wallensteinkrigen) med Familiebillede under Lazarus' Opvækkelse (Fig. 123) og en over Rektor *Laurentius*

Thomæus, død 1630 i sit 80. Aar, med langt latinsk Vers; dette seneste Exempel paa lærde Vers røber maaske Forfatteren af de mange sirlige latinske Digte, som udmærker de ældre Epitafier. De to sidstnævnte sammenknytted ved fælles Udformning af Topstykket, hvis runde Bue prydes af staaende og liggende Kristendyder, og Widow-Epitafiet, hvor Tro og Haab fungerer som bærende Karyatider, har Dydernes regulære Syvtal.

Snitværket paa de tre Mindetavler fra 1620'erne virker en Grad mere haandværksmæssigt end de ældre, og den yngste

er ubetinget den ringeste. Det er gaaet i Tønder som i Husum, Sønderborg og andesteds. Elever fra det store Ringerinck-Værksted har bosat sig i Byerne, og der kan ikke være Tvivl om, at en saadan Elev har virket i Tønder, nemlig Peter Petersen den yngre, som blev Borger 1620 og døde senest 1627; og som efter Navnet at dømme har været Søn af den førnævnte »Prædikestolsmester«. Medens Byens andre Snedkere paa dette Tidspunkt nu kun er tomme Navne,¹⁶⁾ har vi sikre Holdepunkter for, at Peter Petersens Bosættelse i Byen gav Borgerne fornyet Lyst til at forbedre og forskønne Kirkens Inventar.

Først tog man sig af Døbefonten. Den middelalderlige Namursten fik en ny Sandstensfod, og over den ophængtes en nydelig, 1619 skaaren *Fontehimmel* (Fig. 124), formet som et Renaissancespir. Inde i Lanternen ses Kristi Daab i Jordans Flod, og udenom staaer

Fig. 123. Raadmd. Låbbert Widows Epitaf, opsat 1628.

Fig. 124. Fontehimmel fra 1619.

i Kreds musicerende Englebørn mellem ornamentlindrammede Smaarelieffer, der forestiller Scener af Jesu Barndomshistorie, Noahs Ark, Christus med de smaa Børn og Himmelfarten. Et ganske tilsvarende Arbejde findes i Burkal, hvor ogsaa selve Fonten er i Ringerinks Stil.

Dokumentarisk Tønderarbejde er Sangerpulpituret, *Lectoriet*, som skiller Kor og Skib (Fig. 125) for hvilket Peter Snedker og Maleren Hans Schmidt fik Betaling 1623-27. For en moderne Betragtning virker dette Stykke unyttigt og særlt, vi er vant

til at have fri Passage op til Altret og har glemt dets Betydning. For Datiden var det anderledes; selvom Tønder-Lectoriet maaske er det yngste protestantiske i sin Art, kendte man Forbilleder baade i Lübeck, i Emden og andetsteds, man vidste, at her skulde de syngende Latinskoledrenge staa, og trods al Lutheranisme levede man endnu i Traditionerne fra den katolske Tid, da Kirkerne stod aabne til Hverdagsbrug, og da det nok kunde være paakrævet at sætte Hegn om Messetjenesten i Koret. Mellem de gabende Bærestolper, paa hvis Konsoller der er udskaaret de fire Evangelister, har der endnu i Mands Minde været Gitterværk med Døre og drejede Piller, og en Vindeltrappe førte op til Pulpituret, hvor Peblingene flittigt har benyttet Tiden til at karve deres Navne; for at dække over Resultaterne af denne Virksomhed har man engang maattet lægge et nyt Gesimsbrædt over det oprindelige.¹⁷⁾ Og da Lectoriet blev

Fig. 125. Lectoriepulpitur fra 1623-27.

opstillet, var det ialfald en stolt Opgave for Menigheden, alle Byens Velhavere gav deres Bidrag og fik til Minde deres Navne og Mærker anbragt paa Brystværnet,¹⁶⁾ I Midten repræsenteres den afgaaende og tiltrædende Amtmand, Hans v. d. Wisch og Wolf Blome, med deres hjælmede Adelsvaaben, men ogsaa de 16 borgerlige Stiftere

fører her fine Skjoldmærker, som det var Skik i tyske Patricierslægter, Amtsskriveren Lucas Preuss saaledes en Ørn med et Blækhuis i Næbbet; kun en enkelt, Johan Kock, nøjes med et gammeldags simpelt Bomærke, sammensat af Streger. Navnene slaar som Underskrifter under de 18 Storfelters lange Serie af dygtig gjorte bibelske Malerier: Evas Skabelse, Syndefaldet og derefter nytestamentlige Scener, begyndende med Bebudelsen og sluttende med Opstandelse, Pinse og Dommedag. Ogsaa den enkelt snedkrede Bagside ud mod Koret bærer Billeder, som har været dækkede af flere Farvelag. Udførte i ejendommelig Teknik med sort tegnede Figurer paa en svagt melalskinnende, grønlig, nu mørknet Baggrund forestiller de 12 kvindelige Skikkelser, nemlig 8 kristelige Dyder, som man for at faa alle Felterne fyldt har suppleret med de 4 Aarslider. Baggrunden har sikkert oprindelig virket som gylden.

Det *Orgel*, som Kirken fik straks efter den store Ombygning, leveredes 1596 af Mester Matthias Mahn fra Buxtehude. Nogle udskaarne Planteslyng, der sidder foran Piberne i det nuværende Rygpositiv, kan efter deres Stil at dømme stamme fra denne Tid, men iøvrigt er Orgelet atter og atter omdannet og fornyet, Allerede 1630, umiddelbart efter Wallensteinskrigens Afslutning, forbedrede Orgelbyggeren Johan Heide fra Flensborg Værket (Prospektet), og 1635 leverede Tønder-Billedskæreren Carsten Hansen fra Gørresmark 9 Statuer til Orgelet.¹⁰⁾ Arbejdet maa imidlertid have været langt mere omfattende, end disse skriftlige Efterretninger tyder paa, og de sidste Aars Istandsættelsesarbejder, hvorved de oprindelige Farver og Malerier er afdækkede, har vist, at saavel Orgelhuset som begge *Vestpulpiturene*, baade det nedre og det øvre, stammer fra Christian 4's senere Tid. Pulpiturpanelerne har samme Stil som Lectoriel, blot enklere og i farveligere Udførelse, og det samme gælder baade Rygpositivet (det lille Orgel i det øvre Pulpiturs Midtkarnap) og selve det store Orgelhus, over hvis Gesimser Carsten Hansens ni Figurer fortøner sig i Skumringen oppe under Kirkehælvne; de grove Snitværker, Kong David, en hornblæsende Krigskar og Basunengle, taaler ikke at ses paa nært Hold. Heller ikke Pulpiturpanelernes Snedkerarbejde med dets Søjler og Hængeornamenter er særligt fremragende, og Rammeverkets grønne og røde Stafering virker lidt billigt, selvom der er nete Ornamente bag Søjlerne. Men den tjener da ogsaa blot som Indfatning

om de nu under fire Lag Overmaling genfremdragne Fyldningsmalerier, paa det nederste Pulpitur Prelseren, Apostlene og Evangelisterne, paa det øverste Pulpitur de fem Sanser; et sjette, forlængst forsvundet Felt har forestillet Troen.²⁰⁾ Flere Malere maa have arbejdet paa disse Billedserier. Figurerne paa Pulpiturets Sydende er stive, ubehjælpssomme og gammeldags, tilmed ret medtagne af Tidens Tand. Apostlene paa Forsiden derimod stærkt bevægede, farverige og malede med flotte Penselstrøg. Og gjort med endnu bredere Pensel, men dog maaske af samme Haand er de mærkelige Kvindeskikkelser paa det øvre Pulpitur, der baade ved latinske Underskrifter. Stillinger og Symboler kendetegnes som Sanser; Synet ledsages af en Ørn, Hørelsen af en Hjort, Smagen af en Abe (Fig. 126), Lugten af en Hund, og Følelsen bides af en Slange, De stærkt og affekteret bevægede Skikkelser er sikkert kopierede efter Kobberstik, men Maleren har uden smaaligt Hensyn til Forbilledernes Anatomi og Foldekast opløst Figurerne i pastose Farver, der dog mindst af alt er brogede. Den stærkt reducerede Farveskala fremhæver voldsomt Kontrasterne mellem Lys og Skygge, en paa en Gang tidspræget barok og dog helt moderne malerisk Effekt.

Endelig har en tredje Maler dekoreret Rygpositivet og det store Orgelhus, hvorpaa der ses nydelige, syngende Engle og røde, barokke Masker, begge Dele ret stift og pillent gjort, skønt selve Orgelhuset bærer det malede Aarstal 1653. Formodentlig er Malerarbejdet iværksat adskilligt senere end Snedkerarbejdet, og det kunde vel tænkes, at Torstenson-Fejden yderligere har trukket det i Langdrag, men noget sikkert om Arbejdets Gang kan ikke siges.

Et andet anseligt Arbejde, *Døbefontens Indhegning*, har Tilknytning til den følgende Krigstid. Efter middelalderlig, i Sønderjylland indtil vore Dage fastholdt Skik skulde Fonten staa nærved en af Indgangene i Vest, og saaledes har den maaske ogsaa staaet her i Christkirkens første Tid. Men senere havde den sin Plads i nordre Sideskibs Østende, og her blev den indrammet af en Fontelukkelse, et mandshøjt, enkelt snedkret Panelværk med drejede »Traller« og gennembrudte Tulipanranker; over Gesimsen er der plantet en Række Tulipaner af Smedejærn. Dette Blomstermotiv giver os et Holdpunkt for Panelets Alder, idet Tulipanen blev ornamental Modelbomst i Aartierne efter den store nederlandske Børs-Spekulation i Blomsterløg 1636, og samme Periode tilhører Træværkets lyse, fajenceagtige Farver, hvidt, blaat og gult med kraftige noget ba-

Fig. 126. „Smagen“. Materi paa Orgelpulpituret.

rokke Kasselleværksmotiver i Felterne. Men i en indfældet Frisefyldning, som dækker over et Blomsterornament, er malet et Adelsvaaben med Navnet Johan Salomon, Lieutnant i det kurfyrst. Brandenburgske Regiment Grobar til Hest, og paa et Topstykke ses Resten af tilsvarende, borthøvede Vaaben, Navne og Titler paa brandenburgske Officerer, hvilket vel minder om, at de under deres Ophold i Byen har faaet døbt Børn i Kirken eller har skænket Pengetil Fontens Stafering, Fontehimmelen har da ogsaa et malet Renoverings-Aarstal 1660.²¹⁾

I det foregaaende er Ordet Barok nævnt et Par Gange, thi baade i Orgelpartiets og Fontegitterets Staferinger mærkes, hvorledes Stilen i disse Aarlier ændrede Karakter. Men den særlige nordlyskdanske Afart af Barokken, »Bruskstilen«, fik især Udtryk i Snitværksornamenterne, og paa dette Omraade kom Tønder først ret sent med. I Sydslesvig og i København sejrede Bruskstilen i 1630'erne, i Christkirken viser den sig først fuldt udviklet i 1650'erne, da Epitafiernes Tal, efter en Standsning paa godt en Snes Aar, atter begyndte at øges.

Den nye Epitafieserie indledes af en beskeden Tavle med Raadmand Berendt de Behrs Vaaben og Valgsprog, malet 1651. Derefter følger det udpræget barokke *Epitafium*, som Raadmand Christian

Thomsen opsatte 1654, femten Aar før sin egen og Hustruens Død (Fig. 127). Den pragtfulde udskaarne Ramme er langt figurrigere end de ældre. Storfeltets Maleri med dets knælende Portrætfigurer flankeres af to Statuer, Kærligheden og Reltærdigheden, og det hele krønes af Helligaandsfuglen mellem Gud Søn og Gud Fader, Mærkeligst er en Række Fremstillinger, som viser Mandens Levealdr, ni Statuetter i Datidens Dragter og tilsvarende allegoriske Relieffer: Svøbelsbarn, Lam, Hest, Løve, Tyr, Pelikan, Hund, Faar og Olding paa Dødslejet. Det har ikke været let for Kunstneren at indkomponere dette allegoriske Stof i Helheden, han har maattet stable firkantede Tavler ovenpaa hinanden, men de bruskarokke Ornamentter, især Hængeværket om det trekløverformede Indskriftfelt, viser hans Dygtighed.

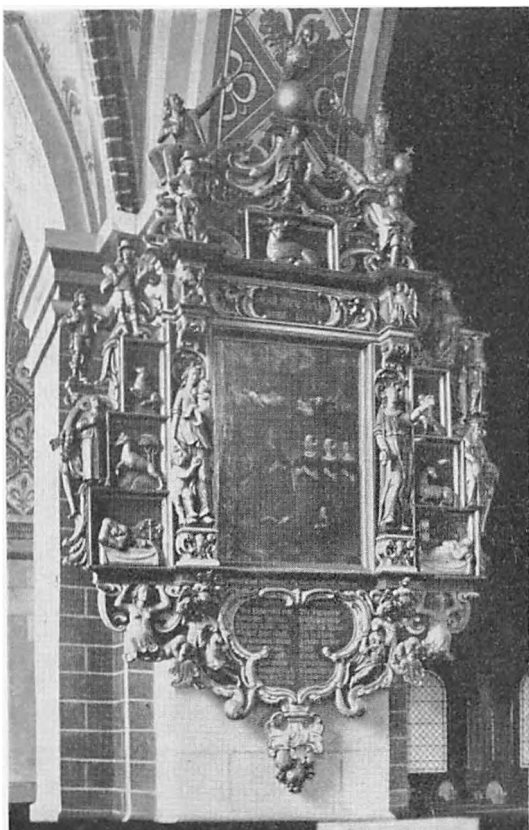

Fig. 127. Raadmd. Christian Thomsens Epitaf, opsat 1654.

Fra det følgende Aar, 1655, stammer Raadmand *Behrend Ubings* Mindetavle, hvis Enkeltheder ikke er saa godt skaarne, men hvis Helhed virker nok saa fuldendt bruskarok (Fig. 128). Næsten enhver Mindelse af Renaissancetilens arkitektoniske Opbygning er forsvundet, opløst i Ornamenternes Leg. Bruskværket bugter og vrider sig som Indfatninger baade om Indskriften og om det uregelmæssigt tungede Midtbillede, et ganske effektfuldt Getsemane-Maleri. Portrætterne af Ægteparret er skilt ud fra det religiøse Motiv

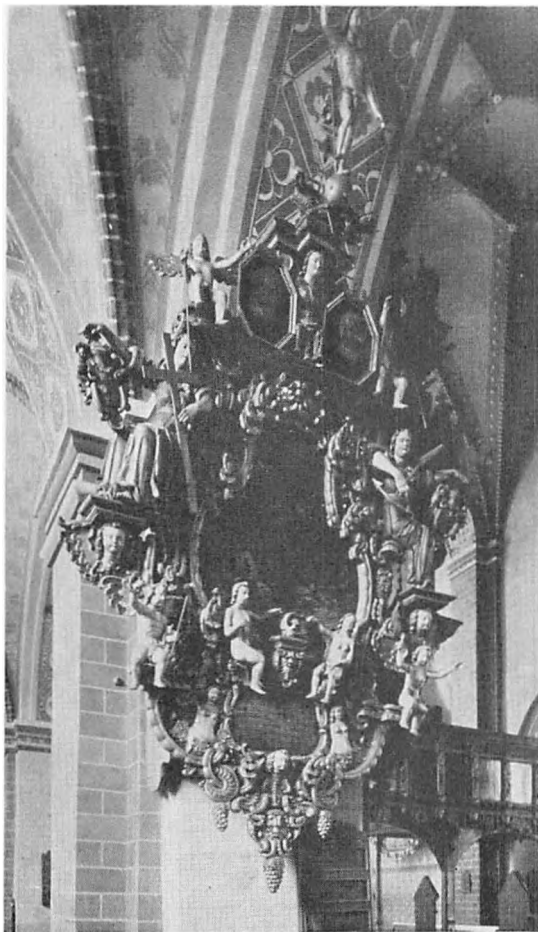

Fig. 128. Raadmd. Berendt Ubbings Epitaf,
opsat 1655.

lens Himmel og Opgang, meget store og væsentlige Tilføjelser²²⁾ fra 1663, hvorom en lidt senere opsat Mindetavle beretter, at Borgmester Heinrich von Hatten har »diesen Dechsel, Treppen und Tührgericht verehrt sambt der Cantzel staffieren lassen« og tillagt Penge til Lys paa Prædikestolen »solange die Welt stehet«. Himmelen retter sig absolut ikke efter selve Stolens kantede Karnapform; over et malet Rygpanel skyder den sig frem i en stor Halvcirkel, forrest bærende Giverens og hans to Fruers Vaabener. Mellem Topornamenterne staar Englebørn med Kristi Lidelsesredska-

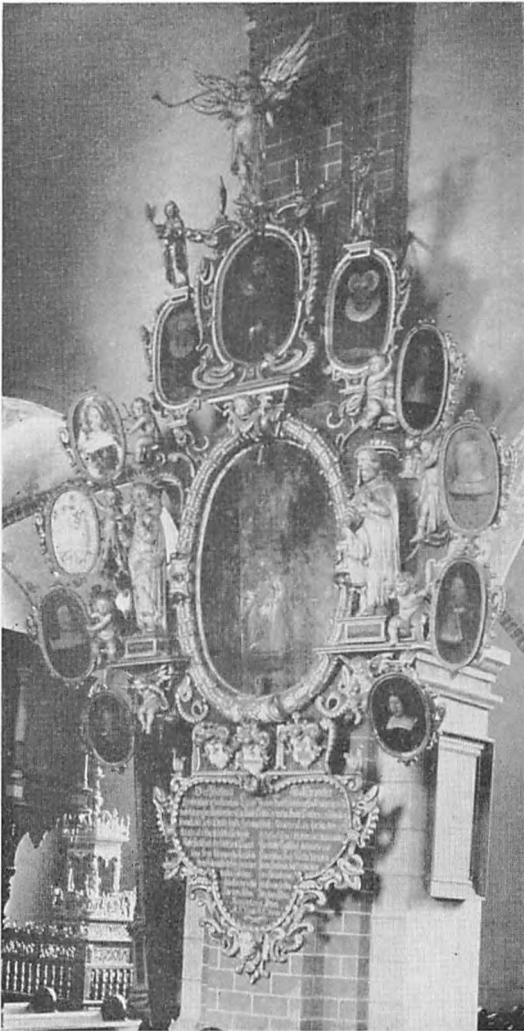
og placeret som Brystbillede i ottekantede Rammer oppe paa en lille Stump Gesims. Og overalt paa Ornamentikken vrimler det med Figurer: Adam og Eva, Engle med Christi Lidelsesredskaber og i størst Format to kristelige Dyder, der desuden maa gøre Tjeneste som Skjoldholdere for Ægteparrets Vaaben. Flere nærbeslægtede Epitafier findes i Sønderborg Kirke; maaske har Billedskæreren været bosat i Flensborg, men hans Navn er det endnu ikke lykkedes at udfinde, lige saa lidt som de andre barokke Billedsniderværker her i Tønder kan navngives.

Bruskbarokkens Kulmination her i Kristkirken er *Prædikestolen*

Fig. 129. Prædikestolstrappe fra 1663.

ber (Kors, Hammer, Stige o. s. v.), og øverst knejser den opstandne Frelser. Trappens Opgangspanel gør derimod et for sin Tid sjældent Forsøg paa Tilknytning til Renaissancestilen fra 1586. Et Forbindelsesfag mellem den oprindelige Stol og Trappen kopierer den gamle Inddeling, men baade Relieffet (Pinseunderet) og Indskriften faar en helt anden, kruset og bevæget Udformning, Paa Trappe-

*Fig. 130. Amtsskriver Lucas Preuss
Epitaf, opsat 1665.*

panelet, der spidser stærkt opad, har Efterligningerne af de slanke Søjler mistet deres bærende Funktion; de domineres af Bruskværket, der bølger over Haandlisten og omfatter de fire Evangelistskikkelser i Felterne (Fig. 129). Snitværkerne paa Opgangsportalen hører til de særeste i deres Art i hele Slesvig. Det barnligt søde Englehoved paa Dørfløjen, det mørke, vredladne Engleansigt med den lille Moustache over Døren og det dumme stornæsede Ornamentfjæs i Topstykket frister os til at søge en dybere Mening, men de svarer ikke paa vore Spørgsmaal om Kunstnerens Hensigter. Kun eet er sikkert, som Barn af sin Tid har han dyrket det bisarre og det effektfulde og elsket den

kunstneriske Virkning af det høje Reliefs kraftfulde Lys og Skygge.

Aarstallet 1665 bærer et anseligt Epitafium over Amtsskriver *Lucas Preuss*, først opsat 33 Aar efter hans Død (Fig. 130). Ligesom det Ubingske er dets Ramme en ren ornamental Komposition. Et ovalt Midtbillede, de hellige tre Kongers Tilbedelse, kranses af 11, ligelede ovale Brystbilleder af Familiens Medlemmer. Udskaar-

ne Englebørn støtter disse Portrætter; de Midtbilledet flankerende Statuer forestiller Christus og Esaias, og øverst staar en stor Basunengel mellem Kvinder med Forkrænkelighedssymboler, vinget Timeglas og Kranse. Trods al Rigdommen virker Helheden dog noget mat i Sammenligning med forudgaaende Arbejder, og ret blidt afdæmpet er trods Snøsøjlerne ogsaa Bruskbarokken i den 1686 opsatte Mindetavle over Borgmester *Lucas Ambders*, der væsentlig kun er Ramme om et stort Maleri, Maria, Jesusbarnet og Simon, vel nok Kirkens værdifuldste Kunstværk; man har tidli-

gere formodel, at det skulde være et Arbejde af den gottorpske Hofmaler *Jurian Owens*, men det skyldes snarere en flamsk Kunstner. Om de paa Gesimsen anbragte smaa Ovalportrætter af Borgmesterparret kan som et Kuriosum anføres, at Fruens Hovedsæt er overmalet i gammel Tid.

Side om Side med Bruskværket optræder der i visse Partier af *Ambders Epitafium* andre Ornamentter, Bladværk og Guirlander, et Vidnedsbyrd om, at Barokstilen nu var ved at gaa over i en ny Fase, Enevoldstidens »Storbarok«, hvis karakterfuldste Repræsentant her i Kirken er dens yngste og vældigste Epitafium.

Overinspektør paa *Schackenberg Nicolai Tych* indrettede sig

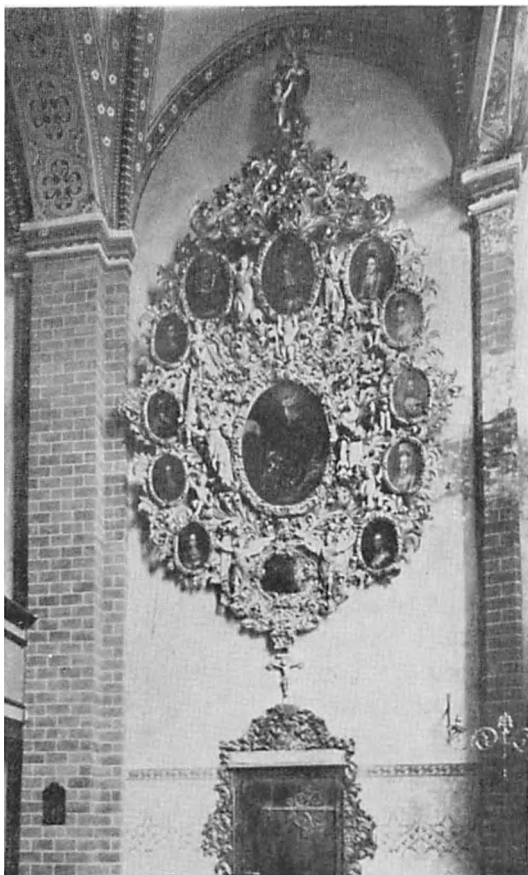

Fig. 131. Overinspektør *Nicolai Tych's* Epitaf. opsat 1695.

1687 en Arvebegravelse ved Korets Nordside,²³) og 1695, et Aar før sin Død, opsatte han over Indgangen til den paa Korets Nordvæg et kæmpestort Epitafium (Fig. 131) med 11 Familiebilleder om et centralt Opstandelsesmaleri, som er signeret H. C. Wilrich 1695, en hidtil ubekendt Kunstner: Portrætterne (sml. S. 70, Fig. 13) skyldes maaske Husummaleren Johan Ayerschöttl.²⁴) Billedgrupperingen svarer ganske til den 30 Aar ældre Preuss-Mindetavle, og selv Programmet for Figurskulpturerne gentages i visse Hovedtræk. Men ligesom Familieportrætterne bærer en ny Tids Kostume, Al-longeparykker og Fontanger, saaledes er ogsaa Ornamentikken en ganske anden, i Stedet for Bruskhoveder og Masker træder følgende Bladranker, hvis klassisk-romerske Akantusmotiver er behandlede saaledes, at de virker slikkende lidselagtige. Datiden var sig Ligheden bevidst, tyske Ornamentbøger taler om »Laub- und Distelwerck«. Overinspektør-Epitafiet, der konsekvent sløjfer selv den svageste Rest af Arkitekturled, er en virkelig dygtig Prøve paa dette Tidselværk, der binder de kransomvundne Ovalbilleder sammen til en mægtig dekorativ Helhed og med sin rige Forgyldning faar det til at ligne et kæmpemæssigt Hængesmykke. Det er betegnende for denne nye Smagsretning, at dens Malere ikke yndede Renaissancens og Bruskarokkens brogede Farver, men foretrak Guld og Marmorimitationer, som mindede om Italiens holdbare Stensorter, medens Billedskærerne samtidigt gjorde sig Arbejdet lettere og i Stedet for det gammeldags solide Egetræ brugte Fyrre-, Frugt- og Lindetræ, der ikke egner sig for vort Klima; før den sidste Ilandsættelse var mange Dele af Tychs Epitafium nær ved at blive fortæret af Træorm.

Barokkens Akantusstil præger ogsaa den store *Altertavle* fra 1695, hvis Billedskærer har mestret Rankeværket bedre end den arkitektoniske Komposition og Figurskulpturen. Baade de store Evangeliststatuer og de bærende Englebørn nederst ved Alterbordet er temmelig stive og ubevægelige. Mere habile virker Altertavlens anselige, af den ovennævnte H. C. Wilrich signerede Malerier, i Fodfeltet Getsemane, i Storfeltet Nadveren og i Topfeltet Gangen til Golgata, og menneskeligt indtagende er det lille Portræt af en ung Jomfru under Givernes Vaaben: Borgmester Friederich Jürgens og hans Hustru Catharina har paa denne Maade mindedes en tidlig afdød Datter.

I rig og elegant Udformning præger Rankeværket endvidere en

Præsterække-Table, hvis Ramme, der foruden flere Statuetter omfatter et Reliefportræt af Luther, er ligesaa blottet for Arkitekturmotiver som Tychs Epitafium. Og endelig gør denne Ornamentik sig gældende paa *Orgelet*, hvis store Pedaltaarne er forhøjede 1701 og ved denne Lejlighed smykkede med Akantusvinger. Aars-tallet læses i et Hængeornament under Rygpositivet, og i Kirke-regnskaberne er noteret, at Peter Bildhauer fik 150 Mark for sit Arbejde paa Orgelet. Det er ikke et Tilfælde, at Navnet minder om Renaissancesnedkeren Peter Petersen: fire Generationer efter hinanden har Mænd af dette Navn virket som Snedkere i Tønder. Den tredje Peter var en anset Haandværker, der 1670 nævnes mellem Snedkerlavets Stiftere og endnu levede 1697; hans Værksted levede Inventar til Landsbykirker, men af de store Barokepitafier kan højt regnet Rammen om det Ambder'ske Billede være af ham. Derimod er det sandsynligt, at han har haft Del i Altertavlen sammen med den yngste Peter, der lærte Haandværket hos den gamle og blev Mester netop i Aaret 1695.²⁵⁾

Alle de opregnede Snitværker og Malerier udtømmer endda ikke, hvad der i Kristkirkens første Hundrebaar blev ofret paa dens Udstyr. Dens rige *Altersølv*, som mærkeligt nok aldrig før har været beskrevet, omfatter ikke mindre end fire Alterkalk med tilhørende Diske og to anselige Sølvkander. Ældst af Alterkalkene er en Sygberettelseskalk, paa hvis Fod der ved Siden af et lille Krucifix læses Minusklerne »oo . . XXXV«, sikkert Aarslallet 1535. Skønt den altsaa maa være gjort umiddelbart efter Reformationens Sejr, er dens Form helt senmiddelalderlig, selv dens lille Bæger har den stejle, stramme Form, som er karakteristisk for Katolicismens lidet rummelige Præstekalke, og udpræget gotisk er dens sekstungede Fod og Midtknoppens seks Fremspring, hver bærende et af de seks Bogstaver i Navnet »Jhesus«, en baade symbolsk og dekorativ Udformning, som holdt sig længe og mærkes i de yngre Kalke. Et smukt Renaissancearbejde fra Christkirkens første Tid er en f. T. til Emmerske Bedehus udlaant Kalk, prydet med støbte og graverede Kartoucheornamenter, Engle og Englehoveder og if. Indskriften skænket af »Ingeborch Iannekes allein«. En anden, af den tyske Menighed benyttet Renaissancekalk, hvis Knop er smykket med slebne Sten, bærer en lang latinsk Indskrift, som gengiver Nadverordene om Kristi Blod, og en tilsvarende, baade paa Over- og Undersiden rigt graveret Disk har en lignende Indskrift om Frel-

sens Legeme, begge i samme kunstfærdige Versemaal som de første Epitafieindskrifter. Den ældste af Vinkanderne, med Guldsmedestemplerne E B og I B, er givet 1641 af Heilwig Thomses til Erindring om hendes Ægtefælle, Raadmand Thomas Andersen den ældre (sml. S. 587 f.). Den danske Menigheds Kalk er sammen med den yngre Vinkande skænket 1696 af Nicolai Tych som en Slags Betaling for Tilladelsen til at opsætte hans Epitafium, og begge disse Stykker er Arbejde af Tønderguldsmeden Jacob Reimer.

Senere er tilkommet to Oblatæsker, den ene skænket af Raadmand Lorentz Tycksen 1708, den anden af Jürgen Schröder 1758 (med Tønder Bys Sølvmærke og Mesterbogstaver for Andreas Nissen) og en af den nuværende danske Sognepræst skænket Sølvske fra 1751 af Tøndermesteren Fr. Chr. Munch.

Gaver fra Borgerskabet er ogsaa de store, pragtfulde messingstøbte *Lysekroner*, der hænger under Hvælvingerne. Til den sirlige Højrenæssance svarer den i Taarnet anbragte Krone med dens fint gennemarbejdede Enkeltheder og dens plattyske Indskrift: »Gade thor Ehr, der loget thor Lehr, thor Kerchen Sirat, Berent Münden vorehret hat Anno 1594«. Barokke, med dybt nedbøjede Arme omkring vægtige, svulmende Hængekugler er de fire yngre, en fra 1622, givet af Behrendt de Beer til Erindring om hans Forældre (Topfigur: Bjørn). en fra 1650 (Engel), givet af Borgmester Hans Thomsen, en fra 1651 (Kriger) af Claves Hansen Lauterup og en fra 1654 (Stadens Skib) af Hans Nummesen. Af *Lysearmene* er den pragtfuldeste fra 1664, anbragt paa en Stenplade med Indskrift, som omtaler et Lyse-legal paa 150 Mark lybsk, men mod Sædvane fortier Giverens Navn. Af *Alterstagerne* stammer det ene Par rimeligvis fra Kirkens Opførelsestid, medens det andet er udpræget barokke fra Tiden o. 1650-75, med Skafter af sammenstillede Kvindehermer.

Kirkeklokker har der selvsagt alle Dage hængt oppe i Taarnet. En blev støbt 1617 af Melchior Lucas, »Grapengeter« i Husum, en anden var fra 1650, en tredje fra 1694, men de nuværende gamle Klokker er fra 1702 og 1722, begge med de daværende Borgmestres og Raadmænds Navne. Den ældre er støbt af Claus Asmussen i Husum, den yngre og større, som vejer 1100 Kilogram, af Laurentzius Strahlborn i Lübeck, der har dekoreret sit Værk med et Par Møntaftryk og med Tønders Byvaaben. To andre Klokker, der blev omstøbt 1903, afleveredes i Krigstiden 1907 og er senere erstattede af to Genforeningsklokker fra 1917²⁷).

Baade personalhistorisk og kunsthistorisk suppleres Epitafierne af Kirkegulvets *Gravsten*, hvoraf der findes en Snes. Fodtrin har slidt deres haarde Kalkstensmateriale, saa at mange Indskrifter er ulæselige, men Relieffernes Hovedlinjer er dog kendelige. Den ældste bevarede Sten, der er lagt over en »Borgemeister«, tilhører den samme Stilretning som Prædikestolen fra 1586. Indenforen Rammehort, der dannes af Indskriften og Hjørnecirkler med de fire Evangelisters Tegn, fyldes Fladen af en kvindelig Engel, der staaende i en Arkade bærer to Bomærkeskjolde; forneden ligger Borgmesteren som Lig i Graven. Del

Fig. 132. Gravsten over Henrik Willems, død 1601. Senere brugt 1777.

sidstnævnte, sikkert nederlandsk paaavirkede Motiv genfindes ikke senere, men den skjoldbærende Engel, som ogsaa kendes fra Stadens Bygningstavler, var meget yndet i Hertugdømmerne, og den gentages paa syv yngre Sten af vekslende Udførelse. Sirligst fremtræder den paa en Sten med nydelige Frakturbogstaver, som er lagt over Raadmand Willems, død 1601, og ligesom hans Epitafium (S. 567) synes gjort af Ringerinck, der ogsaa har arbejdet som Stenhugger (Fig. 132). Senere og grovere er Englene paa Sten over Lucas Preuss (S. 578), men brugt anden Gang af Paul Popsen.

over Borgmester Hans Thomsen, død 1650, over Helene Henrichs, død 1687, og i helt brukbarok Udgave paa en Sten over Borgmester H. v. Hatten, der i Hjørnerne har Løvemasker.

Kun et Par Sten fra 1600'erne viser afvigende Motiver, men i Modsætning til denne Traditionsbundethed er det følgende Aarhundredes Sten rigt og opfindsomt varierede med livfulde Barokornamenter. Bedst bevaret er det nydelige Stenhuggerarbejde med en saare verdslig Vintønde over Johan Mundt, død 1746 og det noget stivere over Jacob Richtsen, medens andre er helt ulæselige. De alleryngste, f. Ex. over Apoteker Holzendorff fra 1790, bærer kun Indskrifter, og adskillige slap nu let til deres Gravminder; naar de købte Gravstederne, lod de simpelthen deres Navne hugge i de gamle Sten.²⁸⁾

Henimod Aar 1700 begyndte man efter tysk Skik, der aldrig har vundet videre Indpas i Kongeriget, at ophænge legemsstore *Præsteportrætter* i Kirken. I Løbet af 1690'erne kom der fire store Portrætmalerier af denne Art, i 18. Aarh. øgedes Serien med fem, i 19. Aarh. med endnu et Par, der efterhaanden fyldte alle tomme Pladser paa Kirkevæggene.²⁹⁾ Men disse Billeder sammen med Gulvstenene blev de sidste Led i Kristkirkens Monumenttrække; efter Aar 1700 standsede Tilvæksten af de borgerlige Epitafier helt.

Det 18. Aarhundredes Aandsretninger. Pietismen og efter den Rationalismen, havde ikke den mægtige Trang til Selvforherligelse som Ortodoxiens Tidsalder, der naivt og selvfølgeligt blandede ægte religiøs Følelse og verdslig Personhævdelse.

Saa ivrigt havde det 17. Aarh. sørget for Kirkens Udstyr, at der ikke blev mange Opgaver for det følgende. Mest var det Møbler i egentlig Forstand, lukkede Pulpiturstole. »Gitterstole«, som senere er fjernede, et Par solide jernbundne Pengeskrin med udskaaret Lazarus- og Beller-Figur paa Laaget, de i Taarnrummet staaende Ligbaarer, hvoraf den ene fra 1752, men endnu med barokt Akan-tussnitværk, og et Skrin til Altersølvet fra 1799. Et Par Knaeleskammer fra 1794 og nogle Bænke er det eneste i Kirken, som præges af Revolutionstidens Stil.

Men endnu ved Aarhundredets Midte behandlede man det gamle med Pietet, og man restaurerede det især ved Malerarbejde. 1753-54 blev Epitafierne gennemgaaede, delvis med Tilskud fra efterlevende Slægtninge. Ogsaa det egentlige Kirkeinventar blev ommalet i Rokokotiden, især Fontelukkelsen og Orgelpulpeturet, hvis Billeder

Fig. 133. Indre, set mod Vest. Før 1894.

forsvandt under flere Farvelag, og mere eller mindre afdæmpedes de straalende Renaissancefarver.³⁰⁾

Særlig hyppigt gjorde *Orgelet* Vanskeligheder: det er betegnende, at det førnævnte, udskaarne Aarstal 1701 var bortsnittet og derover senere malet 1750, 1789 (begge Gange: repariert und renovirt) og 1894 (erneuert). I 1789 blev tyve Stykker Billedskærerarbejde tilføjede, hvoraf en Del endnu er i Behold.³¹⁾

Det 19. Aarhundrede løste helt den ældgamle Forbindelse mellem Kirke og Gravplads, da Tønder fik sin nye Kirkegaard 1814. Men det lod heldigvis Kirkeinteriøret nogenlunde i Fred. Den selvkløge Rationalisme, der Haand i Haand med den nyklassiske Stilretning ofte fejede det gamle ud, naaede ikke at angribe Christkir-

kens Mindesmærker (Fig. 133), og da Provincialkonservator R. Haupt 1888 gav den første kunsthistoriske Beskrivelse af Kirken, kunde han sige: »Det hvide paa Væggene, paa Orgelet med lidt Guld, formaar at forstyrre, men ikke at fordærve Indtrykkets Pragt. Skulde det være et for dristigt Haab, at der kunde komme en Tid, som vilde tilstræbe at genfremstille Kirken i dens fulde Glans? Maatte den i det mindste aldrig blive yderligere fordærvet »durch schnöde Philistereï«.

Helt gik dette Ønske ikke i Opfyldelse. Hvor velment end Hovedstandsættelsen 1894 kunde være, ubetinget af det gode var den ikke. Skønt Inventaret og dets Farver var beregnede til et hvidkalket Rum, maledes Væggene med ret dystre, graabrune Farver og kedelige Ornamentter. Stolestaderne fornyedes uskaansomt, og Orgelpulpiturene brunmaledes. Iøvrigt har det 19. Aarh. af nyt ikke indføjet stort andet end Mindetavler over faldne i Krigene 1848-50, 1884 og 1870, hvortil det 20. Aarh. foreløbig har føjet en langt større over Verdenskrigens Ofre 1914-18.

De seneste Aars Indsats og den endnu ikke helt afsluttede Hovedstandsættelse af Kirken er omtalt i anden Sammenhæng.³²⁾ Her skal blot nævnes, at Bygningsarbejdet er ledet af Arkitekt Holger Mundt, Sønderborg, medens Inventaret er restaureret af Nationalmuseets Medarbejder, Kirkemaler Peter Kr. Andersen. Siden 1890'erne er Restaureringskunsten stedse blevet nænsommere og forsigtigere, mere indstillet paa at bevare det givne gamle end paa selv at gøre sig gældende, og Hovedmaalet har derfor været Vedligeholdelse og Konservering. Man har fjernet den foregaaende Restaurerings mindre heldige Træk, der skadede Helhedsvirkningen, og hvor særlige Forhold talte derfor, har man ved Inventarets Behandling fremdraget gamle Farver, Billeder og Indskrifter, med Respekt for de vekslende Tiders Særpræg og for Kirkens Historie.

Gennemgangen af dens Bygning og Inventar i historisk Rækkefølge giver os paa mange Punkter værdifulde Supplementer til de skrevne Efterretninger om Tønder's Fortid. Alt kan Kunstmoderne vel ikke fortælle os, end ikke om det kirkelige Liv; Brorson, hvis danske Salmer lyder i Kirken, har først i vor Tid faaet synlige Mindesmærker. Men de svundne Tiders Patriciere og Kunsthaandværkere træder her levende frem for os. Og lad være, at den lille Købstad Tønder ikke kunde blive et Kunstcentrum i saa høj Grad som de blomstrende Handelsbyer Flensborg og Husum eller som

Hertugernes Residensstad Slesvig, den har dog haft den Lykke, at dens Kirke har bevaret sin Udsmykning i sjældnen Fuldstændighed. Christkirken, den levende Menigheds Hus, staar tillige som et Monument over slesvigsk Kultur og Kunst i en rig og frodig Periode.

NOTER

Afhandlingen hviler i første Række paa Iagttagelser, som er gjorte under Istandsættelsen 1940-44, ikke mindst Kirkemøbler Peter Kr. Andersen's udførlige Redegørelser til Nationalmuseet for Restaureringen af Inventar og Epitafier og Cand. mag. Erik Moltkes Fortegnelse over Kirkens Gravsten. Arkivstoffet er raadspurgt paa visse Punkter; Kirkeegnokaberne i Landsarkivet, Aabenraa, findes forst bevarede efter 1660. Det vigtigste Arkivmateriale fra ældre Tid er udnyttet i de tidligere Skildringer af Kirken, R. Haupt: Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein II 614-23 (1888), jvf. III Meister, S. 14, 16, 29, siden Ludvig Andresen: Geschichte 142 ff og 166 ff, jvf. Bürgerbuch. [Schl. Holst. Universitetsgesellschaft Nr. 46] 201 f. [om Begravelser]. Claus Fekildsen: Epitafier i Tønder. Ribe Stifts Aarboeg 1937 5-15. Bestemmelsen af Guldmedlemmærkerne skyldes Lektor A. Boye.

1) I, 114-16, sml. 35, 37, 41. - L. Andresen: Geschichte 143 f., om Helligaands og S. Jørgen 155, om Helligkors 148 og om »Landkapellet« 149, 158, 161. 2) Da Amtmanden 1609 skænkede Kvardersten til Skolebygninger, synes man at have ment, at de stammede fra Klosteret, men paa dettes Opførelsestid (1238-47) var Granitkvaderhugningen ved at gaa af Brug, og 1609 har selvsagt Erindringen om de for flere Menneskealdr siden nedrevne Kirker været uklar. L. Andresen, 185, jf. 158. 3) Jf. Medd. fra Arkitekt Hølgger Mundt er der ved den sidste Istandsættelse ikke iagttaget Grundsten af den middelalderlige Kirke, idet der ikke var Lejlighed til at foretage Gravninger under Gulvet. 4) L. Andresen 148. De originale Regnskabsuddrag vedr. Tønder m. fl. Herreders Kirker (i Rigsarkivet, Gemeinsh. Arkiv XXIII Nr. 7) har paa Gr. af Evakuering ikke været tilgængelige. 5) Latinsk Text i Pontoppidan: Marmora danica II 46. 6) L. Andresen 167 f. 7) L. Andresen 58, 70, 227. 8) Fritsch: Kirchenbau der Protestantismus. 9) Mackeprang: Danm. middelald. Døbefonte 1941, 364 Sauermann: Taufsteine. 1904, 6 f. 10) Kunstdenkmäler Schl. Holst., Kreis Südtondern 1939, 104. Sml. Pontoppidan: Dan. Atlas VII 263.

11) Relieffet er ikke omtalt i tidligere Publikationer. 12) J. Warnecke: H. Mattes i Nordelbingen XI, 127. 13) Prædikestole af Tøndertype findes foruden i Bylderup 1585 og Logumkloster, der begge har afvigende Fyldingsmotive, i: Ballum 1600, Burkal, Døstrup 1601, Ravsted 1603, Højt 1603, Skærbæk 1606, Røager 1607, Mjölden 1609, Randerup 1611, Brede 1612 samt flere yngre. I Flensborgs Opland findes derimod kun en enkelt fjernere beslægtet Prædikestol, Ulle-rup 1578. 14) Riewertz: Johs. v. Enum. Nordelbingen XII, 56, 58. - Epitafiets latinske Vers, der var læsligt opmalet, er nu genfremstillet i dets oprindelige Bogstavformer. 15) Lorenz Petersens Epitaf. Verset fortæller, at Petrus saa Verdens Lys 8. Marts og døde 23. Juni. I det tredje Ord (pulehras) er der fejlagtigt malet I for L, hvorfor der i Fødselsaaret er en Fejl paa $L \div I = 49$,

16) L. Andresen 217 anfører af Snedkere foruden Petersen-Slægten: Engelbert 1593, Laurens, Borger 1612, Hans Diriksen og Carsten Simens, Borgere 1616, Carsten Hansen fra Gørrismark, Borger 1621, Hans Tychsen, Borger 1624, Samuel 1626, Hans Jacobsen og Billedsnider Andres Laurenzen 1626, sml. Haupt III Meister 14 og 16. 17) Lectoriet stod ved Willems Epitaf, som ogsaa bærer Mærker af Skoledrengenes Flid. 18) Vaabnene er geng. i begge Andresens Bøger. 19) Nordelbingen XII, 56, 58. 20) Kun et eneste Felt, Judas Thadæus, havde undgaaet Overmaling, fordi det har været dækket et tilbygget Pulpitur.

21) Efter 1886 var Fonten nogle Aar flyttet ned i Taarnet. Af de ødelagte Navne kan læses: Tobias Boleman. - Sml. P. Petrejus: Nachricht und Alterthümer von Tundern. Haandskr. i Kgl. Bibl. (Gml. kgl. Saml. Nr. 2910. 4% S.40) 22) En lidt ældre Tilføjelse til Prædikestolen er dens bærende, ret middelmaadige Moses-Figur. 23) Tychs Gravkapel tjente senere som Sakriati og er nu fjærnet. En tilsvarende Udbygning havde Amtmand Hans v. d. Wisch bygget 1624. 24) O. Andrup: Gottorper-Malere paa Frederiksborg. Kulturminster 1942-43, S. 41, 25) Sikre Arbejder af P. Petersen III er Braderup Altertavle fra 1676-79 og Lindholm Prædikestol fra 1682. Kunstdenkm. Schl. Holst., Kreis Südtondern 1939, 59, 169. 26) Peter Petersen den yngste har skaaret Altertavlerne i Emmelsbøl 1698, og i Sattrup (Sundeved) 1703, den sidste er dog omdannet senere i 18. Aarh. Haupt III Meister. S 14. Kunstdenkmåler Südtondern 85. 27) Genforeningsklokkerne er tegnede af Arkitekt Biilman-Petersen. Verset paa den store Klokke af Hjelge Rode, paa den mindre af Vilh. Andersen. De sønderjydske Kirkeklokker, udg. af Nationalfondet 1925. S. 11, 22, 28. 28) Et Exempel paa denne Skik var en stærkt ødelagt og nu forsvundet Sten over Provst Jürgen Petersen, død 1585, der senere atter og atter var benyttet af de efterfølgende Sognepræster. - Foruden de i Teksten nævnte Gravsten kan læses følgende Navne: Henric Beselin fra Rostock, død i T. 1620 - Friederich Petersen - 1750 Augustin Garmsen - 1761 Forhogstaverne S W og E A W - 1778 Hans Dellefsen. - Kort fra 1787 over Gravsteder i Kirken og paa Kirkegaarden er geng. i Andresen: Bürgerbuch 204. 29) Præsteportrætter af Stephan Kenkel, †1691. Bernhard Kenkel, †1693, Lundius †1686 malet 1695, Zitscher †1697, Kieffer †1702, Reimarus †1727, Schrader †1737 Ahrens †1746, Ballhasar Petersen †1787, Schmidt †1808, E. Carstens †1899, P. O. Kier. 30) Prædikestolens Istandsættelse bekostedes af Joh. Christian Beck, Amtsfuldmægtig og siden Møller i Tørning, Thomas Andersens Epitaf af Pastor Chr. Ambders i Burkal, Christen Thomsens af Hofpræst I. B. Bluhme. Sml. Pontopidans Dan. Atl. VII, 263.

31) 1750 repareredes Værket af Orgelbygger Johan Dietrich Busch, 1789 af Boy Lorentzen, 1890 af Marcussen & Søn, Aabenraa. Sml. Nordschl. Heimatblätter 1940. — Som et enkelt Eksempel paa Overmalingslagene kan nævnes, at de S. 573 omtalte Pulpiturbilleder dækkedes af fire Farvelag: inderst Marmorering, derover hvidt med en forgyldt Blomst, helt hvidt og yderst gulgraat, sikkert svarende til Orgelets fire Istandsættelsesaar. 32) Et smukt gammelt Daalsfad er nu skænket til Christkirken fra Ruds-Vedby Kirke paa Sjælland.

PERSONREGISTER

Registret omfatter alene den egentlige Tekst, ikke Slægtstavlen Side 434 eller Noterne, ligesom Navne paa bibelske Personer, Helgener o. l. ikke er medtagne. En Stjerne ved Sidetallet betegner, at der paa den paagældende Side findes et Billede af Personen. Naar intet Hjemsted er angivet, er den paagældende i Reglen hjemmehørende i Tønder.

- Abel**, Hertug af Sønderjylland, Konge 45, 46, 48, 49, 51, 52, 289, 441, 466, 546.
Abraham, Bernd, Jøde? 113.
Achelis, Th., tysk Historiker 447, 450.
Adler, J. G. C., Generalsuperintendent 206-07*, 243, 356, 380, 381.
 — J. G. C., Amtsretsraad, Forfatter 458
Adolf II, Greve af Holsten 44.
 — IV Greve af Holsten, 44, 45, 51.
 — Greve af Holsten, Hertug af Sønderjylland 55, 99, 105.
 — Hertug af Gottorp 56, 59, 86, 500, 50*, 507.
Ahlefeldt, holstensk Adelslægt 429.
 — Claus, Amtmand 115.
Ahlmann, Michael, Provst 210-11, 456.
Albeck, Emil, Seminarieforstander 349, 366, 368, 373, 395* ff.
Allen, C. F., Historiker 447.
Alten, F. B., Ritmester 307.
Altmann, Johannes, Kæmner, senere Raadstuetjener 149.
Ambders (Andersen), tønderisk Patricierslægt 432.
 — Lucas 579, 581.
Andersen, Andreas, Lokomotivfører 285.
 — Carsten, Borgmester 566* (Epitaf).
 — H. C., Digter 265.
 — Holger, Landstingsmd., Kbh. 281.
 — Lorenz Holm, Forfatter 264.
 — Oskar, Professor, Kbh. 352.
 — P. Chr., Kirkemaler, Hornbæk 342, 586.
 — Thomas d. æ., Raadmand (d. 1588) 565* (Slægtstavlen), 567, 568 582.
 — Thomas d. yngre, Borgmester 64.
Andresen, A., Bankdirektør, Viceborgmester 274, 277, 330, 331, 333*, 334, 336.
 — Fr., Redaktør, Byraadsmedl., 334.
 — Ludwig, Dr. phil. h. c. Historiker 80, 87, 88, 107, 110, 201, 271, 388; 399, 432, 441, 446, 447, 448, 450, 458, 519.
 — M., Fabrikant i Aabenraa, Sprogforeningens Formand 387.
 — M. L., Boghandler 271.
 — Frue, g. m. Bankdirektør A. Andresen 346.
Angel, Detlef Jensen, Deputeret 135-36.
 — Hans Petersen, Tobaksfabrik. 195.
Anna, Hertuginde, g. m. Frederik I. 115.
Ansgar, Ærkebiskop 350
Appel, Cornelius, Seminarielærer, Frimenighedspræst 211, 236, 237, 239, 387.
 — Jacob, Undervisningsminister 297, 395, 396.
Arends, J. J., Arkidiakon, senere Forstepræst 197, 198, 203-204, 205.
Asmussen, Claus, Klokketøber, Husum 582.
 — Matthias, Købmand og Fabrikant 190-92, 218.
Atke, P., Mellemskolelærer, Byraadsmedlem 330.

- Ayerschöttel, Johan, Maler, Husum 580.
- B**ader, J., Malermester, Viceborgmester 326.
- Bahnens, Christian August, Seminarieforsstander 383, 384*, 385, 386, 389.
- Bahnens, Andenpræst 189, 243.
- Bang, Jes, Kordegn 347, 353.
- Banke, J., Bibliothekskonsulent 296.
- Beck, Waage, Præst, Landsssekretær 354.
- Beer (Behr), de, tønderisk Patricierslægt 432.
- Berend de, Købmand 108, 574, 582.
- Ludolph de, Advokat 484.
- Beier, Jørgen, Borgmester 91, 117.
- Bennichius, Richard, Præst 447.
- Bernadotte, fransk Marskal, svensk Tronfølger 128.
- Bernhoft, H. A., dansk Gesandt i Paris 285.
- Bernstorff, A. P., Minister 381.
- J. H. E., Minister 142.
- Berthelsen, Henrik, Undervisningsinspektør 373.
- Bertouch, Ernst Albrecht v., Amtmand 166, 174, 220, 221.
- Beseler, Wilhelm, Advokat, Stænderdeputeret 225-26*.
- Beuck, C. J. J., tysk Sognepræst 347, 349, 351, 354.
- Beyer, Peder, Storbonde, Skadst 109.
- Birch, Ludv., Ingeniør, Kbh. 291.
- Bismarck, O. v., Rigskansler 240, 268, 269.
- Bjørnson, Bjørnstjerne, Digter 265.
- Bleicken, Matthias, Borgmester, senere Landraad 239, 240, 247, 248.
- Blome, holstensk Adelslægt 429.
- Wolf, Amtmand, 63, 68, 511, 571.
- Bo Sutor (Skomager), Borger 400, 442.
- Boetius, Baker (Bager), Borger 442.
- Boldt, Matthias, Diakon 207.
- Borch, C., Købmand 274.
- Boysen, Geritz, Byskriver 75-76.
- Boysen, Niels Andersen, Kæmner, 223.
- Vilh., Gaardejer i Møgeltonder 21.
- Brag, Jørgen, Diakon 209, 214.
- Brahm, Erling, Overlærer 371.
- Brandt, Peter, Overrentemester, Kgl. Amtmand (1684-89) 73, 429.
- Brandth, Skolebestyrer 239.
- Braunius (Braun), tysk Prælat og Atlasudgiver 487, 491, 495, 497, 499, 503, 504, 505, 522, 523, 527, 554.
- Bredsdorff, Morten, Seminarieforsstander 373.
- Brejil, S. C., Viceskoleinspektør 371.
- Brink, Christian, Borger i Haderslev 450.
- Brockenhuus Schack, Ludvig, Amtmand 247.
- Brodersen, Broder, Organist 547.
- Brorson, Hans Adolf, Diakon, senere Biskop, Salmedigter 197, 199-200, 203, 205, 216, 342, 351-52, 449, 454-55, 586.
- Nicolai, Sognepræst i Bedsted 162.
- Buchwald, holstensk Adelslægt 429.
- Bundgaard, C., Sagfører, Byraadsmedlem 331, 333, 335.
- Bussert, Martin, Bygmester 500.
- Büsching, A. F., tysk Geograf 455.
- Bøgwat, Jens, Kirkeværg 555.
- Böhme, Landraad 248.
- C**allisen, Chr. Fr., Generalsuperintendent 384.
- Carl Frederik, Hertug af Gottorp 111.
- Peter Ulrik (Peter III), Hertug af Gottorp, russisk Kejser 128.
- Carstens, C. E., Provst, Byhistoriker, 210, 211, 212, 219, 239, 242, 243*, 255, 267, 382, 388, 440, 457.
- Carstensen, tønderisk Patricierslægt 432.
- Andreas 562, 567.
- Cornelius, Deputeret, Hospitalsforsstander 162.
- Ingeborg, g. m. Carsten Richtsen 215.
- Thomas, Rektor 213, 381.
- Castens, L. H. A., Seminariedirektør 390

- Catharina g. m. Borgmester Friedr. Jürgens(en) 580.
- Cranach, Lucas, tysk Maler 568.
- Christensen, Erik, Provst 285, 343, 345-46, 347, 349, 351, 354.
- H. E., Oberst 306.
- Christian I, Konge 55, 126, 489.
- II, Konge 56, 490.
- III, Konge, 56, 58, 490, 491, 494, 496, 499, 500, 502.
- IV, Konge 59, 60, 61, 63, 90, 111° (Hue), 112.
- V, Konge 69, 70, 71, 72, 73, 470, 511.
- VI, Konge 134, 505, 511, 512.
- VIII, Konge 130, 132, 224, 225, 226-27, 384, 385.
- IX, Konge 299.
- X, Konge, 229, 284, 285°, 286, 302, 323°, 324.
- Christian Albrecht, Hertug af Gottorp 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 105, 183, 470, 511.
- Christoffer I, Konge 466.
- Clausen, H. V., Historiker, Kbh. 457-58.
- Clemmensen, Mogens, Arkitekt, Kbh. 296.
- Constantin d. Store, romersk Kejser 561.
- Cosmus, Sonke, Snedkermester 298.
- Culige, Erik, Bager 401.
- Johs., Bager 401.
- Nis, Bager 401.
- Cæsar, Julius, romersk Statsmand 28.
- Dahl**, Johannes Matthias, Arkidiakon 210, 211.
- P. Kirkeminister 343.
- Dahlmann, Fr. Chr., Professor i Kiel 221.
- Danckwerth, Caspar, hist.-topografisk Forfatter 109, 451.
- Danner, Louise, Grevinde 229.
- Decker, Jacob, Rektor 381, 382.
- Johannes, evangelisk Prædikant 115.
- Dehn, Laurens, Artillerimester 503, 504.
- Dideriksen, Smedemester 346.
- Dieckmann, H., Seminarielærer 383.
- Diemer, A. T., Farver, Raadmand 141, 228, 229°, 236.
- Dietrick, Jacob, Kunstmollebygger og Brøndmester 501.
- Dithmer, Hans, Kobmand 108.
- Niels, Kobmand 108.
- Dithmers, Marine, g. m. Jannich Heichsen, 452.
- Olde, Borgmester 452.
- Dragman, Anthon Günther, Byfoged 78, 98.
- Dreger, Apotheker 237.
- Dröhse, F., Boghandler 271.
- M. G. C., Politimester 143, konst. Borgmester 145, 225, 226, Stænderdeputeret 228.
- Dyssing, Sognepræst 283.
- Æbbesen**, Niels, jydsk Herremand. 227.
- Eckert, Seminariedirektor 392.
- Eggeling, Regeringsbygmester 279, 342.
- Elholm, Christen, Viceskoleinspektør, Skolekonsulent 364.
- Elisabet, Hertuginde, g. m. Gerhard II, 54.
- Ellesif, Adelsfrue, g. m. Johs Navnesøn 45, 114.
- Elmer, H., Oberstløjtmant 283-84, 394.
- Elsebe, Borgerske i Rendsborg 453.
- Emken, Thomas, Raadmand 432.
- Ende v., projsisk Regeringspræsident 245.
- Engel, J. B. C., Diakon 242, 243.
- Enum, Johannes v., Maler, Flensborg 568.
- Erichsen, Hans, Skomager 161.
- Erik Plovpenning, Konge 45, 49, 51.
- Glipping, Konge 52, 488.
- af Pommern, Konge, 54, 55, 489, 491.
- Hertug af Sønderjylland 52.
- Eriksen, Nis, Borger i Haderslev 450.
- Eskildsen, Claus, Seminarielærer 367, 395, 447.

- Essen, A. v., Rejsebogsforfatter 182, 193, 220.
- F**abricius (Schmidt), tonsersk Patri-
cierslægt 432.
- Jacob, Generalprovst 452-54.
 - Johan Christian, Naturvidenskabs-
mand, Professor i Kiel 219.
- Falck (Falk), A., projsisk Kultusmi-
nister 244, 389.
- Fedder Sutor (Skomager), Borger 400,
442.
- Fedderson, Hans Chr., Tobaksfabrik-
kant 195.
- H. H., Kæmner 130.
 - Jacob, Byfoged 142, 143.
 - Raadmand 240.
- Fibiger, V. Kirkeminister 344.
- Filip, Hertug af Gottorp 507.
- Flor, M. R., Arkidiakon, topografisk
Forfatter 188, 219, 455.
- Foghelkin, Hennik, Borger 401, 442
- Fontenay, Chr. O. M. le Sage de,
Amtmand 247.
- Forchammer, Heinrich, Bladudgiver
218, 268.
- J. G., Naturforsker 213.
 - J. L., Rektor 213, 381-82.
 - Margaretha, g. m. J. L. F. 216-18,
268.
- Frederik I, Hertug af Gottorp, Konge
af Danmark 55, 56, 105, 106-07, 108,
115, 118, 126 468-69 470, 490, 491,
494, 496, 497, 500, 502.
- II, Konge 59.
 - III, Konge 66.
 - IV, Konge, 82, 110, 126, 127, 131,
161, 564.
 - V, Konge 174.
 - VI, Konge 130, 220, 221, 222-24,
225.
 - VII, Konge 130, 218, 227, 229, 237.
 - Kronprins 397.
 - II, Hertug af Gottorp 507.
 - III, Hertug af Gottorp 59-60, 61,
62, 63, 64, 66, 91, 93, 507, 529.
 - IV, Hertug af Gottorp 80, 81, 82,
507.
- (»Friedrich VIII«), Hertug af Au-
gustenburg 237, 240.
- Freede, Slagter 238.
- Friis, G., Dr. phil., Læge 271.
- G**erhard, Greve af Holsten (c. 1244)
46.
- d. Store, Greve af Holsten 52.
 - VI, Greve af Holsten, Hertug af
Sønderjylland 54.
- Gerstenberg, H. W., Digter 219, 320.
- Giese, Burchard, Raadmand 91-92.
- Gjessing, H., Dommer 267, 282, 330.
- J. G., Advokat 244, 271.
- Gläser, P. Lærer 355.
- Godt, Bertel, Generalsuperintendent
244, 245.
- Goos, J. W., Redaktør 268, 269.
- Gottlob Kaj, Arkitekt, Kbh. 322.
- Gottschalck, Joh. Fr., Bysekretær 146.
- Green, Kobmand, Stænderdeputeret
456.
- Groth, Klaus, tysk Forfatter 387.
- Grove, E. R., Vandbygningsdirektør i
Husum 299.
- Grube, Andenpræst 344, 348.
- Grundtvig, N. F. S., Præst, Digter, 211,
373.
- Gunner, Biskop i Ribe 114.
- Gunno Friis (Friser) Borger 442.
- Görtz, Georg Heinrich, gottorpsk Mi-
nister 90, 93.
- H**aastrup, Chr. A., Apotheker 271.
- Hage, Anders, Dyr læge 271.
- Frue, Gæstgiverske 260.
- Hagerup, Ejler, Præst, Sprogforsker
460.
- Hahn, J. H., projsisk Dommer 249.
- Halbhuber v., østrigsk Civilkom-
missær 240.
- Hamann, J. G., tysk Filosof 218.
- Hammerich, Gunnar, Billedhugger,
Kbh. 342.
- Hannover, Emil, Kunsthistoriker, Kbh.
110.
- Hanquist, Johan, Raadmand, Knip-
lingshandler og Fabrikant 192, 193.

- Oluf Chr., Fabrikant 194.
Hans, Konge 55, 107, 469.
- d. æ. Hertug 56, 58, 59, 500, 501, 502, 503, 506, 507, 508.
Hans von Kassel, Voldmester 504.
- Hansdatter, Kirsten, fra Aarhus 448.
- Hansen, Carsten, Billedskærer 572.
- C. P. Overlærer 361, 362*.
- G. J. Fr., Landraad 247-48.
- Johann Friedrich, Advokat i Sønderborg, topografisk Forfatter 451.
- Johs., Kirkeminister 344.
- Jørgen, Præst i Høstrup 344, 348.
- (Johannis), Mathis, evangelisk Prædikant 115.
- Nicolai, Guldsmed 219-20.
- P., Hattemager 272.
- Peter Andreas, Astronom 219.
- Læge 277.
- Hanssen, H. P., Rigsdagsmand 280.
- Hatten Heinrich v., Borgmester 67, 74, 76-77, 93, 576-77, 584.
- Haupt, R., Provincialkonservator 586.
- Hecht, F., Murer, Byrådsmedlem 332.
- Heichsen, Jannich, Raadmand 452.
- Heide, Johan, Orgelbygger, Flensborg 572.
- Heilwig g. m. Raadmand Thomas Andersen 582.
- Helena, romersk Kejsersinde 561.
- Helene Henrichs, Borgerske 584.
- Hendrik, Hertug af Sønderjylland 53.
- Henrik Love, saksisk Hertug 472.
- Henriksen, Svend, Sekr. i K. F. U. M. 349.
- Herder, J. G., tysk Digter 219.
- Herman Skomager, evangelisk Prædikant 115.
- Hieronymus, evangelisk Prædikant 115.
- Hjort, J. M. L., Provst 211, 212, 238, 239.
- P. Forfatter 211.
- Hochwaechter, Kosakofficer 128.
- Hoge, Michel de, Bygmester 507, 558.
- Holberg, Ludvig, Forfatter 102.
- Holm, Christian, Markedsfoged 148-49.
- Johannes Henrik, Borgmester 146, 238, 239, 240, 248.
- P., Rømobo 154.
- Holsten, Hans Adolf v., Kgl. Amtmand (1676-79) 70.
- Holstein, dansk-meklenborgsk Adelslægt 429.
- Frederik Wilhelm v., Amtmand 132.
- Johan Georg v., Amtmand 125, 126-27, 128, 131, 133, 161, 197, 200.
- U. A. v., Amtmand 538.
- Holzendorff, Apotheker 584.
- Horup, Georg Frederik, Bysekretær og Borgmester 143-45, 146, 207.
- Hoyer, Berend, Borger, Hamborg 557.
- Marcus, Borgmester 140.
- Humblehave, Nicolaus, Borger 442.
- Huneus (Hunnies), Jacob, Borger 65, 87.
- Høhne, Jens, Sognepræst i V. Vedsted 205.
- Hørner, J. Maler, Kbh. 342.
- Høyberg, Frederik, Gaardejer 310.
- bsen, Henrik, norsk Digter 265.
- Idrisi, arabisk Geograf 33-34, 49.
- Ingeborg g. m. Andr. Carstensen 562.
- Ingeborg, Enke efter Hvidgarver Peter Graulund 162.
- Ingeborg Ianneks, Borgerske 581.
- Ingrid, Kronprinsesse 397.
- Ivarssen, Petrus, Bager 442.
- Jacobsen, E., Bogbinder, Raadmand 141.
- P. N., Præst i Udbjerg 355.
- Thomas, Overlærer 363.
- Jardin, N. H., Arkitekt 540.
- Jebsen, Christian, Raadmand og Byfoged 142.
- Jensen, H. N. A., Præst, Historiker 456.
- Henrik, Rektor 209, 210.
- Johan Frederik, Tobaksfabrikant 195-96.
- Lasse, Borger 442.
- M. C., Telegrafformand, Viceborgmester 337.

- Nicolai, Raadmand og Byfoged 141, 142, Borgmester 140.
- Peter, Kobmand i Flensborg, Stænderdeputeret 225.
- Jepsen, Holger, Landsretssagfører, Borgmester 336, 337.
- Jersild, Læge 271.
- Jessen, J., Redaktør, Flensborg 244, 273, 387, 390.
- Gaardejer, Stoltelund 281.
- Jissen, Andr. Lassen, Borgmester 240, 248.
- Johan III, Konge af Sverige 507.
- Johan Adolf, Hertug af Gottorp 112, 507, 556.
- Johannes Schroder (Skrædder), Borger 442.
- Johannsen, Chr., Byrådsmedlem 335.
- Gustav, Rigsdagsmand 387.
- Juel, Niels, Admiral 72.
- Juncker, Jakob, Kæmner 181.
- Jürgens(en), Friederich, Borgm. 580.
- Jürgen, Amtsskriver 530.
- Jørgensen (Georgii), Christian, By-skriver 93-94.
- J. L., Frimenighedspræst, Skærbæk 348.
- Jørgen, Undervisningsminister 375, 397.
- Kaad, P., Gaardejer i Vollerup 281.
- Kaarsberg, B. C. H., Godsekspektor 293.
- Kaftan, Th., Generalsuperintendent 347-48.
- Kampen, von, Adelslægt 429.
- Kaper, Ernst, Borgmester, Kbh. 352.
- Kardel, Rektor 348.
- Karl V, tysk Kejser 480, 490, 494.
- Karl X Gustav, Konge af Sverige 66.
- XII, Konge af Sverige 81.
- Kenckel, Stephan, Provst 103, 116.
- Ketelsen, Johann, Skolemester 449.
- Kielman v. Kielmansegg, Fr. Chr., got-torpsk Regeringspræsident 74, 75.
- Kier, Peter Oswald, Provst 242 43.
- Kierkegaard, Søren, Forfatter 211.
- Kiesby, Claus, Bogtrykker 203, 205.
- Kiær, C. A., konst. Borgmester 141, 145.
- Klippert, W., Arbejdsmand, Byråds-medlem 337.
- Knud Lavard, Hertug af Sønderjyl-land 37, 38.
- Knudsen, Broder, Borgmester 145, 227.
- Harald, Organist 347, 353.
- Knud L., Visbyhedegaard 240, 271.
- Knud, Lektor i Ribe 298.
- Maren g. m. Kogsinspektør Refs-lund 271.
- Knutzen, Nicolai, Arkidiakon 204, 379.
- Koch, L. J., Forstander for Diakonis-estiftelsen, Kbh. 352.
- Kock, Johan, Borger 572.
- Korner, Herman, lybsk Kronikeskri-ver 54, 489.
- Krahe, Seminariedirektor 393.
- Krichauff, Joh. Gotfr., Fysikus 216, 218, 250.
- Kristensen, Marius, Sprogforsker 454.
- Kroger, Jürgen, Kniplingshandler, Le-gatstifter 214.
- Kühnel, A., Seminarieforstander 236, 237, 386, 387^e-88, 395.
- Königstein, von, svensk-tysk (got-torpsk), Adelslægt 429.
- Johan Ludwig, gottorpsk Minister, 93.
- Lammers, Lærer 347.
- Langberg, Peter, Bygmester i Husum 507.
- Langhein, tønderisk Patricierslægt 452.
- Fr. Raadmand 97, Borgmester 133.
- Larsen, Peder, Bogtrykker og Bladud-giver i Møgeltonder 270.
- Lauridsen, P., Historiker 388.
- Lauterup, Claves Hansen, Borger 582.
- Leo, H. F., Kobmand, Deputeret, Le-gatstifter 138-39, 214-15, 218.
- Leonhardt, A., Kaptejn, Legatstifter 309.
- Ley, Sigfred, Friskolelærer 270.
- Limbek, Henneke, sonderjydsk Stor-mand 53.
- Lindeberg, Peter, tysk Poet 527.

- Lobsien, Wilhelm, tysk Forfatter 392.
 Lodberg, O. C., Telegrafbestyrer 285.
 Lorenzen, Martin, Gaardejer, Ll. Em-
 merske 348, 349.
 — P. Hiort, Kobmand i Haderslev,
 Stænderdeputeret 225.
 — Jærnstøber 272.
 Lornsen, Uwe Jens, Politiker 224.
 Lucas, Melchior, Klokkestøber, Husum
 582.
 Lundius, Johs., Diakon 198.
 Luther, Martin, Reformator 581.
 Lycke, N. P., Frimenighedspræst 587.
 Lüders, Frans, konst. Borgmester 145,
 228.
 — P., Regeringsraad i Slesvig 225.
 Lyngby, K. J., Sprogforsker 456, 460,
 461, 463.
Madsen, Kobmand 271.
 Madsen-Mygdal, Th., Landbrugsmini-
 ster 294.
 Magle, H. H., dansk Sognepræst 344,
 354, 355, 582.
 Mahn, Matthias, Orgelbygger, Buxte-
 hude 572.
 Maicranz, Johannes C., Tobaksfabrik-
 kant 196.
 Manthey-Petersen, Hotelejer 274.
 Marcussen, Orgelbyggerfirma, Aaben-
 raa 343.
 Margrethe, Dronning 52, 53, 54, 107,
 126.
 Martin, Bygmester? 500.
 Mattes, Hinrich, lybsk Billedskærer
 563, 564.
 Matthiesen, C. M., Brændevinsbræn-
 der i Hojer, Stænderdeputeret 228.
 — Karen, Kniplerske 189.
 — Severin, Boghandler 271, 272* (Hus).
 — Skomager 272.
 Mauritius, Johan, Præst 116.
 Mecklenburg, Dr., Advokat 484.
 Moltke, Carl, Oberst 292.
 Mommsen, Daniel, Raadstuejener 149.
 Morgan, Charles, engelsk-dansk Gene-
 ral 63.
 Munch, Fr. Chr., Guldsmed 582.
 Mundt, Holger, Arkitekt, Sønderborg
 344, 586.
 — Johan, Borger 584.
 Munther, Seminariedirektor 391-92.
 Münden, Berent, Borger 582.
 Møllgaard, Johannes, Billedhugger,
 Kbh. 255.
Nacke, Diedrich, Borgmester i Flens-
 borg 557.
 Nanensson, Oluf, Borger 400, 442.
 Napoleon I., Kejser 128.
 Navnesøn, Johannes, Ridder, Francis-
 kanerklostrets Stifter 45, 114.
 Neergaard, N., Statsminister 294.
 Nicleson (Nichelsson), Boyk (Bege),
 Borger 400, 442.
 — Jo, Borger 442.
 — Tuky, Borger 442.
 Niels Thybo, Franciskanerguardian
 115.
 Nielsen, Claus, Dyrslæge, Byraadsmed-
 lem 326.
 — Johan, Skole- og Regnemester 162.
 — Marius, Murer, Byraadsmedlem
 282, 326.
 — Mette, Tjenestepige 159.
 — Nicolai, Præst (sidst i Oksenvad),
 Indremissionsfører 348.
 — Vilhelm, Maskinarbejder, Vice-
 borgmester 337.
 Nissen, Andreas, Dige greve, Stænder-
 deputeret 225.
 — P., Skomager 277.
 Nordmann, V., Statsgeolog, Dr. phil. 23.
 Novrup, H. P. H., Overlærer, Amts-
 skolekonsulent 365, 366, 370, 371.
 Nummesen, Hans, Borger 582.
Oberberg, Hercules v., Bygmester
 502, 504, 506, 507.
 Offenbach, J., Komponist 265.
 Olesen, Oswald, Redaktør 269.
 — Kobmand 243.
 Olsen, Andenpræst 243.
 Olufsen, Oluf P., Sparekassedirektør,
 Borgmester 271, 290, 291, 293, 302,
 326*, 331, 332, 333.

- P., Købmand 271.
 Olyfson, Petrus, Borger 442.
 Otzen, Johs., tysk Arkitekt 245.
 Outzen, Christian, Bykasserer 146.
 Overskou, Th., Digter 265.
 Owens, Juřian, gottorpsk Hofmaler 579.
- P**ahr, Johan Baptista, Bygmester 507.
 Paulsen, J., fung. Borgmester 249, 280, 283, 326.
 — J., Bankdirektor, Borgmester 337.
 — P., Overretssagfører, Kbh. 281.
 Pedersen-Krogboe, J. O., Ingeniør, Kbh. 291.
 Pefse, Slotsbefalingsmand 54.
 Peter Hollænder, Murer 500.
 Petersen, Albert, Andenpræst 243, 345, 348.
 — Balthasar, Provst, Seminariets Stifter 204-05, 214, 378-79°, 380, 381, 456.
 — Cornelius, Gaardejer, V. Anflod 269, 318.
 — Erich, Slagtermester, Byraadsmedlem 332.
 — Knud Lehn, Kgl. Bygningsinspektør, Odense 343.
 Petersen, Lorentz, Raadmand 568° (Epitafium).
 — Peter, tønderisk Snedker- og Billedskærerslægt 564, 569, 570, 581
 — Peter Paysen, Købmand 225.
 — P., Skrædermester, Raadmand 326
 — Sunnicke, Bager i Haderslev 450
 — Thorvald, Bagermester, Byraadsmedlem 274, 277, 282, 283, 326, 330, 331, 334, 335, 336, 337.
 — Ulrik, Ingeniør 300.
 — Vilh., Theaterdirektor 265, 266.
 — Wilhelm, Grynmoeller 166.
 — Seminarislærer 265.
 Petersen-Høkkelberg, N., Redaktør 319.
 Plewka, Borgmester 249, 325, 326.
 Pogwisch, holstensk Adelslægt 429.
 — Henning, Panteherre i Tønder Len 55.
- Pontoppidan, Erik, Biskop, Forfatter 127-28, 200.
 Popsen, Paul, Kniplingskræmmer, Raadmand, Legatstifter 138, 140, 214, 216, 583.
 Pott, Seminariedirektor 394.
 Poulsen, L. B., Frimenighedspræst 387.
 Povlsen, Thorvald, Kirkeminister 343.
 Prael, Peter, Provst 207, 218, 382.
 Prehn, Thomas, Bysekretær 146.
 Preuss (Preusz), tønderisk Patricierslægt 432.
 — Johan, Borgmester 74, 75-76, 89, 103.
 — Lucas 64, 572, 578° (Epitafium), 580, 583.
 — Peter, Borgmester 74, 75°, 76, 93, 534.
- Q**ualen, von, holstensk Adelslægt 429.
- R**ade, Martin, Professor, Marburg 320.
 Rador, F. J., Raadmand 130.
 Randrup, Jacob, Rektor 375.
 Rantzau, holstensk Adelslægt 429.
 — Henrik 522, 527.
 — Johan 494.
 — Otto Marsk 115.
 — Peter 502.
 Rask, Rasmus, Sprogforsker 460.
 Rasmussen, J. C., Maskinbygger, Byraadsmedlem 330, 346.
 Rathje, E. A. H., Borgmester 248-49°, 276.
 Ravn, Jes, Bager, Haderslev 450.
 Refslund, H. C., Kogsinspektør 271.
 Regenburg, A., Departementschef 386.
 Reimarus, Samuel, Provst 116.
 Reimer, Jacob, Guldsmed 582.
 Reinard (Regner), Provincialminister, Biskop 45, 49-50, 51, 465.
 Reinboth, Johannes, Generalsuperintendent 103.
 Reinholdt, J. A., Bogtrykker 206, 216.
 Reventlow, holstensk Adelslægt 429.

- Richter, C. F., Seminariedirektor 389. — Niels, Præst, Seminariedirektor
 Richtsen, tønderisk Patricierslægt 432. 388-89°.
- Carsten, Borgmester, Legatstifter — Wilh., Stenhugger 507.
 136, 140, 143, 144°, 215, 245, 303, Schrader, Joh. Herm., Provst 127-28,
 535. 197-202, 198°, 203, 204, 205, 206,
 216.
- Jacob 584, hans Enke 216. Schröder, Jürgen, Borger 582.
- Nicolai, Deputeret 136-37, 138. Schulin, J. S., Greve, Oversekretær i
 Riga, H. C., Overkonduktor 531, 532. Tyske Kancelli 471.
- Ringerinck, Henrik, Billedskærer, Schultz, Barthold, Borgmester 74, 97°.
- Flensborg 567, 568, 569, 570, 583. Schülein, P., Præst i Løgumkloster,
 Rogge, Landraad, 248, 249, 276. Provst 355.
- Rohlf, A. J., Lærer 218. Schonning, P., Diakon 202.
- Roost, Jacob, Borgmester 92. Sibbers, Paul, Raadmand, Politimester
 — Lorenz, Borgmester 133, 432. og Byfoged, tillige Bysekretær og
 Borgmester 145, 167, 227.
- Rosenberg, J. C., Arkitekt 540. Siemonsen, fhv. Rektor 348.
- Rosenkjær, Aa. B., Lektor 377. Skovgaard, Joakim, Maler 396.
- Rossen, R. P., Bankdirektor 274°, 277, Skovroy, P. A., Redaktor 270°-71, 275,
 281, 282, 283, 284, 321, 326-27, 277, 284, 287, 288, 318, 320, 323°.
- 329, 331. Steffen, Wilh. H. O., Provst 243, 342,
 345, 346-47, 348.
- Roust, Th., Overlærer, Amtsskolekon- Steinbeck, Johan, Kniplingskræmmer
 sulent 347, 371. 110-11.
- Rumohr, Landraad 248. Stemann, P. Chr. v., Amtsassessor 295,
 296, 300, 301.
- Runkel, Seminariedirektor 276, 393. Stenbock, Magnus, svensk General 82,
 125.
- Rühmann, G. N., tysk Sognepræst Stiehl, projsisk Gehejmraad 389.
- 354, 355. Strahlborn, Laurentzius, Klokkestøber,
 Lybæk 582.
- Rønnow, Tønne, dansk Hovedsmand Streckenbach, Alexander, Fr. L., Borg-
 55, 489. mester 248, 255.
- Struck, Peter, Raadmand, Legatstifter
 119, 201, 214.
- Sach, August, tysk Skolemand, Hi- Suys, Ernst v., kejserlig Oberstløjtnant 61.
- storiker 440, 458. Svendsen, Nicolai, Amtsskolekonsu-
 lent 295, 296, 392.
- Salomon, Johan, kurbrandenburgsk Sorensen, Frk., Skolebestyrerinde 239.
- Løjtnant 574. **T**ast, Herman, luthersk Prædikant i
 Husum 115.
- Schack, Hans, Lensgreve 271. Tetens, Joh. Nic., Professor i Kiel 179,
 193, 206, 455.
- O. D., Lensgreve, const. Landraad, Thamssen, Redaktor 249, 269, 271, 276.
- Amtmand 277, 281, 282, 283, 284, Thaysen, L., Arkitekt 296, 308, 512.
- 294, 296, 302, 397. Thienen, v., holstensk Adelslægt 429.
- Scharling, C. I., Biskop i Ribe 355. — Hans v., Amtmand 69, 75, 78, 81.
- Scheel, G. Fr., Andenpræst 243.
- Schlegel, H. F., Tegner 532.
- Schmidt (Fabricius), tønderisk Patricierslægt 432.
- Hans, Maler 570.
- Jacob, Købmand og Landmaaler 452.
- Johs., Præst, Folketingsmand 321, 360.
- Joh. Fr., Organist, Legatstifter 215.
- J. H., Kreditforeningsdirektor 388.

	Side
	KIRKE OG SKOLE 1920—43 341—377
<i>Erik Christensen:</i>	Kirken og det kirkelige Liv 341—356
	Skolevæsenet i Tønder efter 1920
<i>Nicolai Svendsen:</i>	Den tyske Skole 356—365
" "	Den danske Skole 365—372
<i>Jacob Randrup:</i>	Tønder Statsskole 1920—43 373—377
<i>Morten Bredsdorff:</i>	TØNDER SEMINARIUMS HISTORIE 378—398
	I »Skolemester-Institutet« 1788—1828 378—382
	II Det kongelige Skolelærer-Seminarium 1829—1864 382—388
	III Det tvesprogede Seminarium 1864 —1884 388—391
	IV Det præjisiske Seminarium 1884—1920 391—394
	V Tønder Statsseminarium 1920—1943 394—398
<i>Johan Hvidtfeldt:</i>	TØNDERS BEFOLKNING GENNEM TIDERNE . . . 399—439
<i>Anders Bjerrum:</i>	FOLKESPROGET I TØNDER GENNEM TIDERNE 440—464
<i>Stig Iuul:</i>	TRÆK AF RETSUDVIKLINGEN I TØNDER . . . 465—486
<i>Vilh. Lorenzen:</i>	TØNDERHUS 487—513
<i>Vilh. Lorenzen:</i>	BYEN, DENS GADENÆT OG BYGNINGER 514—553
<i>Chr. Axel Jensen:</i>	CHRISTKIRKEN 554—588
	PERSONREGISTER 589—598

TØNDER AMTS CENTRALTRYKKERI
1944